

**Onderzoeksverslag naar het verblijf van de acht onderduikers uit het Achterhuis
in de kampen**

Erika Prins
Amsterdam
April 2016

1. Inleiding

Na de arrestatie op 4 augustus 1944 van de acht onderduikers (en twee van hun helpers) uit het Achterhuis aan de Prinsengracht 263 in Amsterdam, begon voor elk van hen een lange tocht langs de verschillende kampen in Polen en Duitsland. Vanaf dat moment lijkt hun bestaan in nevelen gehuld: acht mensen in een zee van miljoenen gedeporteerden en slachtoffers van de Holocaust en Tweede Wereldoorlog.

Otto Frank, die als enige van de acht overleefde en terugkeerde, probeerde na de oorlog zoveel mogelijk over het lot van zijn beide dochters te weten te komen. Daarnaast zijn in het spoor van de latere bekendheid van Anne Frank in de loop der tijd meerdere getuigenissen in de openbaarheid gekomen.

Maar is het mogelijk preciezer te reconstrueren wat er met deze acht mensen na hun arrestatie is gebeurd? Waarom kwamen zij in deze stroom terecht? Hoe werden zij gescheiden? Hoe kwamen ze in de verschillende kampen terecht? Wat voor soort kampen waren dat? Wat maakten ze daar mee? Hoe kwamen zeven van hen aan hun einde?

De lotgevallen van Otto, Edith, Margot en Anne Frank, Hermann, Auguste en Peter van Pels en Fritz Pfeffer zijn in dit onderzoek bekeken tegen de achtergrond van het verloop van de Tweede Wereldoorlog en de deportaties, het karakter van de verschillende kampen waar zij verbleven en de daar heersende omstandigheden. Er wordt gepoogd een reconstructie te maken van hun lotgevallen en ervaringen waarbij de 'reis' van deze acht onderduikers per kamp zover mogelijk chronologisch wordt gevolgd.

2. Literatuur en bronnen¹

Literatuur

Uitgangspunt voor dit onderzoek is de bestaande wetenschappelijke literatuur over de Jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog. Voor het Nederlandse perspectief zijn dat de bekende standaardwerken van Lou de Jong en Jacques Presser en een aantal recentere studies naar deelonderwerpen uit de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog.² De beschrijving van Auschwitz(-Birkenau) is onder andere gebaseerd op de publicaties van verschillende onderzoekers, verbonden aan het Poolse Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau.³ Voor Bergen-Belsen is de studie van Alexandra-Eileen Wenck zeer waardevol gebleken.⁴ Verder is er volop gebruik gemaakt van de archieven van de International Tracing Services (ITS) in Bad Arolson en van de literatuur- en onderzoeksresultaten van de Gedenkstätte van Bergen-Belsen, Mauthausen en Neuengamme die in het kader van dit onderzoek alle bezocht werden.⁵

Het is echter moeilijk om alleen op basis van de literatuur de mogelijke lotgevallen van de acht onderduikers uit het Achterhuis aan de Prinsengracht in een heel specifieke periode (augustus 1944 tot mei 1945) in beeld te brengen. Het onderzoek is daarom voor een groot deel ook gebaseerd op documenten, persoonlijke bronnen, verslagen en interviews.

Primaire bronnen

Toen Duitsland de oorlog al bijna verloren had kwam uit Berlijn het bevel om de administraties van de verschillende kampen te vernietigen. Deze pogingen om sporen uit te wissen zijn voor een groot deel gelukt en er zijn daarom weinig primaire bronnen beschikbaar. Wat betreft de acht onderduikers beschikken we alleen over een aantal transportlijsten, de Joodse Raad Cartotheek (ook gebruikt en aangevuld voor de naoorlogse opsporing van vermisten), archiefkaarten uit de bevolkingsadministratie in Westerbork, een *Raucherkarte*⁶ van Otto Frank uit Auschwitz, de registratie van Auguste van Pels in Buchenwald/Raguhn, het dodenboek van Neuengamme met daarin de naam van Fritz Pfeffer, de kampregistratie in Mauthausen van Peter van Pels, het sterfregister

¹ Zie 13. Bijlage: Literatuur- en bronnenlijst kampenonderzoek.

² Presser, J., *Ondergang. De Vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, deel II, 's Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977; Lou de Jong, *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede wereldoorlog*, deel VII-VIII, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1978; Raymund Schütz, *Vermoedelijk op transport. De Joodsche Raadcartotheek als informatiesysteem binnen sterk veranderende kaders: repressie, opsporing en herinnering : een archiefwetenschappelijk onderzoek naar de herkomst, het gebruik en het beheer van een bijzondere historische bron*, Masterscriptie Archiefwetenschappen, Universiteit Leiden Instituut Geschiedenis, 2010;

Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945, overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam: Boom, 2011; E.M. Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue: kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*, PhD thesis, FgW Instituut voor cultuur en geschiedenis (ICG), 2013.

³ Aleksander Lasik e.a., *Auschwitz, 1940-1945, Central issues in the history of the camp. Volumes I – IV*, The Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim, 2000; Franciszek Piper e.a., *Nazi death camp*, The Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim, 2007.

⁴ Alexandra-Eileen Wenck, *Zwischen Menschenhandel und Endlösung: das Konzentrationslager Bergen-Belsen*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2000.

⁵ Bezoeken aan archieven van het Auschwitz-Birkenau Staatsmuseum (oktober 2009), International Tracing services (ITS) in Bad Arolson (september/oktober 2014), *Gedenkstätte* van Bergen-Belsen (november 2013), Mauthausen (oktober 2014), Neuengamme (april 2016).

⁶ Een kaart waarmee gevangene B 9174 (Auschwitznummer van Otto Frank) in de *Häftlingskantine* (gevangenenkantine) tabak kan krijgen: Anne Frank Stichting (AFS), Anne Frank Collectie (AFC), "*Raucherkarte*" 1944-1945. *Häftlingskantine 1. Auschwitz Haftl. nr. B9174 Block 5A*".

(*Abgangsbuch*) van het hospitaal van Mauthausen met zijn naam en een dodenlijst, allebei opgesteld daags na de bevrijding van Mauthausen.

Er zijn ook documenten uit de kampadministraties overgeleverd die iets zeggen over de periode waarin de acht onderduikers daar verbleven: *Lagerbefehle* (kampverordeningen), documenten over de kampsterkte e.d.

Bovendien zijn er twee op papier vastgelegde getuigenissen van tijdgenoten die het verblijf van de onderduikers in het kamp bevestigen: een brief van Bram Asscher uit Westerbork van augustus 1942 en een notitie van december 1944 in het agendaatje van Ruth Wiener uit Bergen-Belsen.⁷

Otto Frank

Otto Frank keerde als enige van de acht onderduikers terug uit het kamp. Hij heeft zich nadien slechts zijdelings in het openbaar uitgelaten over de gebeurtenissen en zijn eigen ervaringen vanaf het moment van de arrestatie op 4 augustus 1944 tot zijn bevrijding op 27 januari 1945 in Auschwitz. Meteen na zijn bevrijding in Auschwitz noteerde hij in een klein rood opschrijfboekje in korte zinnen zijn ervaringen tot aan zijn terugkeer in Amsterdam op 3 juni 1945.⁸ Klaarblijkelijk had hij het boekje – dat bewaard is gebleven – na zijn bevrijding in Auschwitz kunnen bemachtigen. Gedurende zijn terugreis (eerst nog niet, maar daarna wel op de hoogte van het overlijden van zijn vrouw) schreef hij een aantal brieven aan zijn familie in Bazel en Londen. Eenmaal terug in Amsterdam stelde hij alles in het werk om achter het lot van zijn beide dochters te komen. Toen hij wist van hun dood, probeerde hij zoveel mogelijk over hun verblijf in de kampen te weten te komen. Voorbeelden hiervan zijn vlak na de oorlog de correspondentie met Nanette Blitz, en de verklaringen van Janny Brandes-Brilleslijper en haar zus Lientje Rebling-Brilleslijper over het overlijden van Margot en Anne Frank in Bergen-Belsen.⁹

In de verklaringen van Otto Frank voor de Politieke Rechercheafdeling (PRA) in het kader van de naoorlogse opsporing van de mogelijke verrader van de onderduikers, is summiere informatie te vinden over het verblijf van de acht onderduikers na hun arrestatie in het Huis van Bewaring.

De vele latere interviews met Otto Frank, zijn correspondenties, toespraken e.d. bevatten soms verwijzingen naar zijn ervaringen in de kampen.

⁷ Bram Asscher en Ruth Wiener waren klasgenoten/medescholieren van Margot en Anne Frank op het Joods Lyceum; Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HCKW), brief Bram Asscher aan familie D.L. Tollenaar, 24 augustus 1944; het agendaatje van Ruth Wiener beslaat de periode 1944 – 1945 en het bevindt zich in de Wiener Library in London, geen inventarisnummer bekend.

⁸ AFS, AFC, Otto Frank Archief (OFA), inv.nr. 40, notitieboekje 1945.

⁹ Nanette Blitz was een klasgenote van Anne Frank op het Joods Lyceum: AFS, AFC, Getuigenarchief, Blitz, Nanette: brief Nanny Blitz aan Otto Frank, 31 oktober 1945 (kopie); Rosa de Winter maakte deel uit van het transport van 3 september 1944 en was met Edith, Anne en Margot Frank in Auschwitz, zij beschreef haar ervaringen in Auschwitz in augustus 1945: Rosa de Winter- Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt! Het Satanswerk van de S.S.: relaas van het lijden en de bevrijding uit het concentratiekamp "Birkenau" bij Auschwitz*, Doetinchem: Misset, 1945; AFS, AFC, C.R. Rebling-Brilleslijper, 11 november 1945 (kopie); ibidem, verklaring M. Brandes-Brilleslijper, 13 januari 1946.

Direct na de oorlog

Rosa de Winter-Levy publiceerde al in augustus 1945 over haar ervaringen in Auschwitz. Zij zat in hetzelfde transport van Westerbork naar Auschwitz als de acht onderduikers en vermeldde zowel Edith als haar beide dochters in haar boekje *Aan de gaskamer ontsnapt!*¹⁰ Interessant voor het onderzoek bleek een aantal andere, kort na de oorlog verschenen brochures en egodocumenten die tamelijk ‘vers van de pers’ terugblikken op de tijd in het kamp.¹¹ Gepubliceerde dagboeken en memoires bevatten ook zeer waardevolle informatie en zijn voor dit onderzoek gebruikt.¹²

Opsporing van vermisten

Het Nederlandse Rode Kruis (NRK) had na de oorlog de wettelijke taak het lot van de vele vermiste personen vast te stellen. Hiertoe werden vele overlevenden gehoord.¹³ Ook het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD, het huidige NIOD, Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies) heeft indertijd talrijke getuigenissen afgenomen en verzameld. In de getuigenissen uit deze naoorlogse opsporing van begin jaren vijftig is voor dit onderzoek in de eerste plaats gezocht naar informatie over de acht onderduikers. Ten tweede zijn deze getuigenissen uit de naoorlogse opsporing gebruikt als ‘collectieve reconstructie’: de getuigenissen van mensen die in dezelfde periode als de onderduikers op transport en in het kamp waren, zijn in het onderzoek gebruikt om de omstandigheden in de kampen te schetsen.¹⁴ De betekenis hiervan moet gezocht worden in de kwantiteit van het aantal getuigenissen en de toetsing daarvan aan de primaire en andere bronnen en de literatuur.

Getuigen

Getuigenissen van later datum zoals verzameld door journalisten en documentairemakers als Ernst Schnabel, Jon Blair, Willy Lindwer en de verschillende getuigeninterviews van de

¹⁰ Rosa de Winter-Levy, 1945, p.24.

¹¹ Bijvoorbeeld: Is. van Nierop en Louis Coster, *Westerbork. Het leven en werken in het kamp*, Den Haag, juni 1945; M. Frankenhuis, *Westerbork en een vraaggesprek met zijn Commandant Gemmecke in 1948*, 's Gravenhage: W.P. van Stockum en Zn., 1948; Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt!* uit 1945.

¹² Bijvoorbeeld het dagboek uit Westerbork en Bergen-Belsen van Mirjam Bolle: Mirjam Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*, Amsterdam: Contact, 2003.

¹³ Raymund Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam: Boom, 2016, pp. 416-417: Ruim vier jaar na de bevrijding werd op 2 juni 1949 de ‘Wet houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten’ (Wet J 227) van kracht. Het opsporingswerk werd op grond van de wet uitgevoerd door een samenwerkende driehoek: het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, de Missie tot opsporing (ministerie van Sociale Zaken) en de commissie tot aangifte van overlijden van vermiste personen uit de bezettingstijd (ministerie van Justitie). Voor iedere vermiste moesten de plaats en datum van overlijden worden vastgesteld. De wet formaliseerde de in de praktijk gegroeide aanpak van het Informatiebureau van Het Rode Kruis, dat zich bezighield met de reconstructie van lotgevallen van vermisten. Het Rode Kruis verzamelde de gegevens uit de administraties van kampen en gevangnissen, vroeg informatie op in binnen- en buitenland en tekende vele getuigenverklaringen op. De verzamelde gegevens werden geordend in vermistendossiers en geanalyseerd. Ten slotte stelde het Informatiebureau per dossier een conclusie op waarin de plaats en datum van overlijden werd vastgesteld. Deze conclusie werd aan de ‘Commissie tot aangifte van overlijden van vermiste personen uit de bezettingstijd’ van het ministerie van Justitie voorgelegd, die dit toetste en de publicatie in de *Staatscourant* verzorgde. Iedere twee weken verschenen er in de *Staatscourant* lange lijsten met de personalia van allen, die officieel werden doodverklaard. Na een termijn van drie maanden, waarin beroep tegen de beschikking kon worden aangetekend, werden de gegevens overgenomen door de ambtenaar van de burgerlijke stand in het sterfteregister van de gemeente van de laatste woonplaats. Het overlijden van de vermiste ‘afwezige’ werd zo rechtsgeldig geregistreerd.

¹⁴ Circa 500 getuigenissen zijn doorgenomen voor dit onderzoek: Het Nederlandse Rode Kruis (NRK), Den Haag, NRK 2050, NRK-Collectie Vervolg (Kamp Westerbork), inv.nrs. 1237 - 1309; NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), 250d, Kampen en gevangnissen. Verklaringen van voormalige gevangenen over hun wedervaren, inv.nrs. 90-1219 (selectie); getuigenverklaringen Herinneringscentrum Westerbork, Gedenkstätte Bergen-Belsen, Mauthausen en Neuengamme.

Anne Frank Stichting zijn ook voor dit onderzoek gebruikt.¹⁵ Ook hier geldt: getoetst aan de literatuur en andere bronnen, zeer waardevol.

De latere bekendheid van Anne Frank en haar dagboek hebben getuigenissen soms beïnvloed. Interessant zijn daarom de egodocumenten van hen die in dezelfde periode als de acht onderduikers in het kamp zaten of op transport gingen, zonder hen gekend te hebben. Een voorbeeld hiervan is de Française Odette Abadi, die de selectie en het transport van Auschwitz naar Bergen-Belsen heeft beschreven waarmee ook Anne en Margot Frank en Auguste van Pels vertrokken.¹⁶

¹⁵ Hier zal op een later moment nog een selectie van interviews van de SHOAH foundation aan toegevoegd worden.

¹⁶ Odette Abadi, *Terre de détresse. Birkenau – Bergen-Belsen*, Paris: L'Harmattan, 2012.

3. Jodenvervolging en concentratiekampen

De Jodenvervolging door de nazi's kwam in 1942 in het teken van vernietiging te staan: *Die Endlösung*. Vanaf die tijd namen de systematische en massale deportaties van Joden uit Duitsland en de bezette gebieden naar vernietigingskampen een aanvang.

In Nederland kreeg dit zijn beslag in de zomer van 1942. Op 5 juli 1942 kreeg een groep Joden in de leeftijd van vijftien tot veertig jaar een oproep zich te melden voor een Duits werkkamp.¹⁷ Margot Frank was een van hen.¹⁸ Oproepen en razia's waren vanaf toen de angstige realiteit in het dagelijkse bestaan van de Joodse bevolking in Nederland. Vanaf 15 juli 1942 vertrokken vanuit het *Durchgangslager* (doorgangskamp) Westerbork met grote regelmaat omvangrijke transporten naar het vernietigingskamp Auschwitz.¹⁹ Na transport van twee tot drie dagen in lange treinen van goederenwagens werden daar bij aankomst de meeste gevangenen meteen vergast. De resterende gevangenen bleven in Auschwitz of werden doorgevoerd naar andere kampen en sub-kampen. Deze gevangenen vormden een enorm potentieel aan goedkope arbeidskrachten. Ze moesten werken in het kamp of in fabrieken, mijnen en industrieën die direct of indirect ten dienste van de Duitse oorlogsindustrie stonden.²⁰ De leefomstandigheden van de gevangenen waren extreem zwaar. De kans om te overleven was klein.²¹

In 1943 vertrokken gedurende vijf maanden vanuit Westerbork ook transporten naar het vernietigingskamp Sobibor, waar bijna alle gevangenen meteen na aankomst vergast werden.²² De transporten vanuit Westerbork naar Theresienstadt en Bergen-Belsen hadden een ander karakter. Dit waren in eerste instantie geen vernietigingskampen, want ze hadden geen gaskamers, maar ze maakten wel deel uit van het 'vernietigende' concentratiekampstelsel.

In het voorjaar van 1944 tekende zich een verandering af: vanaf dat moment werden in toenemende mate Joodse gevangenen uit de kampen ook ingezet om als dwangarbeiders te werken in de oorlogsindustrie in Duitsland zelf.²³ Naarmate Duitsland meer verliezen leed en aan Duitse zijde een gebrek aan mankracht en materieel dreigde, ontstond een steeds grotere behoefte aan arbeidskrachten om in Duitsland de oorlogsproductie op peil te houden.

Auschwitz werd vanaf augustus 1944 verzamelplaats voor grote evacuatietransporten van gevangenen van verschillende nationaliteiten die vervolgens weer als dwangarbeiders naar

¹⁷ Presser, J, *Ondergang*, pp. 249-251: de omvang van deze groep is niet helemaal duidelijk, aantallen van 375 tot 800 worden genoemd.

¹⁸ Anne Frank Stichting (AFS), Kenniscentrum, Manuscripten Huygenseditie, Dagboek A, 8 juli 1942.

¹⁹ In 1942 vertrokken 42 transporten vanuit Westerbork naar Auschwitz; in 1943 vertrokken in totaal 36 transporten waarvan 15 naar Auschwitz, 19 naar Sobibor en 2 naar Theresienstadt; in 1944 vertrokken in totaal 20 transporten waarvan 7 naar Auschwitz, 8 naar Bergen-Belsen en 5 naar Theresienstadt: gebaseerd op Griffioen, pp. 893-895.

²⁰ Danuta Czech in: *Nazi death camp*, pp. 36-38.

²¹ Griffioen, pp. 893-895: overzicht van de deportaties met daarachter aantallen overlevenden in mei 1945.

²² 19 Overlevenden van in totaal 19 transporten (34 293 personen) volgens Griffioen, pp. 894.

²³ Wenck noemt als begin van deze ontwikkeling 19 maart 1944, toen de Joodse gevangenen die ter beschikking kwamen na de Duitse inval in Hongarije werden ingezet als dwangarbeiders: Alexandra-Eileen Wenck, *Zwischen Menschenhandel und Endlösung*, p.338.

kampen in Duitsland doorgestuurd werden.²⁴ Zo kwamen bijvoorbeeld vanaf half augustus 1944 duizenden Poolse en Hongaarse vrouwen vanuit Auschwitz naar Bergen-Belsen om soms na enkele dagen of weken weer verder gestuurd te worden naar buitencommando's van andere kampen, waar ze moesten werken in onder andere vliegtuigfabrieken.²⁵

Toen in de zomer van 1944 het Sovjetleger vanuit het oosten oprukte en de kampen in het bezette Polen naderde, werden steeds meer gevangenen als dwangarbeiders naar kampen in Duitsland gedeporteerd.²⁶ In dezelfde tijd begonnen de pogingen van de Nazis de sporen van de massamoord in Auschwitz uit te wissen.²⁷ Vanaf begin november 1944 waren er geen vergassing meer in Auschwitz. Gaskamers en crematoria werden vernietigd. Leden van het *Sonderkommando* (gevangenen, werkzaam bij de bediening van de gaskamers en crematoria) werden als mogelijke getuigen van de massamoord gedood of gedeporteerd. Toen het Sovjetleger nog dichter naderde, volgden in januari 1945 de grote ontruimingstransporten van Auschwitz. Achtenvijftigduizend mannen en vrouwen – onder wie Peter van Pels – moesten mee met deze z.g. Dodenmarsen en belandden in fabrieken en industriële complexen in Duitsland.²⁸ De kampleiding en SS-bewaking gingen ervandoor, een klein groepje gevangenen bleef achter in de ziekenbarakken. Otto Frank was een van hen.

In de lotgevallen van de acht onderduikers zijn bovengenoemde ontwikkelingen van de Jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog te herkennen, beginnend met de oproep van Margot Frank op 5 juli 1942 om zich te melden voor een Duits werkkamp. De lotgevallen van de onderduikers stonden in het teken van vernietiging, dwangarbeid (vaak met de dood tot gevolg) en de grootscheepse evacuatie- en ontruimingstransporten. Hieronder volgt voor zover mogelijk een reconstructie van hun gang langs het netwerk van kampen.

²⁴ Het Nederlandsche Rode Kruis, *Auschwitz, deel VI: De afvoertransporten uit Auschwitz en omgeving naar het noorden en het westen en de grote evacuatietransporten*, p. 3 en p. 15; zie ook Wenck, p. 339 en p. 343; Andrzej Strzelecki, in: *Nazi death camp*, pp. 269-270.

²⁵ Wenck, p. 343, p. 346: Wenck noemt voor de periode tot aan 6 november 1944 een aantal van 8000 vrouwen.

²⁶ Wenck, p. 338; Gedenkstätte Bergen-Belsen, gesprek Erika Prins met Klaus Tätzler, november 2013; Andrzej Strzelecki, p. 269.

²⁷ Franciszek Piper in: *Nazi death camp*, The Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim, 2007, p. 172.

²⁸ Franciszek Piper, p. 173.

4. Arrestatie en deportatie

Adama van Scheltemaplein

Na hun arrestatie op 4 augustus 1944 werden de acht onderduikers en twee van hun helpers met een vrachtwagen naar het hoofdkwartier van de SD in Amsterdam aan het Adama van Scheltemaplein 1 gebracht. Alleen van Otto Frank is bekend dat hij hier kort werd verhoord door de leider van het arrestatieteam, de Oostenrijkse SS'er *Oberscharführer* Karl Silberbauer.²⁹ Het verhoor van Otto Frank verliep correct, hij wist niets over andere onderduikgevallen te vertellen en hij werd verder met rust gelaten.³⁰ **De volgende dag, op 5 augustus, bracht men de onderduikers naar het Huis van Bewaring (HvB) aan de Weteringschans in Amsterdam. Vanaf dit moment zaten de acht onderduikers als strafgevallen gevangen in het onontkoombare traject van de deportatie. De helpers Johannes Kleiman en Victor Kugler gingen via de Euterpestraat naar het Huis van Bewaring aan de Havenstraat in Amsterdam en doorliepen een ander traject, dat hier verder buiten beschouwing blijft.**

Huis van Bewaring aan de Weteringschans

In het Huis van Bewaring werden de mannen en vrouwen van elkaar gescheiden en ondergebracht in twee aparte grote cellen of zalen. In de beschrijving van Jacob de Swart, die na zijn arrestatie op 26 mei 1944 in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans terecht kwam: *Een grote kale ruimte met in het midden drie ruwhouten tafels en een paar banken, aan de linkerkant tien bedden en boven op een balustrade nog tien bedden (ijzeren kribben met strozak); aan de muur voorschriften en een spiegel, voorts in alle muren kijkgaten, z.g. ogen, waardoor je zo nu en dan beloerd wordt.*³¹ Zodra de cellen vol zaten – circa veertig mannen en veertig vrouwen – volgde transport naar Westerbork.³² Jacob de Swart was aangekomen in een vrijwel lege cel omdat er op die 26^e mei 's ochtends net een transport naar Westerbork was vertrokken. Hij beschrijft hoe er dagelijks zeven tot acht nieuwe gevangenen bij kwamen, meestal verraden Joodse onderduikers die op het laatst, bij gebrek aan bedden, op een strozak op de grond moesten slapen. Een keer per dag werden de gevangenen (mannen en vrouwen apart) een kwartier op de binnenplaats gelucht. Het eten viel mee volgens Jacob: 's morgens en 's avonds vier boterhammen zonder boter of beleg, iets wat voor koffie doorging en tussen de middag een 'warme hap'. Hij beschrijft hoe sommige mannen hun oor tegen de celdeur legden om de stemmen van hun vrouwen te kunnen horen als deze bij de fontein op de gang hun waswater weggooiden en drinkwater mochten verversen. De vrouwelijke gevangenen zaten in de belendende cel. Ronnie

²⁹ Oberscharführer is een rang die ongeveer gelijk staat met die van sergeant 1^e klasse: *Onderzoeksverslag naar verraad en arrestatie van de onderduikers in het Achterhuis*, Gertjan Broek, AFS, november 2015.

³⁰ Nationaal Archief, Den Haag (NL-HaNA), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv. nr. 23892, dossier van Maaren, proces-verbaal, 3 november 1964: verhoor Otto Frank, 2-3 december 1963, p. 3.

³¹ HCKW, Dagboek Jacob de Swart, p. 9.

³² Deze gang van zaken is afgeleid uit de getuigenissen van Ronnie Goldstein-van Cleef (HCKW, interview Ronnie Goldstein-van Cleef door Guido Abuys, 11 maart 2002); Frieda Menco-Bromet (HCKW,RA, interview Frieda Menco-Bromet door Eva Moraal, 27 februari 2008), Brave-Schelvis (HCKW,RA 1746, interview B. de Brave-Schelvis door Guido Abuys, 26 juli 2006), Lenie Boeken-Velleman (HCKW, interview Lenie Boeken-Velleman door Erik Guns, 12 december 2000; HCKW), Dagboek Jacob Swart, pp.11-15, 20-23.

Goldstein-van Cleef verbleef daar een paar dagen voordat zij op 1 juli 1944 naar Westerbork ging. Zij vertelt dat er heimelijk contact was met de mannen: de vrouwen hadden gevraagd of ze de sokken van de mannen mochten stoppen en daar verborgen ze briefjes in.³³

De familie Frank kwam op 5 augustus 1944, de dag na hun arrestatie, in het HvB aan de Weteringschans terecht. Het laatste transport vanuit Amsterdam naar Westerbork had, ruim vijf weken eerder, op 27 juli 1944 plaatsgevonden.³⁴ De tijd van de grote razzia's was sinds de zomer van 1943 voorbij.³⁵ Vanaf het moment dat Nederland zogenaamd *Judenfrei* beschouwd werd, bestonden de transporten voornamelijk uit strafgevallen: met name opgepakte onderduikers.³⁶ De acht onderduikers zaten drie dagen in de dan al overvolle cellen van het Huis van Bewaring aan de Weteringschans toen zij op dinsdag 8 augustus 1944 samen met circa tachtig andere strafgevallen op transport naar Westerbork gingen.³⁷

Transport op 8 augustus 1944 naar Westerbork

De gevangenen vertrokken onder politiebewaking met de tram naar het Centraal Station.³⁸ Vanaf hier ging de reis verder in een gewone personentrein met vergrendelde coupés en bewaking.³⁹ Het was een mooie augustusdag: de zon scheen, een zwakke wind waaide vanuit het noordwesten, het was ongeveer 19 graden.⁴⁰ Uit eerdere transporten van Amsterdam naar Westerbork valt af te leiden dat de reis vijf tot zes uur duurde.⁴¹ Het traject liep van Amsterdam Centraal via Hilversum, Amersfoort, Zwolle en Meppel naar Hooghalen, vanwaar de trein via een aftakking kamp Westerbork binnenreed.⁴²

³³ HCKW, interview Ronnie Goldstein-van Cleef, 11 maart 2002.

³⁴ NRK 2050, inv.nr. 191.

³⁵ Op 29 september 1943 moest de leiding van de Joodse Raad met familie en aanhang op transport naar kamp Westerbork en werd daarmee opgeheven, het werk was gedaan: Raymund Schütz, *Vermoedelijk op transport*, p. 14.

³⁶ De Duitse opsporing richtte zich vanaf toen meer op de opsporing van mensen uit het verzet.

³⁷ De transportlijsten betreffen een gecombineerd transport uit Amsterdam, Breda, Eindhoven en Velp, zodat het precieze aantal strafgevallen uit Amsterdam niet is vast te stellen is.

³⁸ Op grond van getuigenissen van eerdere en latere transporten is hier geconcludeerd dat de gevangenen met de tram naar het Centraal Station zijn gegaan: HCKW, interviews Ronnie Goldstein-van Cleef en Frieda Menco Bromet (beiden op 1 juli 1944 met de tram naar het CS), B. de Brave-Schelvis en Sonja Wagenaar-van Dam (19 februari 2010) vanaf de Weteringschans met de tram naar CS, Lenie Boeken-Velleman, ongeveer 14 augustus 1944 vanaf de Weteringschans met tram naar CS; verklaring Janny Brandes-Brilleslijper vanaf de Amstelveenseweg naar CS (Janny vertrok op 20 juli 1944 naar Westerbork): Willy Lindwer, *De Laatste zeven maanden van Anne Frank. Vrouwen in het spoor van Anne Frank*, Hilversum: Gooi en Sticht, 1988, p.74; Eva Schloss op 13 mei 1944 via de Weteringschans en CS naar Westerbork: Eva Schloss, *Herinneringen van een Joods meisje, Een ontroerend levensverhaal door het stiefzusje van Anne Frank, 1938-1945*, Amsterdam: de Geus, 1989, p.58.

³⁹ Deutsches Literaturarchiv, Marbach, Archief Ernst Schnabel: Research Schnabel, uitgetypte notities, p. 147; Ook eerdere en latere transporten vinden plaats met een gewone personentrein: HCKW, interviews Sonja Wagenaar-van Dam en Frieda Menco-Bromet; AFS, Getuigenarchief, Getuigenverhalen, Getuigen van de geschiedenis van Anne Frank, interview David de Jong met Eva Schloss, 12/13 november 2008; nog los van het feit dat goederentreinen/veewagons voor het gewone publiek niet onopgemerkt zouden zijn gebleven.

⁴⁰ Gegevens ontleend aan De Bilt: <http://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens/index.cgi> (geraadpleegd oktober 2015).

⁴¹ Simon Magnus stapt op 20 juni 1943 om 3 uur op de trein in Amsterdam en komt om 8 uur 's avonds aan: Eva Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga... Kamp Westerbork in beleving en herinnering*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014, p.112-113; Mirjam Bolle schrijft dat de trein langzaam rijdt en er op 7 juli 1943 6 uur over doet: Mirjam Bolle, pp. 133-5; Volgens een dienstregeling van 4 juni 1943 doet de trein er bij een gemiddelde snelheid van 60 km per uur ruim 4 uur over om van Amsterdam naar Kamp Westerbork te komen: Dienstregeling NV Nederlandsche Spoorwegen, Utrecht, 4 Juni 1943; Jacob de Swart verliet om 9u15 de cel van het HvB aan de Weteringschans en komt om halfzeven in Westerbork aan: Jacob Swart, dagboek, p.23.

⁴² Mail Jos Zijlstra (conservator Spoorwegmuseum in Utrecht) aan Erika Prins, 26 oktober 2015. Volgens Zijlstra is het traject sinds november 1942 altijd hetzelfde gebleven.

5. Westerbork

Durchgangslager Westerbork

Westerbork was van oorsprong een kamp voor de opvang van de vele Duits-Joodse vluchtelingen die, vooral sinds de Kristalnacht in 1938, naar Nederland waren gekomen. Door de bezetting van Nederland kwam het kamp onder Duits regime en werden de Duits-Joodse vluchtelingen feitelijk gevangenen. Nadat in 1942 de systematische moord op de Joden was begonnen, werd Westerbork per 1 juli 1942 officieel *Polizeiliches Judendurchgangslager* onder het gezag van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*. Ressorterend onder het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) maakte Westerbork nu deel uit van het uitgebreide systeem van Duitse concentratiekampen.⁴³

Het kamp werd met prikkeldraad omheind, er kwamen wachttorens met SS-bewaking; later nam de Nederlandse marechaussee de bewaking over. In de zomer van 1944 nam het politiebataljon Amsterdam de bewaking van het kamp over.⁴⁴ Binnen het kamp zorgden Nederlandse marechaussees voor de bewaking. De Duitse aanwezigheid in het kamp was relatief klein, maar het is moeilijk om hier cijfers over te vinden.⁴⁵

De handhaving van de dagelijkse orde en discipline binnen het kamp was de verantwoordelijkheid van de Joodse ordedienst (OD). Dit waren Joodse gevangenen, herkenbaar aan hun groene overalls, die de strafbarakken moesten bewaken, strafgevangenen van en naar hun werk escorteren, nieuw aangekomen transporten ontvangen en door de uitgebreide registratieprocedure loodsen. De OD las op de avond vóór transport de namen op van hen die op de gevreesde transportlijst stonden. Geassisteerd door de *Fliegende Kolonne* (dit waren leden van de OD gekleed in bruine overalls die bij alle transporten werden ingezet) brachten zij de gevangenen en hun bagage naar de klaarstaande treinen en sloten de deuren van de goederenwagens.

Westerbork was een doorgangskamp voor de transporten naar de vernietigingskampen Auschwitz en Sobibor en naar de kampen Bergen-Belsen en Theresienstadt. De aankomende en vertrekkende transporten beheersten het leven en de dagelijkse gang van zaken in het kamp volledig. Iedereen in het kamp vreesde dat zijn of haar naam op de lijst van het eerstvolgende transport zou staan. De verblijfsduur van gevangenen in Westerbork varieerde sterk: van enkele uren, dagen of weken tot maanden, soms zelfs jaren.⁴⁶ Strafgevallen moesten in de regel mee op het eerst volgende transport.

SS'er Albert Konrad Gemmeker was vanaf 13 oktober 1942 de kampcommandant van Westerbork. In tegenstelling tot zijn twee voorgangers gebruikte hij geen geweld als middel

⁴³ J. Presser, *Ondergang*, deel II, p. 295-6; Hoogste overkoepelende orgaan van de verschillende veiligheidsdiensten in het Derde Rijk *Sicherheitsdienst* (veiligheidsdienst), *Gestapo* (geheime staatspolitie) en de *Kriminalpolizei* (recherche).

⁴⁴ Deze aparte op Duitse militaire leest geschoeide eenheid binnen de Nederlandse politie –in mei 1941 door de Duitse bezetter opgericht – werd veelvuldig ingezet bij de Jodenvervolgning. Het opleidingsbataljon bevond zich in Schalkhaar.

⁴⁵ De SS-staf in Westerbork bestond uit ongeveer 20-30 mensen, mail Guido Abuys aan Erika Prins, 16 november 2015.

Herinneringscentrum Westerbork werkt aan een publicatie over de bewaking van het kamp.

⁴⁶ Presser II, p.287.

om zijn belangrijkste taak uit te voeren: zorgen dat steeds het door Berlijn vastgestelde aantal gevangenen op transport ging. Gemmeker organiseerde het kamp efficiënt. Hij maakte daarbij gebruik van de bestaande interne kamporganisatie, die een voortzetting was van de aanvankelijk door de Duits-Joodse bewoners van het eerste uur opgezette organisatie.⁴⁷ Hij maakte zelf geen vuile handen, maar hanteerde een systeem van verdeel en heers door de interne kamporganisatie verantwoordelijk te maken voor het organiseren van de transporten. Deze bepaalde wie er onmisbaar was in het kamp en nog mocht blijven. Hierdoor ontstond een gecompliceerd systeem van nepotisme, 'vriendjespolitiek', afhankelijkheid en relaties. In de woorden van Presser: *de gevreesde SS was in Westerbork niet nodig in de interne kampdienst.*⁴⁸

In maart 1944 werd in opdracht van Gemmeker een film gemaakt over het kamp waarin hij tot en met het transport aan toe wilde laten zien hoe goed en efficiënt het kamp georganiseerd was.⁴⁹ Deze film geeft een beeld van het functioneren van het doorgangskamp Westerbork vijf maanden vóór de komst van de acht onderduikers: we zien het hospitaal, de school, ontspanning en vertier, mensen aan het werk op het land, in de weverij, de smederij, de houtbewerking en de batterijenrecycling, maar ook het vertrek van een trein met gevangenen naar Auschwitz in het fragment '*Eingang und Abfahrt*' (aankomst en vertrek). Een paradepaardje van Gemmeker, ook te zien in de film, was de industriefabrick van het kamp waar geproduceerd werd ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie. Deze 'Industrie' werd door Gemmeker in de zomer van 1944 flink uitgebreid.⁵⁰ Dit past in het algemene beeld over deze periode van een verhoogde productie ten behoeve van de Duitse oorlogsindustrie. Met name strafgevangenen (zoals de acht onderduikers) werkten hier onder toezicht van de OD aan het recyclen van zilverpapier, het slopen van kabels en batterijen, het uit elkaar halen van vliegtuigonderdelen e.d.

Augustus 1944

Op 3 augustus 1944, vlak voor de komst van de onderduikers naar Westerbork, verscherpte Gemmeker het regime. Met *Lagerbefehl 86* (Kampverordening 86) verordonneerde hij een strengere discipline en eiste hij dat de productie ten behoeve van de oorlogsindustrie vier tot vijf keer zo hoog werd.⁵¹ Gemmeker stelde dat het hier om goederen ging die voor de oorlogvoering belangrijk waren, en sabotage van de productie viel daarom onder het militair strafrecht.

Op 10 augustus 1944, twee dagen na aankomst van de familie Frank en de andere onderduikers verbood Gemmeker met *Lagerbefehl 87* met onmiddellijke ingang ieder postverkeer voor strafgevangenen. Strafgevangenen mochten niet meer op bezoek in het

⁴⁷ Voor de beschrijving van de kamporganisatie wordt hier verwezen naar Presser II, pp.306-327 en 332-364 en Raymund Schütz vanaf p.19.

⁴⁸ Presser, *Ondergang II*, p. 307.

⁴⁹ Op de website van Herinneringscentrum Westerbork zijn grote delen van deze film, gemaakt door kampgevangene Rudolf Breslauer, te bekijken in de rubriek: Beelden van kamp Westerbork; de opnamen van de film begonnen op 5 maart 1944: Presser II, p.290 .

⁵⁰ Presser II, pp.324-325.

⁵¹ Middels een groot aantal (doorlopend genummerde) kampverordeningen werden door de kampcommandant van Westerbork mededelingen gedaan betreffende verplichtingen, regels en veranderingen in het dagelijkse regime in het kamp. *Lagerbefehl 86* van 3 augustus 1944 betreft 'de vermeerdering van arbeidskracht en verhoging der arbeidsprestaties': HCKW, *Lagerbefehl 86*, 3 augustus 1944.

ziekenhuis dat in het 'vrije' kampdeel stond, en andersom was het bezoek van andere kampingezetenen aan strafgevallenen in de strafbarakken van nu af aan verboden. Ieder contact tussen kampingezetenen en strafgevallenen werd verboden. Ook tijdens het werk moest hierop streng toegezien worden door de OD.⁵²

De onderduikers in Westerbork

Aankomst en registratie⁵³

Bijna alle personen die met de familie Frank op de transportlijst van 8 augustus 1944 staan, waren strafgevallenen en kwamen na de registratieprocedure in strafbarak 67 terecht.⁵⁴ Getuigen verklaren dat het tot diep in de nacht duurde voordat ze eindelijk in een bed terechtkwamen.⁵⁵ De registratie vond plaats in barak nummer 9: de toneel- en concertbarak. Alle gevangenen stonden eerst in lange rijen te wachten op de grote appèlplaats. Omdat het transport van 8 augustus voornamelijk uit strafgevallenen bestond, was er geen contact mogelijk met andere kampbewoners. De OD bracht hen langs de verschillende onderdelen van de registratieprocedure. De *Fliegende Kolonne* (FK) nam hun bagage in. Eerst werd er een lijst van binnenkomst gemaakt (*Eingangsliste*), het persoonsbewijs en de distributiebescheiden moesten worden afgegeven. De gevangenen werden ingeschreven in de centrale administratie (*Zentralkartei*) en ze kregen een *Lagerpass* (kamppas).

De *Zentralkartei* was het belangrijkste administratieve instrument in het kamp voor het doorsturen van de transporten, de bestaansreden van het kamp.⁵⁶ Alleen de Duitse kampcommandant en de door hem gemachtigde Joodse medewerkers van de *Zentralkartei* hadden toegang tot dit systeem.⁵⁷ Op de kaarten van de *Zentralkartei* werden alle persoonsgegevens bijgehouden: kampgeschiedenis, ingediende verzoeken, vrijstellingen, opname in het kampziekenhuis, werk, verhuizingen, baraknummers etc. Uitstel van transport werd met een kruisje rechtsboven op de kaart aangegeven, de reden van het uitstel stond achterop de kaart. Strafgevallenen hadden een rode 'H' van *Häftling* (gevangene) op hun kaart staan. Op basis van deze kaarten werden kort voor vertrek de transportlijsten samengesteld: kaarten van gevangenen die geen uitstel hadden gekregen, de zg. 'ongesperrden' werden gelicht. De *Zentralkartei* was alfabetisch, maar niet lexicografisch geordend, zodat de leden van een gezin administratief bij elkaar stonden. Zo kwamen ze ook

⁵² HCKW, *Lagerbefehl 87*, 10 augustus 1944.

⁵³ De registratieprocedure is gereconstrueerd op basis van Mirjam Bolle; pp. 145-148; Schütz, pp. 21-27; Presser,II, p.355.

⁵⁴ NRK, 2050, inv.nr 192.

⁵⁵ Mirjam Bolle kwam om 21 uur in Westerbork aan en was om 5 uur in de barak: Bolle, p. 145-146; Simon Magnus kwam om 20.00 uur aan en was om 3 uur klaar: bij Moraal, 2014, pp. 112-113; Willem Willing (strafgeval) kwam pas tegen 4 uur 's ochtends in barak 67: E.M. Moraal, 2013, p.104; Jacob de Swart vertrok om 9u15 van het HvB aan de Weteringschans en kwam om 6u30 in Westerbork aan: Jacob de Swart, p.20;

⁵⁶ Schütz, p.33.

⁵⁷ Schütz, p.22. Raymund Schütz denkt dat als de Zentralkartei info uit de Zentralkartei nodig had, het verzoek via de kampcommandant ging, die het de medewerkers van de Zentralkartei liet uitzoeken, Schütz, 8 maart 2017.

op de transportlijst te staan, zoals we dat weten van de families Frank en Van Pels.⁵⁸ De kaarten van de *Zentralkartei* zijn niet bewaard gebleven.⁵⁹

Een belangrijk onderdeel van de registratieprocedure was de *Antragstelle*, die onder leiding stond van de Duitse jurist Hans Ottenstein, sinds januari 1942 in Westerbork en verantwoordelijk voor de registratie van de nieuwkomers in het kamp.⁶⁰ Tijdens het officiële registratieproces werd hier op kaartjes genoteerd of er gronden waren die uitstel van deportatie rechtvaardigden: een *Sperre* (uitstel). Ook een *Antrag* (verzoek) om de status van strafgeval kwijt te raken liep via de *Antragstelle*.⁶¹ Iemand probeerde dan bijvoorbeeld aan te tonen dat hij gedoopt was, half-Joods was of over speciale papieren beschikte. Omdat strafgevallen in de regel met het eerstvolgende transport mee moesten, kon het verkrijgen van een *Sperre* van levensbelang zijn. Zolang een verzoek in behandeling was, ging iemand niet op transport: hij of zij was dan *gesperrt* of *zurück gestellt bis auf weiteres* (voorlopig of tot nader order uitstel).⁶²

De registratieprocedure bestond verder nog uit inschrijving op z.g. persoonskaarten in het bevolkingsregister van de gemeente Hooghalen. Hiervoor had de gemeente Hooghalen een hulpsecretarie gevestigd in het kamp. Onder de bewaard gebleven persoonskaarten bevinden zich ook de inschrijvingen van de acht onderduikers.⁶³

De gevangenen moesten hun geld en waardevolle spullen inleveren bij de afdeling van Lippmann Rosenthal in het kamp.⁶⁴ De registratieprocedure eindigde met een medisch onderzoek: uitkleden en controle op besmettelijke ziekten en hoofdluis. Ten slotte volgde de toewijzing van de barak. Voor de acht onderduikers was dat strafbarak 67.⁶⁵ Ze moesten hun schoenen en kleren inleveren, die werden opgeborgen in een jutezak met hun naam erop. Ze kregen een blauwe overall met een rood ingezet schouderstuk en klompen. De mannen kregen bovendien een rood met blauw petje. Door dit tenue waren ze duidelijk te herkennen als strafgevallen. Onder begeleiding van de OD werden de strafgevallen naar de strafbarakken gebracht en kregen ze een bed toegewezen. De volgende ochtend werden de mannen kaalgeschoren.⁶⁶ Dit gebeurde in de wasruimte van de barak.⁶⁷ Wat betreft de

⁵⁸ NRK, 2050, inv.nr. 650, transportlijst 3 september 1944.

⁵⁹ Alleen de kaarten uit de *Zentralkartei* van de circa 800 mensen die bij de bevrijding nog in het kamp waren zijn bewaard gebleven, Schütz, p.25.

⁶⁰ Hans Ottenstein verbleef sinds januari 1942 in Westerbork. Hij was een gepromoveerd jurist, werd in Westerbork al snel op kantoor te werkgesteld en was verantwoordelijk voor de registratie van de binnenkomers. Hij had frequent contact met Gemmeke. Hij en zijn medewerkers verleenden bijstand aan mensen die aanvragen (*Anträge*) voor uitstel wilden indienen. Hierdoor ontstond de *Antragstelle*, Schütz, p. 20.

⁶¹ Tien procent van de ruwweg 100.000 gevangenen bestond uit strafgevallen in de periode juli 1942- mei 1945. Van deze 10.000 zijn er 1740 strafgevangenen ont's't (status van strafgeval kwijtgeraakt): Presser II, p. 315.

⁶² Schütz, p.24.

⁶³ De originele persoonskaarten bevinden zich bij het NRK.

⁶⁴ Lippmann Rosenthal (LiRo) was de onder Duits beheer gestelde bank waar alle als Joods aangemerkte burgers hun geld en waardevolle roerende goederen dienden onder te brengen. Tijdens de registratieprocedure in Westerbork mochten binnenkomende gevangenen een bepaald bedrag inwisselen tegen kampgeld. De rest van hun geld en waardevolle spullen moesten ze inleveren bij LiRo.

⁶⁵ NRK, Joodse Raad Kaarten van Otto Frank (dossiënummer 118834), Edith Frank-Holländer (117265), Margot Frank (117267), Anne Frank (117266), Auguste van Pels-Röttgen en Hermann van Pels (103586), Peter van Pels (135177), Fritz Pfeffer (7500).

⁶⁶ Is. Van Nierop en Louis Coster, p.8.

⁶⁷ HCKW, verzameldocument over de strafbarak, Witness 195, Weinberg.

mannen zijn er meerdere getuigenissen die dit bevestigen.⁶⁸ Otto Frank, Hermann en Peter van Pels en Fritz Pfeffer zijn naar alle waarschijnlijkheid de dag na aankomst in Westerbork kaalgeschoren en moesten vanaf dat moment een petje dragen. Het haar van Auguste van Pels, Edith, Margot en Anne Frank werd ongemoeid gelaten. De bewering van Hans Ottenstein, leider van de hierboven genoemde *Antragstelle* en daardoor een invloedrijk man in Westerbork, dat vrouwen kortgeknipt werden, wordt door meerdere getuigen expliciet tegengesproken.⁶⁹ Wel duidelijk gedocumenteerd is dat vrouwen die luizen hadden – dit kon blijken bij de medische controle tijdens de registratieprocedure – werden kortgeknipt en een petroleumkap kregen.⁷⁰

Strafgevallen

Bram Asscher, een klasgenoot van Margot Frank op het Joods Lyceum, schreef op 25 augustus 1944 vanuit Westerbork aan zijn moeder *Mama weet U dat Margot hier is? Dat vriendinnetje van Trees. U kent haar zeker nog wel hè? Zij is met haar ouders en zusje in de S. Erg jammer!*⁷¹ In de brief bedankt hij zijn moeder voor de mooie tandenborstel en andere spulletjes. Bram zat zelf in het ‘vrije’ kampdeel en hij mocht eens in de 14 dagen een brief of twee kaarten schrijven en pakjes ontvangen. Als ondergedoken en opgepakte Joden waren de acht onderduikers echter strafgevallen. Zonder contacten in of buiten het kamp konden zij niets aan hun situatie veranderen. Sinds de verscherpte maatregelen van begin augustus konden zij niemand op de hoogte brengen van hun situatie en bijvoorbeeld voedselpakketten op laten sturen, iets wat veelvuldig gebeurde om het eenzijdige menu aan te vullen. Ze konden ook niemand inschakelen om iets aan hun status van strafgeval te veranderen. Strafgevallen stonden automatisch op de eerstvolgende transportlijst.

Otto Frank heeft verklaard hoe tijdens de arrestatie op de Prinsengracht de houding van Karl Silberbauer veranderde toen deze hoorde dat Otto een veteraan van de Eerste Wereldoorlog was. Volgens Silberbauer zou hij op grond daarvan voor Theresienstadt in aanmerking zijn gekomen, een kamp met aanmerkelijk betere overlevingskansen. Aangezien de kaarten van de *Zentralkartei* en de *Antragstelle* niet bewaard zijn gebleven, is niet meer na te gaan of Otto Frank inderdaad geprobeerd heeft iets voor zichzelf en zijn gezin te regelen. Er zijn echter wel voorbeelden bekend van andere strafgevangenen die nog vlak voor het transport van 3 september 1944 hun status van strafgeval zijn kwijtgeraakt, in het ‘vrije’ kamp terecht kwamen of op 4 september naar Theresienstadt werden gestuurd. Maar duidelijk is dat de mogelijkheden voor de familie Frank en de andere onderduikers als gevolg van de aanscherping van het kampregime begin augustus 1944 nihil waren toen zij in Westerbork aankwamen.

⁶⁸ HCKW, Hans Goudsmit, *Vijf clandestiene brieven uit Westerbork van Hans Goudsmit aan zijn vrouw Gerry*, brief 13 juli 1944; Willem Willing en Edgar Weinberg (transport 4 september) bij E.M. Moraal, 2013, pp.108-109; Rosa de Winter in: Ernst Schnabel, *Anne Frank. Spur eines Kindes*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1987, p.129; Is. van Nierop en Louis Coster, p. 8.

⁶⁹ NIOD, 250d, Kampen en gevangenis buiten Nederland, inv.nr. 731 Ottenstein.

⁷⁰ HCKW, RA 1850, interview Lies van de Kolk-Cohen door Guido Abuys, 2 november 1999; HCKW, interviews H. van Beckum-Sachs, Sonja Wagenaar-van Dam, Goldstein-van Cleef, en B. de Brave-Schelvis; Edgar Weinberg, bij Moraal, 2013, pp. 108-109; in petroleum gedrenkte doeken werden vroeger gebruikt bij de bestrijding van hoofdluis.

⁷¹ HCKW, Brief Bram Asscher aan familie D.L. Tollenaar, 24 augustus 1944.

Strafbarakken

De strafbarakken waren omheind met prikkeldraad en stonden in de noordoostelijke hoek van het kamp. Toen Bloeme Evers op haar beurt in augustus 1944 als strafgeval in het kamp aankwam, zag zij de familie Frank en andere mensen vanachter het hek staan kijken. Ze herkende haar schoolgenootjes Anne en Margot meteen.⁷² Het kamp buiten de strafbarakken werd eufemistisch het 'vrije kamp' genoemd. In de prikkeldraadomheining zat een deur. Deze toegang tot de strafbarakken werd bewaakt door de Ordedienst. De OD'ers waren aansprakelijk en werden zwaar gestraft bij eventuele ontsnappingen, ordeverstoringen e.d.: ook hier gold het principe van verdeel en heers.

Barak 67 was verdeeld in een helft voor de mannen en een helft voor de vrouwen. 's Ochtends en 's avonds moest een ieder zich melden bij de barak- of zaalleider. Buiten werktijd konden mannen, vrouwen, families bij elkaar zijn. Maar om 22.00 uur moest iedereen zich in zijn eigen gedeelte bevinden, de deur tussen beide barakdelen werd gesloten en om kwart over tien ging het licht uit.⁷³ Iedere barak had een washok met langwerpige wasbakken met kranen erboven. Er was in de barak één wc (voor 400-500 mensen) en die mocht alleen 's nachts gebruikt worden. Buiten waren kleine rode toiletgebouwtjes met collectieve wc's (door de gevangenen wel 'de eierrekjes' genoemd) voor mannen en vrouwen apart die uitsluitend overdag gebruikt mochten worden. Roken was verboden, maar in de wc-huisjes buiten werd stiekem en veelvuldig gerookt.

De gevangenen sliepen in stapelbedden van drie hoog met stromatrasen. Soms ontbraken de matrassen. Er waren veel klachten over vlooien in de matrassen en het beddengoed. Gevangenen die plotseling opgepakt waren, hadden soms geen dekens, toiletgerei e.d.⁷⁴ In het midden van de barak stonden tafels waaraan werd gegeten. Het was zo druk dat mensen soms staande moesten eten, want de strafbarakken waren tegen september 1944 overvol: vierhonderd tot vijfhonderd mannen en vrouwen in één barak.⁷⁵

Werken

Iedereen in Westerbork tussen de 15 en 65 jaar moest zes dagen in de week, 10 uur per dag werken.⁷⁶ Strafgevallen kregen daarnaast op zondagochtend van 6 tot 8 uur ook nog strafexercitie (voor de mannen) of verplichte gymnastiek (voor de vrouwen). Strafgevallen verrichtten in de meeste gevallen zwaar of vies werk in de industrie: recyclen van batterijen, zilverpapier strippen, kabels slopen, werken in de vliegtuigsloperij. In de vliegtuigsloperij werden onderdelen van neergestorte vliegtuigen, die vanaf het Oranjekanaal met een goederenwagon over een smalspoor naar het kamp gebracht werden, gedemonteerd.⁷⁷

⁷² AFS, Getuigenarchief, Getuigenverhalen, Getuigen van de geschiedenis van Anne Frank, 16, interview met Bloeme Evers-Emden door Teresien da Silva, 13 november 2010.

⁷³ HCKW, Dagboek Jacob de Swart, p. 24; in andere bronnen worden soms weer andere tijden genoemd (variërend van 9 uur tot half 11)

⁷⁴ HCKW, RA 2022, Brief 9 juli 1944 van Greet Schoemaker-Lisser aan de familie R. van Sitteren: Greet schrijft vanuit strafbarak en vraagt om een deken, ondergoed, lepel, vork, mesje en handdoek. Ze is zonder spullen in het kamp terechtgekomen. Zij gaat mee met het transport van 3 september 1944; HCKW, Jacob de Swart, Dagboek, p.24.

⁷⁵ Anita Maier, *Als ik Hitler maar kan overleven*, Nieuwkoop: Heuff, 1990, p.71.

⁷⁶ Zieken, kinderen onder 15 jaar, mannen en vrouwen boven 65 jaar, zwangere vrouwen, moeders met kleine kinderen waren vrijgesteld van werk, Moraal, 2014, 83 e.v., p.54, Moraal 2013, p.127, 146.

⁷⁷ Presser II, pp. 324-5.

Het recyclen van batterijen was smerig en ongezond werk. Daarom kregen de gevangenen die dit moesten doen dagelijks een extra rantsoen melk. In de beschrijving van Janny Brandes-Brilleslijper: *batterijen met een beitel en een hamer open hakken en dan de teer in de ene mand gooien en het koolstaafje dat je eruit haalde in de andere mand; het metalen hoedje moest je er met een metalenschroevendraaier aftikken en dat ging weer in het derde mandje.*⁷⁸ Ze werden roetzwart. Na het werk gingen ze onder begeleiding van de OD naar de douches. De meeste mensen hadden echter geen zeep om zich mee te wassen.

Edith, Margot en Anne Frank moesten in de batterijen werken.⁷⁹ Het is niet bekend wat voor werk de andere onderduikers moesten verrichten. Otto Frank heeft hier alleen over verklaard: *In het kamp moesten we weliswaar allemaal werken, maar 's avonds waren we vrij en konden we bij elkaar zijn.*⁸⁰

's Ochtends om 5u30 uur werden de gevangenen in de strafbarak gewekt. Na het wassen, kleden, eten halen en ontbijten moesten ze om 6u45 aantreden naast de barak, opgesteld in rijen van drie bij drie. Onder leiding van de OD gingen ze vervolgens door het hek naar de industriebarakken in het 'vrije' kamp. Daar werkten ze van 7 tot 12 uur. Daarna onder begeleiding van de OD weer terug naar de barak om te eten (meestal stampot van rode kool of knolraap) en vervolgens werden ze weer teruggebracht om van 14 tot 19 uur te werken.⁸¹ Tijdens het werk mochten ze met elkaar praten, maar er werd ook streng door de OD op toegezien dat er geen contact was met gevangenen uit het andere kampdeel. Om naar de wc te gaan had je toestemming nodig.⁸²

Voor het krijgen van een beter baantje had je relaties nodig. Rachel van Amerongen werkte bij de binnendienst: schrobben, wc's schoonmaken, nieuwe transporten ontvangen, klompen en overalls uitdelen. Zij herinnert zich hoe Otto Frank haar vroeg een baantje voor zijn dochter Anne bij de schoonmaak te regelen. Rachel had echter geen 'relaties' en kon niets voor hen doen.⁸³ Na het werk en het douchen (voor hen die in de batterijen werkten) werd in de strafbarak brood gegeten.

Dagelijks leven in de strafbarakken

Het gevoel van opluchting en bevrijding, niet langer opgesloten te zijn en angst te moeten hebben voor verraad komt voor in vele getuigenissen en de literatuur.⁸⁴ Ondanks zijn eigen bange voorgevoelens heeft Otto Frank over Westerbork verklaard dat het voor zijn kinderen in zekere zin een opluchting was niet langer opgesloten te zijn, en met andere mensen te kunnen praten.⁸⁵ Voor jonge mensen in Westerbork betekende dat een 's avonds een beetje

⁷⁸ Janny Brandes-Brilleslijper in: Willy Lindwer, *De laatste zeven maanden*, p.76.

⁷⁹ Willy Lindwer, *De laatste zeven maanden*: Janny Brandes-Brilleslijper, p.76; ibidem Bloeme Evers, p.144; Rosa de Winter bij Schnabel, *Anne Frank, Spur eines Kindes*, p. 129.

⁸⁰ AFS, AFC, Otto Frank Archief (OFA), inv.nr.70, Otto Frank, *Bitte Schreiben sie mir*, z.d. (1968), p.4.

⁸¹ HCKW, interview van H.J. van Collem door Guido Abuys, Schoonhoven, 5 juli 2000.

⁸² Ben Nijhuis, *Breekbaar maar niet gebroken*, uitgeverij Verbum, 2008. p. 68.

⁸³ Rachel bij Willy Lindwer, p. 115-116.

⁸⁴ Ad van Liempt, *Frieda-verslag van een gelijmd leven. Herinneringen aan kamp Westerbork*, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2007, p.46.

⁸⁵ Otto Frank, *Bitte schreiben Sie*, p.4.

tussen de barakken lopen, jongens en meisjes ontmoeten, kletsen. Het was zomer en mooi weer, en er werd geprobeerd zich een beetje te vermaken. Frieda Menco deed mee aan een cabaret in de strafbarak.⁸⁶ Lientje Brilleslijper was zangeres en zij zong een keer een Jiddisch liedje met begeleiding.⁸⁷ In een interview uit 1970 memoreerde Otto Frank later de avond in de strafbarak waarop een jonge Joodse vrouw Jiddische liedjes zong.⁸⁸ Benny Behr (sinds 1 augustus 1944 in de strafbarak) speelde er viool voor de kinderen.⁸⁹ Ronnie Goldstein van Cleef herinnerde zich vele jaren na dato dat de familie Frank ontredderd en ontheemd op haar over kwam in de chaotische omstandigheden van de strafbarak. Ze waren erg op zichzelf en ze herinnerde zich Anne bengelend aan de arm van haar vader.⁹⁰ Hiertegenover staat Rosa de Winter, die aan de journalist Schnabel vertelde dat Anne en Peter van Pels beiden 'straalden' in Westerbork.⁹¹

Transport op 3 september 1944

Begin september 1944 waren er circa vierduizend gevangenen in Westerbork, waarvan ongeveer duizend in de overvolle strafbarakken.⁹² Het vorige transport naar Auschwitz (op 19 mei 1944) was meer dan drie maanden geleden, sindsdien waren de strafbarakken langzaam volgestroomd.⁹³

Onder de gevangenen was er de hoop en verwachting dat er geen transporten meer zouden vertrekken en dat de bevrijding nabij was.⁹⁴ Maar de vrees van Otto Frank werd bewaarheid: *Wij ouderen vreesden evenwel toch naar de beruchte vernietigingskampen in Polen te worden gedeporteerd. Helaas gebeurde dit op 3 september. Tijdens dat vreselijke transport – drie dagen in afgesloten veewagens – was ik voor het laatst samen met mijn gezin. Ieder van ons probeerde zo dapper mogelijk te zijn en het hoofd niet te laten hangen. Na aankomst in Auschwitz-Birkenau werd ik van mijn gezin gescheiden.*⁹⁵

Begin september kreeg Gemmeker opdracht uit Berlijn om het grootste deel van de kampgevangenen door te sturen naar Auschwitz, Theresienstadt en Bergen-Belsen.⁹⁶ In deze periode werden uit alle richtingen grote aantallen gevangenen samengebracht in Auschwitz om vervolgens weer als dwangarbeiders te worden doorgestuurd naar andere kampen.⁹⁷ Dit zou het laatste transport vanuit Nederland naar Auschwitz zijn. Praktisch alle gevangenen uit de strafbarak moesten mee, en de strafbarak werd daarna opgeheven.⁹⁸

⁸⁶ HCKW, interview Frieda Menco.

⁸⁶ HCKW, interview H.J. van Collem.

⁸⁸ AFS, AFC, OFA, documentaire van Radio Canada, 1970.

⁸⁹ HCKW, Interview H. J. van Collem.

⁹⁰ HCKW, RA1821, Ronnie Goldstein-van Cleef, *Werkelijkheid en Mythe*, 2003.

⁹¹ Schnabel, Spur eines Kindes, p. 129.

⁹² Presser, p.304; HCKW, interview H. J. van Collem; HCKW, interview A. Lobsteyn door Guido Abuys, Leeuwarden, 24 januari 1995; Rosa de Winter bij Schnabel, Spur eines Kindes, p. 131.; NRK 2050, NRK-Collectie Vervolging (kamp Westerbork), inv.nr. 309: Meldezettel nr 550, 1. September 1944.

⁹³ Er vertrokken op 31 juli 1944 wel transporten naar Bergen-Belsen en Theresienstadt: NRK, 2050, inventaris, p. 55; in juni 1944 waren de strafbarakken bijna leeg: HCKW, interview Beckum-Sachs.

⁹⁴ Presser II, p. 305; HCKW interview Ronnie Goldstein-van Cleef; Rosa de Winter, 1945, p.10; Op 3,4 en 13 September 1944 vertrekken de laatste transporten uit Westerbork naar resp. Auschwitz, Theresienstadt en Bergen-Belsen.

⁹⁵ Otto Frank, Bitte Schreiben Sie, p. 4.

⁹⁶ Presser II, p. 304; Willy Lindwer, Kamp van hoop en wanhoop. Getuigen van Westerbork, 1939-1945, Balans, 1990, p.44; Rosa de Winter, 1945, p.11.

⁹⁷ NRK, Auschwitz VI, p.3; Wenck,p.338.

⁹⁸ Ongeveer 60 strafgevallen werden vlak voor 3 september uit de strafbarak ontslagen: HCKW, interview Guido Abuys met A. Lobsteyn

De acht onderduikers waren strafgevallenen en moesten daarom mee op het eerstvolgende transport. Na een verblijf van **26** dagen in Westerbork was dat het transport van 3 september 1944.

Het transport van 3 september 1944 vond vlak voor Dolle Dinsdag plaats. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat deze gebeurtenis iets te maken had met het transport van 3 september. Het was wel het enige transport uit Westerbork dat op een zondag vertrok. Op zondag werd in principe niet gewerkt. Hieruit valt wellicht af te leiden dat men met het transport en de ontruiming van het kamp haast had.

Op de transportlijst van 3 september 1944 staan 1019 personen.⁹⁹ De lijst bestaat uit verschillende categorieën gevangenen: 149 gewone gevangenen (*Normaltransport*) en 675 strafgevallenen (*Häftlinge*) en 195 gemengd gehuwde- of halfjoodse strafgevallenen (*Schutzhäftlinge*).

De alfabetische lijst werd de avond voor het transport door iemand van de OD in de strafbarak voorgelezen. Iedereen moest reageren als zijn of haar naam werd genoemd. Hans Goudsmit, op dat moment in de strafbarak, schreef in een clandestien naar buiten gesmokkelde brief aan zijn vrouw: *zaterdagavond 10 uur 2/9, Mijn innig geliefde schatten. Eindelijk even tijd jullie te melden dat morgen mijn trein naar het onbekende vertrekt.*¹⁰⁰

Het was een lange lijst en het oplezen duurde erg lang. Getuigen vertellen over de reacties van paniek, verdriet, gelatenheid en dat er de nacht van 2 op 3 september niet geslapen werd.¹⁰¹

Zondagochtend vroeg kregen de strafgevallenen de jutezak met hun eigen kleren terug en moesten ze hun overall en klompen inleveren. In lange rijen liepen ze vanuit de strafbarak naar de gereedstaande trein. De andere kampbewoners moesten in de barakken blijven. Ongeveer zeventig à vijfenzeventig gevangenen stapten in per wagon. In de wagon stond een ton met water. Op de Westerborkfilm is te zien hoe in iedere wagon een wc-tonnetje wordt gezet.¹⁰²

Er is nooit precies in kaart gebracht hoe de gevangenen over de wagons verdeeld werden.¹⁰³ Maar uit meerdere verklaringen valt af te leiden dat de verschillende categorieën gevangenen in aparte wagons zaten.¹⁰⁴ Rosa de Winter, Lenie de Jong van Naarden, Janny Brandes-Brilleslijper en Anita Mayer-Roos hebben allen verklaard dat zij bij de Franks in de

⁹⁹ NRK, 2050, inv.nr. 650, transportlijst 3 september 1944.

¹⁰⁰ HCKW, Hans Goudsmit, brief, 2 september 1944.

¹⁰¹ HCKW, interview Beckum-Sachs.

¹⁰² Op de website van Herinneringscentrum Westerbork zijn grote delen van deze film, gemaakt door kampgevangene Rudolf Breslauer, te bekijken in de rubriek: Beelden van kamp Westerbork; hier gaat het om het fragment *Abgang und Abfahrt*. Voor het fragment over het tonnetje zie: www.drentheinoorlog.nl: Trein vertrekt in 1944 van Westerbork naar Auschwitz, 1:53 en verder. Het tonnetje is circa 50 cm hoog en heeft een diameter van circa 30 cm.

¹⁰³ Mail Guido Abuys aan Erika Prins, 16 oktober 2015.

¹⁰⁴ Omdat de *Schutzhäftlingen* later bij aankomst in Auschwitz van een aparte lijst werden afgelezen – zij doorliepen daar een andere registratieprocedure – zullen zij bij vertrek uit Westerbork in aparte wagons gezeten hebben. Het lijkt praktisch onmogelijk om uit meer dan 1000 mensen in Auschwitz in het donker de ongeveer 195 *Schutzhäftlingen* te selecteren; Beckum-Sachs vertelt dat de wagon werd aangewezen: HCKW interview Beckum-Sachs; HCKW, brief Hans Goudsmit aan zijn vrouw 30 juli 1944 en 2 september 1944; Janny Brandes-Brilleslijper, die als *Schutzhäftling* apart van haar ouders en broertje zat, vermeldt het opnoemen van de namen waardoor het niet mogelijk was in een andere wagon te komen, Lindwer, p. 78.

wagon zaten.¹⁰⁵ Anita Mayer noemt hierbij ook de familie Van Pels. Rosa de Winter noemt de familie Van Pels en ook Fritz Pfeffer. Omdat Janny Brandes-Brilleslijper *Schutzhäftlinge* (want gemengd gehuwd) was en de Franks *Häftlinge* waren, is het echter niet aannemelijk dat zij bij elkaar in dezelfde wagon zaten.¹⁰⁶

De trein bestond uit zestien wagons voor de gevangenen en vijf ziekenwagons.¹⁰⁷ Voor- en achteraan bevonden zich in de regel, zoals ook te zien is op de Westerborkfilm, gewone personencoupés voor de Duitse bewakers.¹⁰⁸

Op de transportlijst van 3 september 1944 staan met naam de *Wagenleiter* (wagonleider) en *Sanitäter* (verpleegkundige) van ieder wagon vermeld. De *Zugführer* (treinleider) en zijn vervanger zaten in wagon 3.¹⁰⁹ De wagonleider moest het precieze aantal van de 'reizigers' met het bijbehorende wagonnummer doorgeven aan de treinleider, die dit op zijn beurt weer moest door geven aan de bewaking. Voor de vijf ziekenwagons waren er twee artsen.¹¹⁰ Uit de getuigenis van Jansje Hamburger-Bolle voor het NRK blijkt dat de verpleegsters voor de ziekenwagons voor transporten werden aangewezen. Ze droegen een Rodekruis band en hadden een koffertje met verbandmiddelen e.d.¹¹¹

Nadat nauwkeurig was vastgesteld hoeveel mensen er in de wagons zaten, sloten en vergrendelden de OD'ers de wagons, en in de loop van de ochtend vertrok de trein.¹¹²

¹⁰⁵ Rosa de Winter bij Schnabel, p. 131; AFS, Getuigenarchief, Getuigenverhalen, Getuigen van de geschiedenis van Anne Frank, 17: interview met Lenie de Jong-van Naarden door Teresien da Silva, 22 maart 2003; Lenie de Jong van Naarden bij Lindwer, p. 171; Anita Mayer, *Als ik Hitler maar kan overleven*, Heuff: Nieuwkoop, 1981, p.23.

¹⁰⁶ Transportlijst 3 september 1944, zie noot 103.

¹⁰⁷ NRK 2050, inv.nr. 675.

¹⁰⁸ Mirjam Bolle, p.149; HCKW, interview Sonja Wagenaar-van Dam.

¹⁰⁹ NRK, 2050, inv.nr.675.

¹¹⁰ NRK, 2050, inv.nr.309: een van deze twee artsen was Samuel Kropveld, die er later in Auschwitz voor zorgde dat Otto Frank in de ziekenbarak terecht kwam.

¹¹¹ NRK, 2050, inv.nr.1091, verklaring Jansje Hamburger-Bolle, 29 maart 1951 (transport 2 februari 1944): Jansje vertrouwde het niet. Ze had gehoord dat *dit een zekere vergassingsdood betekende bij aankomst in Auschwitz* en slaagde erin in een andere wagon te komen.

¹¹² In afwachting van contact met Wim Rozema die dienstregeling noemt met 10u45 als tijdstip van vertrek; Presser (Ondergang, p. 382) en Simon Magnus (Moraal,2014) noemen 11 uur; E. de Wind noemt half 11: E. De Wind, *Eindstation ... Auschwitz*, Amsterdam: Republiek der Letteren, 1946, p. 9; Dienstregelingen bij NIOD zijn nog niet gevonden.

6. Auschwitz

Naar Auschwitz-Birkenau

Otto Frank schreef in 1968 *Wij ouderen vreesden evenwel toch naar de beruchte vernietigingskampen in Polen te worden gedeporteerd. Helaas gebeurde dit op 3 september.*¹¹³ Op die dag vertrokken de families Frank en Van Pels en Fritz Pfeffer in een van de zestien goederenwagens richting Auschwitz.¹¹⁴ Na vertrek volgde de trein eerst de spooraftakking vanuit kamp Westerbork naar het station Hooghalen en reed daarna via Assen, Onnen, Haren, Waterhuizen, Kropswolde, Martenshoek, Hoogezand, Sappemeer, Sappemeer-Oost, Zuidbroek, Scheemda en Winschoten naar de Duitse grens bij Nieuweschans.¹¹⁵ Nog op Nederlands grondgebied ontsnapten tijdens dit transport acht mensen uit de rijdende trein.¹¹⁶ Zij zaagden een gat in de bodem van de wagon met zaagjes die ze in Westerbork uit de werkplaats hadden opgespaard en meegesmokkeld. In Nieuweschans werd de Nederlandse locomotief met Nederlandse machinist en stoker afgekoppeld en nam een klaarstaande locomotief van de *Deutsche Reichsbahn* het over.¹¹⁷ Het traject liep daarna via Bremen, Hamburg, Berlijn, Breslau en Katowice naar Auschwitz-Birkenau.¹¹⁸ De gevangenen in de wagons wisten niet wat hun bestemming was.¹¹⁹ Al tijdens hun verblijf in Westerbork was de angst voor deportatie naar het oosten groot geweest. En nu, tijdens de reis, werden hun bange vermoedens bevestigd toen zij door een kier of luchtgat een plaatsnaam herkenden en het duidelijk werd dat ze in Polen waren. Rachel van Amerongen heeft verteld hoe een man van Poolse origine in de wagon door het tralieraampje de route volgde en op een gegeven moment zijn oude woonplaats Katowice herkende. Toen werd het voor iedereen duidelijk dat ze in de buurt van Auschwitz waren.¹²⁰ Auschwitz had voor hen een afschrikwekkende klank, maar de gevangenen wisten niet wat hen daar te wachten stond.¹²¹

Per wagon zaten de ongeveer zeventig à vijfenzeventig mensen opgesloten met al hun bagage. De wagon was aan de buitenkant vergrendeld. De wagons hadden geen ramen, er was alleen hoog een getralied rooster of luchtgat. Door de kieren tussen de planken kon je

¹¹³ Otto Frank, *Bitte schreiben Sie bitte*, p.4.

¹¹⁴ NRK, 2050, inv.nr. 650, transportlijst 3 september 1944; Omdat ze 'als vee werden weggevoerd' hebben getuigen het meestal over veewagons. Hier is gekozen voor goederenwagens. Otto Frank heeft het ook over veewagons: *Bitte schreiben sie*, p.4.

¹¹⁵ Op 2 november 1942 kwam de spooraftakking van station Hooghalen naar het 5 kilometer verder gelegen kamp Westerbork gereed. Vóór die tijd moesten de gevangenen deze afstand lopen; De trein ging even buiten Haren over een goederenspoor naar Waterhuizen voor aansluiting op het traject Groningen – Nieuweschans: www.historische-vereniging-hs.nl/docs/doc/inleiding%20jodentransporten.pdf 109 (geraadpleegd november 2015).

¹¹⁶ Sonja van Dam, Abraham Groenteman, Max Buis, Herman Melkman, Jacques Posno, Cisca (achternaam niet bekend), niet alle namen zijn bekend : mail Guido Abuys 2 oktober 2015 aan Erika Prins; Posno, Groenteman en Melkman waren Schutzhaft gevangenen en zaten daardoor bij elkaar in een wagon. De namen van Sonja Dam en Cisca? zijn niet teruggevonden op de transportlijst.

¹¹⁷ Wim A.H. Rozema, *Treinen naar het eindstation van de beschaving... 'In het midden stond een vent..., die beschikte over je leven...'*, Historische vereniging Hoogezand-Sappemeer e.o., 23 april 2015, NNTM, Zuidbroek, interview met Henriette Beckum-Sachs, p. 10.

¹¹⁸ Jos Zijlstra, conservator Spoorwegmuseum, Utrecht, mail aan Erika Prins, 26 oktober 2015 .

¹¹⁹ Lindwer, *De Laatste zeven maanden*, p.168 (Lenie de Jong-van Naarden), p.204 (Ronnie Goldstein-van Cleef), p.145 (Bloeme Evers), HCK interview, Henrietta Bekum-Sachs, transcriptie historisch interview, inv.nr. RA1534 door Guido Abuys op 28 september 2004.

¹²⁰ Rachel van Amerongen bij Lindwer, *De laatste zeven maanden*, pp.118-119; Ook Ronnie Goldstein-van Cleef zegt dat pas toen ze Katowice passeerden, ze wisten dat ze naar Auschwitz gingen, Ronnie Goldstein-van Cleef bij Lindwer, *De laatste zeven maanden*, p.205.

¹²¹ Janny Brandes-Brilleslijper zegt al in Westerbork te weten dat Auschwitz een vernietigingskamp was, Lindwer, *De laatste zeven maanden*, p.77; De verklaring van Jansje Hamburger-Bolle van het transport van 2 februari 1944 wijst ook in die richting, zie noot 110.

de rails zien. De gevangenen stonden, zaten, hingen, sliepen tegen elkaar aan. Het watonnetje stond open en bloot in een hoek van de wagon. De stank was al gauw onverdraaglijk. Henriette Beckum-Sachs heeft verteld dat schaamte en het volkomen gebrek aan privacy betekende dat je telkens weer je grenzen moest verleggen.¹²² Lenie de Jong-van Naarden, die in dezelfde wagon zat als de familie Frank, vertelt dat de emmer al gauw overstroomde maar dat gelukkig een paar jonge mannen kans zagen de emmer leeg te laten lopen door een kier tussen de deuren.¹²³

De vreselijke reis is vaak verdrongen uit het geheugen en het is daarom moeilijk op basis van getuigenissen de exacte gang van zaken te reconstrueren.¹²⁴ Over het algemeen wordt gezegd dat de trein vaak stilstond. Volgens sommigen bleven de deuren gedurende de hele reis vergrendeld.¹²⁵ Anderen noemen Duitse soldaten of bewakers die tijdens een oponthoud de deuren openden en alle waardevolle spullen, geld, sieraden, vulpen e.d. van de gevangenen afpakten.¹²⁶ Het drinkwater werd niet ververst, de dorst was enorm.¹²⁷ Ze hadden geen eten meegekregen voor onderweg maar sommigen hadden zelf wat te eten bij zich.¹²⁸ Volgens Rosa de Winter ging ergens in Duitsland de deur open en kregen ze wat brood en jam.¹²⁹ De verklaringen hierover zijn niet eensluidend.

Lenie de Jong-van Naarden heeft verteld dat er in de donkere wagon een blikje met een kaarsje hing en hoe Edith Frank bij het licht hiervan met een schachtje het rode schouderstuk van de overall aftornde die zij had meegesmokkeld.¹³⁰ Dat rode schouderstuk maakte hen in Westerbork herkenbaar als strafgeval. Edith kon niet weten dat vanaf het vertrek van Westerbork het onderscheid tussen gewone gevangenen en strafgevallenen geen enkele rol meer speelde.¹³¹

De duur van de reis is achteraf moeilijk vast te stellen omdat er geen exacte vertrektijd bekend is en de trein ook regelmatig stilstond.¹³² Normaal gesproken, zonder oponthoud, duurde deze reis toen 36 à 44 uur.¹³³ De aankomst in Auschwitz-Birkenau en de selectie was in de nacht van 5 op 6 september 1944. De reis heeft dus drie dagen en twee nachten geduurd.¹³⁴

¹²² Rozema, p. 18.

¹²³ Lenie de Jong-van Naarden, Lindwer, De laatste zeven maanden, p. 171.

¹²⁴ Bijvoorbeeld Bloeme Evers bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p. 145, Rosa Deliema in transcript ruwe materiaal, Jon Blair, Anne Frank Remembered, tab Westerbork 2, 1995; Frieda Menco in Ad van Liempt, p.55.

¹²⁵ HCKW, interviews met Beckum-Sachs, van de Kolk-Cohen, Brave-Schellevis.

¹²⁶ NIOD, 250d, Kampen en gevangenen, inv.nr. 583, I. Salomon; Rosa de Winter-Levy, Aan de gaskamer ontsnapt, p.11; HCKW, interviews Lenie Velleman, Ronnie Goldstein-van Cleef.

¹²⁷ Rosa de Winter-Levy, Aan de gaskamer ontsnapt, p.11; HCKW interviews Lenie boeken-Velleman, Brave-Schellevis, Kolk-Cohen, Frieda Menco; Presser, p. 409; Auschwitz Nazi-Death Camp, p. 59, Lenie de jong van Naarden bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p.174.

¹²⁸ Lenie de Jong-van Naarden bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p.172; HCKW, interviews, van de Kolk-Cohen, Ronnie Goldstein-van Cleef; Rozema, p. 18 (interview met Beckum-Sachs).

¹²⁹ Rosa de Winter-Levy, Aan de gaskamer ontsnapt!, p. 11; Ook Sara Boektje noemt een vaatje met jam: NIOD 250d, inv.nr. 439.

¹³⁰ AFS, Getuigenverhalen, Lenie de Jong-van Naarden, 19 november 2015.

¹³¹ Presser, p. 315.

¹³² Contact met Wim Rozema loopt nog over dienstregeling: hij noemt 10u45 als vertrektijd uit Westerbork.

¹³³ Mail Jos Zijlstra van 26 oktober 2015.

¹³⁴ Uitgaande van vertrek op 3 september omstreeks 12 uur en aankomst om middernacht in de nacht van 5 op 6 september is dat 60 uur.

Vernietigingskamp Auschwitz

Tijdens de Tweede Wereldoorlog is Auschwitz het grootste Duitse concentratie- en vernietigingskampcomplex. Auschwitz, ook wel met Auschwitz I of *Stammlager* aangeduid en gevestigd in een voormalige Poolse militaire kazerne nabij het plaatsje Oświęcim, werd in 1940 in opdracht van SS bevelhebber Heinrich Himmler door kampcommandant en SS'er Rudolph Höss omgevormd tot het concentratiekamp Auschwitz (Duits voor Oświęcim). De eerste gevangenen waren vooral Poolse krijgsgevangenen en politieke gevangenen. Na de Duitse inval in de Sovjetunie op 21 juni 1941 volgden tienduizenden Russische krijgsgevangenen. Vanaf zomer 1941 werd er op hen geëxperimenteerd met vergassing. In de herfst van 1941 werd in Auschwitz I de eerste gaskamer in gebruik genomen.

Ongeveer drie kilometer noordwestelijker, bij het dorpje Brzezinka, werd in 1941 Auschwitz II (ook Auschwitz-Birkenau of kortweg Birkenau genoemd) aangelegd door Russische krijgsgevangenen en dwangarbeiders. Praktisch niemand van hen overleefde het zware werk en de mensonterende omstandigheden. Ook werden er vier grote crematoria en gaskamers gebouwd in Auschwitz-Birkenau die in 1943 gereed kwamen. De vergassing in Auschwitz I stopten eind 1942 en werden verplaatst naar Auschwitz II.

In Auschwitz III, of Auschwitz-Monowitz, stond een fabriek van IG Farben voor de productie van synthetisch rubber waar gevangenen werkten als dwangarbeiders. Het Auschwitz-complex bestond verder uit nog circa veertig subkampen in de wijde omgeving van Auschwitz.

De georganiseerde uitroeiing van de Europese Joden op grote schaal begon in het voorjaar van 1942. Vanaf toen reden transporten met Joodse gevangenen uit verschillende Europese landen met grote regelmaat naar Auschwitz. De meesten van hen werden meteen na aankomst vergast. In het voorjaar van 1944 draaide de vernietiging op volle toeren. Ook minderheidsgroepen als zigeuners (Roma en Sinti), Jehova's getuigen, homoseksuelen werden vermoord.

Auschwitz viel direct onder het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). De SS-kommandant, SS-officieren, -artsen en -bewakers maakten de dienst uit. Misbruik, corruptie, zelfverrijking, gewelddadigheden en medische experimenten waren aan de orde van de dag. SS-*Blockführer* hielden toezicht op de gevangenen in de verschillende barakken of blokken (deze benamingen worden door elkaar gebruikt) en werkkommandos. Daarbinnen waren gevangenen (*Blockältesten*, *Schreiber*, *Kapos* en andere zogenaamde *Funktionshäftlinge*, dit waren gevangenen met een bepaalde functie) verantwoordelijk voor de handhaving van de discipline en het regime. Dit waren vaak gestrafte criminelen. Zij konden over leven en dood van hun medegevangenen beschikken.

Naar schatting 1,3 miljoen mensen werden naar Auschwitz gedeporteerd. 1,1 Miljoen mensen werden vermoord door vergassing, executies, uitputting en op andere manieren.¹³⁵ Hieronder waren 1 miljoen Joodse slachtoffers.

De onderduikers in Auschwitz

Aankomst en selectie

In de nacht van dinsdag 5 op woensdag 6 september kwam het transport uit Westerbork aan op de *Rampe*, het perron van Auschwitz-Birkenau.¹³⁶ Overlevenden beschrijven hoe na de lange uitputtende reis de deuren van de wagons plotseling opengingen en hoe op het perron mannen in gestreepte pakken (dit waren gevangenen) stonden die hen uit de wagons schreeuwden en sloegen. Het was donker, je kon niets zien, schijnwerpers schenen fel, er was geschreeuw en geblaf van honden.¹³⁷

Alles moest snel gebeuren. Gevangenen die tijdens het transport waren overleden werden op het perron gegooid. De bagage bleef achter in de wagons of op de perrons. De gevangenen hielden alleen nog kleine bezittingen bij zich zoals handtassen, portefeuilles e.d.¹³⁸ Het was angstig, verwarrend en chaotisch voor de mensen die het meemaakten. In de kortst mogelijke tijd werden door SS-bewakers met honden en stokken mannen en vrouwen gescheiden en geformeerd in lange kolonnes van blokken van vijf bij vijf. SS-officieren hielden toezicht. Het ging zo snel dat de mensen nauwelijks beseften wat er gebeurde, er was geen tijd om afscheid te nemen, opeens was men elkaar kwijt. Hier zag Otto Frank zijn gezin voor het laatst.¹³⁹ De meeste gevangenen hadden geen idee wat hen te wachten stond, begrepen vaak de Duitse bevelen niet. Het was de eerste schokkende kennismaking met het kampregime.¹⁴⁰ Daarna volgde de selectie voor de gaskamers door een kamparts. Hoewel veel overlevenden van dit transport Joseph Mengele noemen als de SS-Lagerarts die de selectie uitvoerde, is er geen officiële bron om dit te bevestigen.¹⁴¹ De selectie gebeurde in grote haast en op basis van de algemene indruk die de gevangenen maakten. Volgens het Nederlandse Rode Kruis, dat zich baseerde op de getuigenverklaringen van overlevenden, waren de selectiecriteria voor de gaskamer van dit transport: jonger dan vijftien en ouder dan vijftig jaar, bovendien werden vrouwen met kinderen onder de vijftien jaar direct naar

¹³⁵ Nazi Death Camp, p. 195: Er is nog altijd veel discussie over het totale aantal doden in Auschwitz, hier wordt ook het aantal van 1,5 miljoen genoemd.

¹³⁶ Vanaf begin mei 1944 kwamen de transporten aan in Auschwitz-Birkenau op het laadperron tussen de kampdelen BI en BII. Daarvoor (vanaf 1942) kwamen de treinen aan op de *zg. Judenrampe* bij het station Oświęcim in de buurt van Auschwitz-Birkenau: Tadeusz Iwaszko in Auschwitz 1940-1945, II, p.17; De aankomst in de nacht van dinsdag op woensdag wordt specifiek genoemd door I. Salomon: NIOD, 250d, inv. nr. 538, I. Salomon; Presser II, p.407; Drie dagen in gesloten wagons: Otto Frank, schreiben sie bitte; Rosa de Winter-Levy, Aan de gaskamer ontsnapt!, p. 12: aankomst om twee uur 's nachts; id bij Schnabel: trein stopt in de derde nacht; NIOD 250d, inv.nr. 507, Annie Ehrlich Mindus: aankomst in de nacht.

¹³⁷ Bijvoorbeeld NIOD, 250d, inv. nr. 439 Boektje; HCKW, interviews, Brave-Schelvis en Ronnie Goldstein-van Cleef.

¹³⁸ Auschwitz II, p. 18; NRK 2050, inv.nr. 1293.

¹³⁹ AFS, AFC, OFA, inv.nr. 70; bijvoorbeeld Frieda Menco, interview AFS, AFC, Getuigen Verhalen: over helemaal geen afscheid hebben kunnen nemen van haar vader. De verklaring van Rosa de Winter jaren na dato aan Schnabel over hoe zij ziet dat Otto Frank, Hermann en Peter van Pels en Fritz Pfeffer de 'goede' kant op worden gestuurd, is gezien de massaliteit van het gebeuren niet geloofwaardig: Schnabel, Spur eines Kindes, p.133.

¹⁴⁰ Auschwitz II, p. 17-18.

¹⁴¹ Mengele wordt genoemd door Ronnie Goldstein-van Cleef bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p. 206, idem Lenie de Jong-van Naarden, p. 173; idem Rachel van Amerongen, p. 119; HCKW, interview, H. van Bekkum-Sachs; NRK 2050, inv.nr 1294, Sientje Spiekerman-de Zwarte.

de gaskamer gestuurd ongeacht hun leeftijd.¹⁴² De acht onderduikers kwamen allen door de selectie. Dus ondanks hun leeftijd van 55 jaar doorstonden Otto Frank en Fritz Pfeffer deze selectie. Er zijn meer voorbeelden van mannen boven de 55 jaar uit dit transport die de selectie overleefden.¹⁴³ Otto Frank en Fritz Pfeffer vormden dus geen uitzondering. Dit kan duiden op een verruiming van de selectiecriteria met oog op de behoefte aan dwangarbeiders in de oorlogsindustrie in de loop van 1944.¹⁴⁴

Niet alleen vanwege de minder strikte selectie bij aankomst zijn er van dit transport relatief veel overlevenden.¹⁴⁵ Hoe korter de tijd dat iemand in een kamp verbleef, des te groter zijn of haar overlevingskansen waren. In deze periode waren de overlevingskansen ook groter omdat er in Auschwitz vanaf begin november 1944 geen vergassing meer plaatsvonden en veel gevangenen in andere kampen en buitencommando's ten behoeve van de oorlogsindustrie werden ingezet.¹⁴⁶

Op de transportlijst van 3 september 1944 staan 1019 personen.¹⁴⁷ Van het *Normal-* en *Häftlingetransport* (de gewone gevangenen en de strafgevallenen onder wie de acht onderduikers) overleefden in totaal 477 personen de selectie voor de gaskamer: 221 vrouwen en 256 mannen. De in totaal 195 *Schutzhäftlinge* (politieke gevangenen, gemengd gehuwden en half-Joden: 144 mannen en 51 vrouwen) werden niet onderworpen aan de selectie voor de gaskamer.¹⁴⁸ Hiermee komt het totaal op 672 (477+195) personen die deze selectie doorstonden. De overige 347 mannen, vrouwen en kinderen van het transport liepen na de selectie rechtstreeks naar de gaskamers. Invaliden en oude mensen die slecht ter been waren werden in klaarstaande vrachtwagens geladen en naar de gaskamers gebracht.¹⁴⁹

Het onderscheid tussen strafgevallenen, zoals de acht onderduikers, en 'gewone' gevangenen (*Häftlinge-* en *Normaltransport*) speelde na aankomst in Auschwitz geen enkele rol meer. De *Schutzhäftlinge* daarentegen kregen bij aankomst in Auschwitz-Birkenau een andere ontvangst, registratie en nummering dan de andere gevangenen van het transport. Vanaf Westerbork zaten zij in aparte wagons en bij aankomst werden hun namen van een lijst afgeroepen. Ook later in het kamp werden zij over het algemeen niet voor de gaskamer geselecteerd.¹⁵⁰ *Schutzhäftling* van het transport van 3 september 1944 Fritz Bernard Simon vermeldt dat ook hun bezittingen een aparte behandeling kregen: van de gewone gevangenen werd alles op een grote hoop gegooid. Van de *Schutzhäftlinge* werden de

¹⁴² NRK V, pp. 20-23.

¹⁴³ Bijvoorbeeld: Herman Frijda (geb. 22/6/1887), Philip Grishaver (21/12/1886), Willem Swaap 13/7/88: NRK 2050, inv.nr. 650, transportlijst 3 september 1944.

¹⁴⁴ Om hier goed antwoord op te kunnen zouden bijvoorbeeld alle transportlijsten van 1944 bekeken moeten worden.

¹⁴⁵ NRK V, p.3: 127 Overlevenden in mei 1945; Transporten van vergelijkbare grootte begin 1944: 30 overlevenden van de 949 van het transport op 25 januari 1944 en eveneens 30 overlevenden van de 1015 van het transport op 8 februari 1944: Griffioen, p.894-5.

¹⁴⁶ In september/oktober 1944 zijn er nog vergassing op grote schaal in Birkenau; begin november stoppen de vergassing, NRK V, p.6.

¹⁴⁷ NRK, 2050, inv.nr. 650, transportlijst 3 september 1944; de berekening houdt geen rekening met de acht mensen die tijdens dit transport ontsnapt zouden zijn.

¹⁴⁸ Deze cijfers zijn gebaseerd op NRK V, pp.20-23 dat zich niet op volledigheid baseert en geen rekening houdt met acht personen die tijdens het transport zijn ontsnapt.

¹⁴⁹ Auschwitz II, p. 19; Rosa de Winter-de Levy, Aan de gaskamer ontsnapt!, p. 12.

¹⁵⁰ Lindwer, De laatste zeven maanden, p. 80 (Brilleslijper) en ibidem, p.119 (Rachel van Amerongen); NRK V, p.22; Leo Maurits Muller, NRK 2050, inv.nr. 1284; Annie Ehrlich-Mindus, NIOD 250d, inv.nr. 507; Fritz Simon vertelt hoe gemengd gehuwden na twee dagen uit een selectie voor de gaskamer worden gehaald: NRK, 2050, inv.nr. 1293.

spullen in aparte papieren zakken gedaan met opschrift, hun trouwringen e.d. werden afgenomen om in een kluis opgeborgen te worden. Hij zag er overigens nooit wat van terug.¹⁵¹ Vrouwelijke *Schutzhäftlinge* werden niet kaalgeschoren, maar kortgeknipt en kwamen in een ander gedeelte van Birkenau terecht dan de andere vrouwelijke gevangenen van dit transport.¹⁵²

Registratie

Vanaf de *Rampe* liepen de gevangenen in blokken van vijf bij vijf, mannen en vrouwen afzonderlijk, de ongeveer anderhalve kilometer naar de *Sauna*, het bakstenen gebouw met installaties om kleding te desinfecteren en waar de gevangenen geregistreerd werden.¹⁵³ De rest van de nacht stonden ze op de open vlakte voor het Saunagebouw met hun laatste bezittingen te wachten totdat 's ochtends de registratieprocedure begon. Het is moeilijk aan de hand van de getuigenissen en de literatuur deze registratieprocedure precies weer te geven.¹⁵⁴ In de literatuur wordt de procedure meestal in algemene termen en voor de hele periode beschreven.¹⁵⁵ Hier is de registratieprocedure beschreven voornamelijk op basis van de verklaringen van vrouwelijke overlevenden van het transport van 3 september 1944.¹⁵⁶

Eerst moesten de gevangenen zich alfabetisch op de eerste letter van hun achternaam opstellen. Een gevangene van het *Aufnahmekommando* (administratie) schreef vervolgens de namen op een lijst (*Eingangliste*) en nummerde de namen. Iedere gevangene kreeg een briefje met zijn of haar nummer. Daarna gingen ze het Saunagebouw binnen, waar ze zich in de eerste ruimte helemaal naakt moesten uitkleden en alles wat hun nog restte aan bezittingen (portefeuilles, sieraden, horloges, foto's, papieren etc.) moesten afgeven. Vrouwen die nog iets probeerden aan te houden kregen slaag en de kleding werd met geweld van hen afgetrokken.¹⁵⁷ Sommige vrouwen zeggen dat ze hun schoenen mochten houden.¹⁵⁸ Mannen hielden hun riem.¹⁵⁹

In deze eerste ruimte vulden gevangenen van het *Aufnahmekommando*, gezeten achter tafels, per gevangene een zg. *Häftlings-Personalbogen* in, een voorgedrukt formulier waarop personalia, uiterlijke kenmerken, fysieke toestand en natuurlijk het nummer op het briefje dat ze gekregen hadden geregistreerd werden. Vanaf dat moment telde de naam van een

¹⁵¹ NRK 2050, inv.nr.1293: Fritz Bernard Simon: spullen in papieren zakken met opschrift en ringen in de kluis, nooit teruggekregen; komt overeen met behandeling van de niet-Joodse gevangenen volgens beschrijving Tadeusz Iwaszko, in: Auschwitz II, p. 20

¹⁵² Janny Brandes-Brilleslijper bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p. 81; Danuta Czech noemt *Schutzhaftlager* als apart deel in Auschwitz-Birkenau, p.1025; Rachel van Amerongen bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p.119; NIOD 250d, inv.nr. 507, Annie Ehrlich-Mindus noemt andere baraknummers.

¹⁵³ Rica Rozenhal (NRK 2050, inv.nr. 1291) en mevr S. Weisz (NRK 2050, inv.nr. 1301) noemen dat ze de mannen nog een keer tegenkwamen, maar de meesten zagen hun mannen na de selectie niet meer; afstand vastgesteld m.b.v. Google Maps.

¹⁵⁴ Hier gebaseerd op Auschwitz II, pp.19-22; Auschwitz Nazi Death Camp, pp. 59-61; bezoek aan Auschwitz 2009;

¹⁵⁵ Nazi Death Camp en Auschwitz II.

¹⁵⁶ Verklaringen van Bloeme Evers, Ronnie Goldstein-van Cleef, Frieda Menco, Lenie de Jong van Naarden, Brave-Schelvis. Deze volgorde is ook conform de uitleg tijdens een bezoek van Teresien da Silva, Gertjan Broek en Erika Prins aan Auschwitz 2009. Eigen publicaties van Auschwitz daarentegen vermelden een andere volgorde, maar hierin wordt een algemene beschrijving van de hele periode gegeven en wordt niet speciaal gefocust op september 1944.

¹⁵⁷HCKW, Ronnie Goldstein-van Cleef, interview; Lenie de Jong-van Naarden bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p.175.

¹⁵⁸ Schoenen houden: Lenie de Jong van Naarden bij Lindwer, De laatste zeven maanden, p. 175 (haar schoenen werden gepikt); HCKW, interview, Lenie Boeken; NRK 2050, inv.nr. 1291, Rica Rozenhal; NIOD 250d, inv.nr. 439, Boektje; NIOD 250d, inv.nr. 538, I. Salomon.

¹⁵⁹ Auschwitz nazi death camp, p.59.

gevangene niet meer, ze waren een nummer geworden. In de volgende ruimte kregen ze op de linker onderarm hun nummer getatoeëerd.¹⁶⁰

Al het lichaamshaar werd afgeschoren, de geschoren schaamdelen en oksels werden met een desinfectiemiddel behandeld. Enkele vrouwen zeggen dat hun hoofdhaar kortgeknipt werd en dat ze pas in later instantie kaalgeschoren werden.¹⁶¹ Daarna betraden de gevangenen een ruimte met douches waaruit koud of juist heel heet water stroomde. De douche was vaak de eerste gelegenheid sinds dagen om de dorst te lessen.¹⁶² Er waren geen handdoeken of zeep, de gevangenen lieten zich drogen aan de lucht in het tochtige gebouw en buiten. In deze periode was er voor de vrouwen geen gevangenenkleding meer beschikbaar; zij kregen willekeurige kledingstukken toegeworpen, volgens de meesten zonder ondergoed.¹⁶³ Van de mannen is niet duidelijk of ze wel of geen gevangenenkleding kregen. Niemand van de mannen laat zich duidelijk over de registratie uit.¹⁶⁴ Alleen Sal de Liema noemt dat hij in Auschwitz I in gestreepte kleding, een jasje en broek, liep.¹⁶⁵ Mannelijke gevangenen in Auschwitz I liepen meestal op houten schoenen of sandalen.¹⁶⁶ Ten slotte werden de gevangenen naar de barakken gebracht en begon de quarantaineperiode.

Nummers in Auschwitz

Auschwitz was het enige kamp waar ter identificatie gevangenenummers op het lichaam werden aangebracht. In principe werd het nummer ook op de kleding gedragen: ter hoogte van de linkerborst en, voor de mannen, langs de buitenzoom van de rechter broekspijp.¹⁶⁷ In de periode van de acht onderduikers betekende dit hun nummer op een stukje stof gedrukt naast een rode driehoek met een gele balk daarboven. Uit de getuigenissen en de weinige foto's die van deze periode zijn overgeleverd, blijkt dat echter niet. Desgevraagd zegt Eva Schloss, de latere stiefdochter van Otto Frank die vanaf mei 1944 tot aan de bevrijding in Auschwitz-Birkenau verbleef, dat ze geen nummer op de kleding droeg en dat ze bovendien regelmatig andere willekeurige kleding kreeg als er weer eens een selectie had plaatsgevonden of als de gevangenen naar de desinfectie waren geweest.¹⁶⁸

Quarantaine

Eenmaal in het kamp opgenomen volgde in de regel eerst een periode van quarantaine. Deze vond plaats in daarvoor aangewezen delen van het kamp en barakken. Pas na de quarantaineperiode werden gevangenen ingedeeld in arbeidskommando's of naar andere

¹⁶⁰ Nazi Deathcamp, p.60 en Auschwitz II, p. 21: in deze publicaties wordt het invullen van de *Häftlings-Personalbogen* en het tatoeëren van het nummer helemaal aan het einde van de procedure geplaatst, als laatste stap in het proces voor de barak toewijzing.

¹⁶¹ NIOD 250d, inv.nr. 439, Boektje en NRK 2050, inv.nr. 1301, mevrouw Weisz.

¹⁶² Tadeusz Iwaszko in: *Auschwitz, Nazi Death Camp*, p. 59; AFS, AFC, OFA, inv.nr. 85, Joseph Spronz, *Ich war ein Häftling in Auschwitz*, p.4.

¹⁶³ NIOD 804, onderzoek-Vernietigingskamp Sobibor inv.nr.18, Cato Polak, verklaring 20 oktober 1947; NRK 2050, inv.nr. 1301, Mevr. S. Weisz; *Auschwitz, Nazi Death Camp*, pp. 58-60.

¹⁶⁴ Volgens de literatuur worden de mannen in Auschwitz I geregistreerd, maar onder andere Max Frankfort zegt dat hij na de registratie naar Auschwitz I gaat. Rica Rozenhal en mevr Weisz komen tijdens de hele procedure de mannen een paar keer tegen bij de Sauna.

¹⁶⁵ Sal de Liema, transcript Jon Blair, ruwe materiaal *Anne Frank remembered*, 1998.

¹⁶⁶ E. De Wind, p.43, p.128.

¹⁶⁷ *Auschwitz II*, pp. 25-27.

¹⁶⁸ Mail Eva Schloss aan Erika Prins januari 2016.

kampen doorgestuurd.¹⁶⁹ In principe was de quarantaine bedoeld ter voorkoming van de verspreiding van eventuele besmettelijke ziekten. In de praktijk diende de quarantaine vooral om de gevangenen te onderwerpen aan het kampregime.¹⁷⁰ Al vanaf hun aankomst werden gevangenen volkomen overweldigd door het geschreeuw en de wreedheden. Ze begrepen in het begin vaak niets van de in het Pools of Jiddisch geschreeuwde commando's van de Kapo's.¹⁷¹ Ze moesten urenlang op appèl staan, het eten was slecht en ze werden overgeleverd aan de willekeur en onbepaalde macht van de *SS-Blockführer* en *Blockältesten*. De quarantaine had een destructieve uitwerking op de psyche van de gevangenen. De quarantainebarakken waren vaak overvol. De quarantaine diende ook om zwakken en sterken van elkaar te scheiden. Niet iedereen overleefde deze periode, en tijdens de quarantaine waren er ook regelmatig selecties voor de gaskamer. De quarantaineperiode duurde enkele dagen tot soms wel acht weken.¹⁷² Daarna volgde de indeling in de verschillende arbeidskommando's en verhuizing naar een andere barak. Afhankelijk van het soort werk-*Kommando* konden hier de omstandigheden soms beter zijn.

Auschwitz I: Otto Frank, Herman en Peter van Pels en Fritz Pfeffer

Alle mannen van het transport van 3 september 1944 (*Schutzhaft, Häftlinge* en *Normal*) die de selectie na aankomst in Auschwitz-Birkenau overleefd hadden, gingen na de registratieprocedure te voet naar het *Stammlager*, d.w.z. Auschwitz I.¹⁷³ Daar kwamen ze terecht in quarantaineblock 8, dat door Eddy de Wind, een Nederlandse gevangene die in Auschwitz als arts werkte, in deze periode omschreven wordt als *een smerig uitgewoond quarantaine blok*.¹⁷⁴ Hier zaten de verschillende categorieën gevangenen bij elkaar.¹⁷⁵ De gevangenen sliepen in stapelbedden van driehoog, vaak met twee of meer personen in een bed. Het sanitair bevond zich op de begane grond. Het quarantaineblok was overbevolkt. Alleen de *Blockälteste* en andere gevangenen met verantwoordelijkheden voor de gang van zaken in een blok (*Funktionshäftlinge*), hadden hun eigen kleine ruimte op de begane grond met een tafel, stoel en bed.

Tijdens de quarantaine moesten allen werken. Over het algemeen deden de mannen tijdens de quarantaine grondwerk en werkten ze in de *Straßenbau* of de *Kiesgrube*: grind opladen in karren, wegbrengen, straten verharderen.¹⁷⁶ Eddy de Wind beschrijft hoe de gevangenen in singelbanden liepen die met ijzerdraad waren bevestigd aan karren die ze naar de *Kiesgrube*

¹⁶⁹ E. de Wind, p.38; Lou de Jong, *Koninkrijk VII*, tweede deel, p. 424, p. 436; NRK 2050, inv.nr. 1274, Barend Konijn; NRK 2050, inv.nr. 1264, Abraham Hakker; Odette Abadi, p. 41.

¹⁷⁰ Tadeusz Iwaszko in: *Auschwitz. Nazi Death Camp*, p. 70; De Jong, *het Koninkrijk*, VII-I, p. 436.

¹⁷¹ De Jong, *Koninkrijk VIII*, tweede deel, p. 824-827.

¹⁷² De Jong, VII-1, p.436, 826; Auschwitz II, p.25.

¹⁷³ NRK 2050, verklaringen van Abraham Hakker (inv.nr. 1264), Philip Felix de Jong (inv.nr. 1268), Eliazer Kater (inv.nr. 1271), Elias Jacob Kleerekoper (inv.nr. 1272), Barend Konijn (inv.nr. 1274), Richard Felix Levee (inv.nr. 1276), Aron Leyden van Amstel (inv.nr. 1277).

¹⁷⁴ Eddy de Wind, p.123: blok 8 is een quarantaine blok; Bepaling dat de quarantaine in blok 8 is: NRK 2050, verklaringen van Philip Felix de Jong (inv.nr. 1268), Eduard van Gelder (inv.nr. 1259), Richard Felix Levee (inv.nr. 1276), Max Canes (inv.nr. 1248), Ludwig Wilhelm Rudolf Meyer (inv.nr. 1281), Philip Schrijver (inv.nr. 1292); Eddy de Wind was een Amsterdamse psychiater die na de bevrijding door de Russen in Auschwitz een verslag van zijn gevangenschap maakte, hij werkte in Auschwitz als arts, en publiceerde zijn herinneringen als *Eindstation Auschwitz* in 1946.

¹⁷⁵ Bijvoorbeeld Richard Felix Levee, (gevangenennummer 193350) en Ludwig Rudolf Wilhelm Meyer (195331) zijn *Schutzhaftlingen* in blok 8; Max Canes (B9145) en Eduard van Gelder (B9204) zijn strafgevallenen in blok 8.

¹⁷⁶ NRK 2050, inv.nr.1284 Fritz Muller over vnl. *Straßenbau* en grondwerk in de quarantaine. Ook voor E. de Wind betekent werk in de quarantaine een jaar eerder *Straßenbau*: Eddy de Wind, p. 42.

(grindgroeve) net buiten het kamp moesten trekken.¹⁷⁷ Daar moesten ze met scheppen grind laden en vervolgens naar het kamp brengen, waar andere gevangenen uit de quarantaine al bezig waren de straten te verharderen. Ze moesten het grind uitspreiden of de oude wegbedekking zeven. Het was zwaar werk. De gevangenen liepen vaak blessures en verwondingen op en ze werden regelmatig mishandeld.

De quarantaineperiode van de mannen uit het transport van 3 september eindigde begin oktober 1944 met twee selecties: één onder de gevangenen die 'Blockschonung' hadden (toestemming om niet te werken en in de barak te blijven) en één onder hen die in de ziekenbarak verbleven.¹⁷⁸ Fritz Simon, medegevangene van het transport van 3 september: *Während meiner Zeit haben 2 Selektionen stattgefunden (...). Bei der ersten Selektion wurden alle Menschen heraus gesucht, die Blockschonung hatten, d.h. die wegen irgend eines Leidens von der Arbeit für einige Tage dispensiert waren. (...) Diese so selektierten kamen in einen besonderen Block und wurden nach 2 Tagen offenbar zur Vergassung nach Birkenau verladen. Die 2 Tage waren schrecklich für diese Menschen, da sie genau mussten (sic), was ihnen bevorstand. Auch hierbei wurden die Mischehen schliesslich wieder herausgesucht, nachdem sie zunächst die Todesangst durchgemacht hatten. Die zweite Selektion fand in ähnlicher Art statt, nur wurde hierbei in erster Linie, das Krankenhaus leergemacht.*¹⁷⁹

De selectie onder de zieken in de ziekenbarak in blok 9 is beschreven door de Eddy de Wind.¹⁸⁰ Hij beschreef in 1946 hoe Herman Frijda, ook met het transport van 3 september 1944 aangekomen, slachtoffer werd van een van deze selecties: *De oude man was met het laatste Hollandse transport gearriveerd. (...) In Auschwitz kwam hij terecht in het commando "Straßenbau". Het slepen met karren, heel de dag, had hij maar enkele weken volgehouden en zo kwam hij in 't ziekenhuis.*¹⁸¹ Van alle personen die een prognose hadden van langer dan twee weken verblijf in de ziekenbarak, moest De Wind het nummer noteren. De volgende dag kwamen vrachtauto's die de geselecteerden van wie de *Lagerarzt* (kamparts) de nummers had genoteerd, naar de gaskamer brachten. Het Nederlandse Rode Kruis (NRK) heeft gereconstrueerd dat Herman Frijda vergast werd op 3 oktober 1944.¹⁸² Er zijn ook enkele overlevenden van het transport van 3 september die Frijda noemen en de twee

¹⁷⁷ Eddy de Wind, p.42.

¹⁷⁸ NRK dossier 103586, Hermann van Pels, brief aan Jansma, 20 december 1951; NRK deel V, p.21; NRK 2050, verklaringen Max Frankfort (inv.nr. 1257), Philip Felix de Jong (inv.nr. 1268), Fritz Bernard Simon (inv.nr.1293), Jacob West (inv.nr. 1302), Andries Max Cats (inv.nr. 1249).

¹⁷⁹ In mijn tijd zijn er twee selecties geweest (...) Bij de eerste selectie werden alle mensen eruit gezocht die *Blockschonung* hadden, dat wil zeggen die vanwege een kwetsuur enige dagen vrijgesteld waren van het werk. (...) deze geselecteerden kwamen in een apart blok en werden na twee dagen klaarblijkelijk voor vergassing naar Birkenau gebracht. Deze 2 dagen waren verschrikkelijk voor deze mensen, om dat ze precies wisten wat hen te wachten stond. Ook hierbij werden de gemengd gehuwden er op het laatste moment weer uitgezocht nadat ze eerst de doodsangst hadden meegemaakt. De tweede selectie vond op dezelfde manier plaats, alleen werd hierbij in de eerste plaats het ziekenhuis leeggemaakt: NRK 2050, inv.nr. 1293, Fritz Simon.

¹⁸⁰ E. de Wind, pp. 124-126.

¹⁸¹ E. de wind, pp.125-127.

¹⁸² NRK, Hermann Frijda, Joodse Raad Cartotheek.

selecties voor de gaskamer begin oktober 1944.¹⁸³ Het was de periode van de laatste grootscheepse vergassing in Auschwitz.¹⁸⁴

Na de quarantaineperiode werden de gevangenen begin oktober 1944 in verschillende arbeidscommando's tewerkgesteld. Door overlevenden uit blok 8 in Auschwitz I worden overwegend genoemd: *Straßenbau*, grond- en spitwerk in het *Kommando Petersen* (kanalisatie) en de Huta (betonwerk), het *Schlachthofkommando* (abattoir) en het *Kartoffelschälkommando* (aardappelschillen).¹⁸⁵ *Petersen* en Huta waren particuliere bedrijven die in Auschwitz met dwangarbeiders werkten in zogenoemde 'buitencommando's'. Auschwitz en andere kampen herbergden voor de nazi's een enorm potentieel aan (dwang)arbeid dat ten goede moest komen aan de Duitse economie.

Op 26 oktober en 29 november 1944 werden honderdvijftig tot tweehonderd mannen van het transport van 3 september 1944 geselecteerd voor transporten naar het concentratiekamp Stutthoff.¹⁸⁶ Deze gevangenen gingen te voet naar Birkenau en vandaar met de trein naar Stutthof.¹⁸⁷ De andere gevangenen van het transport van 3 september 1944 bleven achter in Auschwitz I.

Hermann van Pels

Het gevangenenummer dat Hermann van Pels bij de registratie in zijn linker onderarm kreeg, ligt tussen B 9277 en B 9294.¹⁸⁸ In zijn verklaring zegt Fritz Simon (zie hierboven) dat hij onder andere *Hermann van Pels uit Amsterdam, Z. Amstellaan 34* na de twee selecties aan het eind van de quarantaine niet meer heeft gezien.¹⁸⁹ Hoewel Hermann van Pels niet in het *Krankenhaus* lag, maar *Blockschonung* had, werpt het verhaal van Herman Frijda toch licht op zijn lot. Otto Frank heeft herhaaldelijk verklaard dat Hermann van Pels werd vergast nadat hij op '5 oktober 1944' werd geselecteerd terwijl hij *Blockschonung* of *Stubendienst* had.¹⁹⁰ Hermann van Pels had zich bij het zware werk in de *Straßenbau* verwond aan zijn hand en op eigen verzoek enkele dagen dispensatie van het werk gekregen. Een selectie werd hem vervolgens fataal. Danuta Czech noemt in haar *Kalendarium* van de gebeurtenissen in Auschwitz 2 oktober 1944 als datum van een selectie van honderd-en-een

¹⁸³ NRK 2050, verklaringen van Leo Maurits Muller (inv.nr. 1284), Philip Felix de Jong (inv.nr. 1268), Andries Max Cats (inv.nr. 1249).

¹⁸⁴ Het Nederlandsche Roode Kruis, Auschwitz, *Deel V: De Deportatietransporten in 1944*. Uitgave van het hoofdbestuur van de vereniging het Nederlandse Roode Kruis, 's Gravenhage, maart 1953, p.6: in september en oktober 1944 zijn er nog vergassing op grote schaal, begin november 1944 worden de vergassing in Auschwitz-Birkenau gestaakt.

¹⁸⁵ NRK 2050: Aanleggen van wegen en grondwerk, wegen en hout bewerking (Georg Hirsch, inv.nr. 1265); Petersen en de Huta (Philip Felix de Jong, inv.nr. 1268), kanalisatie, Schlachthofkommando (Barend Konijn, inv.nr. 1274), grond en spitwerk in het Kommando Peterson en en Kartoffelkommando (Max Canes, inv.nr. 1248); Kommando Petersen (grondwerk) en Huta, kanalisering voor riolering (Jacob van West, inv.nr.1302); straten aanleggen en grondwerk (kanalisatie) en grondwerk voor de Strassenbau en HUTA (Fritz Bernard Simon, inv.nr. 1293).

¹⁸⁶ Gewone gevangenen en ook ongeveer 34 Schutzäftlingen: NRK deel V, p.21; Van het transport van 26 oktober is een gedeeltelijke transportlijst overgeleverd: privécollectie Juan Goudsmit (kopie bij AFS).

¹⁸⁷ NRK 2050, inv.nr. 1257, Max Frankfort.

¹⁸⁸ Zie 12. Bijlage Gevangenenummers in Auschwitz (-Birkenau), Bergen-Belsen, Raguhn, Mauthausen en Neuengamme.

¹⁸⁹ NRK 2050, inv.nr. 1293, Fritz Simon: *von meinem Transport habe ich nach der selektionen folgende Leute nicht wieder gesehen: (...)* HERMAN van PELS aus Amsterdam Z. Amstellaan 34. Fritz Simon staat in het notitieboekje van Otto Frank en wordt daarin ook genoemd in relatie tot Fritz Pfeffer.

¹⁹⁰ AFS, AFC, OFA inv.nr. 211, *How the end came to Anne Frank* by William Banks verschenen The Bungei Shanju-sha, zonder datum (in dit interview staan veel onjuistheden); AFS, brief, Fritz Frank aan Vincent Frank-Steiner, 14 december 1990; Schnabel, transcript aantekeningen *Spur eines Kindes*, p. 149; *Welt am Sonntag*, interview, 4 februari 1979.

mannen uit de quarantaine.¹⁹¹ Op het Joods Digitaal Monument is te zien dat meer gevangenen van het transport van 3 september 1944 op 3 oktober 1944 zijn overleden.¹⁹²

Bij de naoorlogse naspeuringen naar Hermann van Pels, veronderstelde men eerst dat hij meteen na aankomst in Auschwitz was vergast.¹⁹³ Later bepaalde het Nederlandse Rode Kruis volgens de 'methode van collectieve reconstructie' zijn overlijdensdatum op 15 maart 1945: hij maakte deel uit van de groep gevangenen die tot 1 oktober 1944 in quarantaine in Auschwitz verbleef en van wie werd aangenomen dat zij het concentratiekamp Stutthof bereikt zouden kunnen hebben. Hij zou dan zijn overleden tussen 1 oktober 1944 en 15 maart 1945, de datum waarop Stutthof werd bevrijd.¹⁹⁴ Meerdere personen, vermisten van de transportlijst van 3 september 1944, hebben op deze wijze als overlijdensdatum 15 maart 1945 gekregen. Hermann van Pels staat echter niet op de transportlijst naar Stutthof van 26 oktober 1944.¹⁹⁵ Het is daarom zeer aannemelijk dat Hermann van Pels op 3 oktober 1944 vergast werd.

Fritz Pfeffer

Over Fritz Pfeffer in Auschwitz is niets teruggevonden in de getuigenverslagen. Hij is in dezelfde groep geregistreerd als Hermann en Peter van Pels, en het gevangenenummer van Fritz Pfeffer in Auschwitz moet ook gelegen hebben tussen B 9277 en B 9294.¹⁹⁶

De quarantaineperiode van de gevangenen die net als Fritz Pfeffer op 3 september 1944 in Auschwitz waren aangekomen, duurde tot circa 1 oktober 1944. Pas toen waren er in Auschwitz weer selecties, vergassing en volgden transporten naar onder andere Stutthof.¹⁹⁷ Fritz Pfeffer staat echter niet op de transportlijst van Auschwitz naar Stutthof.¹⁹⁸

Verschillende getuigen noemen een transport van artsen en tandartsen dat vanuit Auschwitz vertrok in oktober of november 1944.¹⁹⁹ Otto Frank vertelde aan Ernst Schnabel dat Fritz Pfeffer op een morgen met onder andere tandartsen moest aantreden. Charlotte Kaletta, de verloofde van Fritz Pfeffer, schreef in augustus 1945 aan het Nederlandse Rode Kruis, belast met de naoorlogse opsporing van vermisten, dat Fritz Pfeffer op 1 oktober 1944 met een artsentransport vanuit Auschwitz naar Neuengamme was vertrokken.²⁰⁰ Otto Frank en Charlotte Kaletta hadden na de oorlog veel contact met elkaar. Het is niet onwaarschijnlijk dat Charlotte Kaletta deze informatie van Otto Frank had, die immers samen met Pfeffer in Auschwitz in Blok 8 in de quarantaine terecht was gekomen.

¹⁹¹ Danuta Czech, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989, p.892.

¹⁹² Bijvoorbeeld Louis Salomon de Goede, genoemd door Jacob van West: NRK 2050, inv.nr. 1302, Jakob van West.

¹⁹³ NRK, NRK-dossier 103586 van Hermann van Pels, *Bescheinigung* (verklaring), februari 1961.

¹⁹⁴ NRK, NRK-dossier 103586 van Hermann van Pels, brief aan Jansma 20 december 1951.

¹⁹⁵ Transportlijst Stutthof van 26 oktober, deze lijst werd pas in 2005 'ontdekt' door Juan Goudsmit op zoek naar zijn in Stutthof omgekomen vader Johan Goudsmit.

¹⁹⁶ Zie 12. Bijlage gevangenenummers.

¹⁹⁷ NRK V, p. 21: Transporten naar Stutthof op 26 oktober 1944 en 29 november 1944. Pfeffer staat niet op de transportlijst naar Stutthof van 26 oktober. Het transport van 29 november 1944 valt af omdat Pfeffer gelijk op transport ging met Willem Swaap die op 21 november 1944 in Neuengamme overleed: NRK, NRK-dossier 42095 van Willem Swaap.

¹⁹⁸ Transportlijst van Auschwitz naar Stutthof, privé collectie Juan Goudsmit.

¹⁹⁹ Charlotte Kaletta kaart aan NRK, 1 augustus 1945; Otto Frank aan Schnabel, transcript, p.149; verklaring Jakob de Vries, mevr. Swaap in: NRK dossier 42095 van Willem Swaap.

²⁰⁰ NRK (geen registratiecode bekend) kaart van Kaletta aan NRK 8 augustus 1945: *laatste bericht over Pfeffer dateert van 1 oktober, toen hij met een artsentransport meeging.*

Auschwitz-overlevende Barend Konijn vermeldde in zijn verklaring voor het NRK een transport in november 1944 van *enige tandartsen en tandheelkundigen naar elders*.²⁰¹ Hij noemde hierbij tandarts Willem Swaap, die in november 1944 in de ziekenbarak in Auschwitz lag toen hij desalniettemin voor dit transport werd geselecteerd. Beroepsgerichte transporten kwamen vaker voor. Zo was er op 24 januari 1944 een transport vanuit Auschwitz naar Sachsenhausen met hoofdzakelijk typografen en tekenaars met de bedoeling hen daar te gebruiken bij de vervaardiging van valse bankbiljetten.²⁰² Een ander voorbeeld is een transport op 15 mei 1944 vanuit Auschwitz naar een buitencommando van Groß-Rosen dat uitsluitend uit artsen, verplegers en verpleegsters bestond.²⁰³

Peter van Pels

Over Peter van Pels is niets teruggevonden in de getuigenverslagen. Zijn gevangenenummer in Auschwitz ligt tussen B 9277 en B 9294.²⁰⁴ Met de andere mannen uit het transport van 3 september verbleef hij in quarantaineblok 8. Aan Schnabel vertelde Otto Frank hoe Peter zag dat zijn vader in een groep mannen naar de gaskamer afgemarcheerd werd.²⁰⁵ In een interview uit 1979 in de Duitse krant *Die Welt am Sonntag* staat dat Peter en Otto Frank samen Hermann in de groep geselecteerde mannen zagen.²⁰⁶ Op enig moment na de periode van quarantaine zat Peter van Pels in blok 2 bij Max Stoppelman, een kennis van Otto Frank uit Amsterdam. Hij was toen niet meer in gezelschap van Otto Frank.²⁰⁷ Max Stoppelman ging al op 17 januari 1945 mee met een van de evacuatietransporten. Hij heeft Peter toen niet meer gezien.

Op de transportlijst van 3 september staat Peter geregistreerd als metaalbewerker. Gevangenen veronderstelden dat ze op transport naar een werkkamp gingen en dachten zich door een vak of ambacht daar voor gespecialiseerd werk te kunnen kwalificeren. Het is goed denkbaar dat Peter zich daarom als metaalbewerker heeft laten registreren. Otto Frank vermeldt dat Peter in Auschwitz bij de post werkte, waardoor hij een bepaalde bewegingsvrijheid in het kamp had. Hij kon extra voedsel 'organiseren' en was ook Otto Frank hiermee tot grote steun. In de periode dat Otto Frank in het ziekenblok lag (vanaf november 1944), kwam Peter praktisch iedere dag langs. Halverwege januari 1945 beschikte Peter over een redelijke conditie, en was hij 'goed doorvoed'. Hij was positief over zijn kansen en wilde met de groep mensen met wie hij werkte meegaan met het evacuatietransport. Hij liet zich door Otto Frank niet overhalen zich in de ziekenbarak te verstoppen voor de op handen zijnde evacuatietransporten.²⁰⁸

²⁰¹ NRK 2050, inv.nr. 2179, Barend Konijn.

²⁰² *Het Nederlandsche Roode Kruis, Auschwitz, Deel VI: De afvoertransporten uit Auschwitz en omgeving naar het noorden en het westen en de grote evacuatie-transporten*. Uitgave van het hoofdbestuur van de vereniging het Nederlandse Roode Kruis, 's Gravenhage, maart 1952, p.13.

²⁰³ Ibidem, transport naar AK (Außen Kommando) Wüstegiersdorf (Commando GR); op 15/5/44 ging Jansje Bolle-Hamburger met een groepje van 16 verpleegsters of wat daar voor doorging van Auschwitz naar Groß Rosen: NRK 2050, inv.nr. 1091.

²⁰⁴ Zie 12. Bijlage gevangenenummers.

²⁰⁵ Schnabel, transcript, p. 151.

²⁰⁶ *Welt am Sonntag*, interview met Otto Frank, 4 februari 1979.

²⁰⁷ AFS, AFC, Getuigenarchief, Stoppelman.

²⁰⁸ AFS, AFC, OFA inv.nr. 211, interview Arthur Unger met Otto en Fritzi Frank, p. 95; Schnabel, transcript, p. 150.

Het verhaal van gevangene Max Garcia Rodrigues, een Joodse jongen uit Amsterdam die in Auschwitz terecht was gekomen, vertoont overeenkomsten met Peter van Pels in Auschwitz. Na een periode in het ziekenhuis werd Garcia te werk gesteld bij het *Pakketstelle Kommando* (de Post). Daar moest hij de inhoud van postpakketjes sorteren, en er werd veel van de inhoud achterovergedrukt.²⁰⁹ De hoogsten in de hiërarchie van het *Pakketstelle Kommando* waren zogenaamde *Prominenten*: gevangenen met een goede positie en macht die van alles konden regelen. Het regime in het *Pakketstelle Kommando* was lossier, de gevangenen hoefden niet op appèl te staan en hadden meer bewegingsvrijheid in het kamp. Max Garcia raakte er weer gezond, sterk en doorvoed. Aan de vooravond van de evacuatietransporten zorgden Max en zijn kompanen voor warme kleding en verzamelden voorraden op platte karren om mee te nemen.

Otto Frank

Het gevangenennummer van Otto Frank, getatoeëerd in zijn linker onderarm, was B 9174.²¹⁰ Na de registratie kwam Otto Frank met de andere mannen van het transport terecht in een quarantaineblock van Auschwitz I.²¹¹ Hij verbleef met onder andere Philip Felix de Jong, Johan Goudsmit, Hans Bruck, Nico Pimentel en Hans Citroen in *Stube* (kamer) 8a van het quarantaineblok 8.²¹² Dit was op de eerste verdieping van een van de voormalige kazernesgebouwen van Auschwitz I.²¹³ Otto Frank was in Auschwitz samen met Fritz Pfeffer, Hermann en Peter van Pels.²¹⁴ Sal de Liema zat ook bij hem in het blok.²¹⁵ In het notitieboekje dat Otto Frank direct na zijn bevrijding in Auschwitz bijhield, noteerde hij de namen van medegevangenen uit het transport van 3 september 1944 van wie men mag aannemen dat zij bij hem in blok 8 zaten.²¹⁶

Tijdens de quarantaine werkte Otto Frank naar alle waarschijnlijk eerst in het *Kommando Kiesgrube*, en deed het zware werk hierboven beschreven door Eddy de Wind, dat Hermann van Pels en Hermann Frijda noodlottig werd.²¹⁷ In een naoorlogse verklaring die hij aflegde in verband met een uitkeringsaanvraag van Joseph Spronz (wegens blijvend lichamelijk letsel, opgelopen tijdens diens gevangenschap in Auschwitz) verklaart Otto Frank dat hij uit eigen ervaring het zware werk in de *Kiesgrube* en de daarmee gepaard gaande mishandelingen kende. De Hongaar Joseph Spronz leerde Otto kennen tijdens hun beider verblijf in een ziekenblok van Auschwitz.²¹⁸

²⁰⁹ *Auschwitz, Auschwitz... I cannot forget you. As long as I remain alive.* The story of Max Rodrigues Garcia as told to Priscilla Alden Thwaites Garcia, San Jose/California: Socialthinking Publishing, 1979, pp. 109-123.

²¹⁰ NRK, persoonsdossier 118834, Otto Frank.

²¹¹ Zie noot 174; van Gelder, de Jong, Konijn, Levee, Meyer en Simon staan ook vermeld in het notitieboekje van Otto Frank.

²¹² HCKW, Hans Goudsmit, Vijf clandestiene brieven uit Westerbork van Hans Goudsmit aan zijn vrouw Gerry, inleiding. Hans Citroen aan Juan Goudsmit, zie mail Juan Goudsmit aan Erika Prins, 16 december 2015; privé collectie Juan Goudsmit, kaart bureau ex-politieke gevangenen stichting 1940-45 aan mevrouw Goudsmit-ter Heegde, verklaring P.F. de Jong, 10 september.

²¹³ Sal de Liema vertelt hoe hij op de eerste etage met OF door het raam naar buiten kijkt: transcript ruwe materiaal van Anne Frank Remembered van Jon Blair, 1995; *Auschwitz, Nazi Death Camp*, p.73.

²¹⁴ AFS, AFC, verklaring Otto Frank over vrije huwelijk van Pfeffer, 4 september 1951.

²¹⁵ Sal de Liema bij Blair.

²¹⁶ AFS, AFC, OFA inv. nr. 40: Notitieboekje 1945.

²¹⁷ De benamingen *Kieskommando*, *Kiesgrube*, *Straßenbau*, spitwerk etc. worden vaak door elkaar gebruikt.

²¹⁸ AFS, AFC, OFA: Otto Frank leert de Hongaarse Jood Spronz kennen tijdens hun beider verblijf in het hospitaal. Ook de termen hospitaal, ziekenbarak, ziekenblok, *Krankenbau*, *Revier* etc. worden vaak door elkaar gebruikt.

Na de quarantaineperiode kwam Otto Frank terecht in de *Straßenbau*.²¹⁹ Dit betekende verandering van blok en het zou heel goed kunnen dat hij toen, net als de andere gevangenen van blok 8 die na de quarantaine in de *Straßenbau* tewerkgesteld werden, terecht kwam in blok 2.²²⁰ Dagelijks marcheerden de gevangenen onder begeleiding van SS'ers naar hun werk buiten het kamp in de open lucht. 's Morgens en na terugkeer van het werk moesten ze op appèl staan en werden ze geteld.

Toen door de vorst het werk in de *Straßenbau* werd gestaakt, kreeg Otto Frank naar eigen zeggen beter werk, in het *Kartoffelschälkommando* (aardappels schillen).²²¹ Hij verhuisde naar barak 5. Het werk in de *Kartoffelschälerei* is beschreven door Joseph Spronz die daar ook enig tijd werkte: de aardappelen werden aangevoerd in grote kisten, gewassen, en alleen grote aardappelen werden geschild. De rest ging met schil en al in de maalmachine tegelijk met koolrapen, rode bieten en voederrapen. Het was de basis voor de 'soep', het standaard gevangenenmaal in Auschwitz en andere kampen. De ingrediënten hadden de kwaliteit van veevoeder. De schillers konden wel stiekem iets extra's ervan eten en zo vitaminegebrek bestrijden. Bovendien was het werk in de *Kartoffelschälerei* binnen en werd het zittend uitgevoerd.²²² Bij dit werk was een *Prämienschein* (beloning of waardebon) ter waarde van een mark te verdienen die in de Kantine ingewisseld kon worden voor een *Raucherkarte*. In de collectie van de Anne Frank Stichting bevindt zich een *Raucherkarte* voor de *Häftlingskantine I.* van Auschwitz van gevangene B 9174 (Otto Frank) in *Block 5a*.²²³ Blok 5a was de eerste verdieping van blok 5. Dit is het enige bekende originele document over Otto Frank uit de tijd dat hij gevangene was in Auschwitz. Mahorka-sigaretten, Russische sigaretten van heel slechte kwaliteit, waren een belangrijk betaal- of ruilmiddel in Auschwitz.²²⁴ Extra beloningen voor *Häftlinge* kwamen vaker voor, hoewel meestal niet voor Joodse gevangenen. Maar er was een wijd verbreid ondergronds handelsverkeer in Auschwitz, aangevoerd door *Kapos* en andere *Funktionshäftlinge* (gevangenen met een bepaalde functie in het kamp).

Tijdens zijn werk bij het *Kartoffelschälen* werd Otto Frank op een keer geslagen. Dat brak zijn weerstand. De volgende dag, een zondag, wilde hij niet meer opstaan.²²⁵ Vrienden spraken hem moed in en haalden er een Nederlandse arts bij, die een van de *Zugärzte* (treinarts) van het transport van 3 september 1944 was geweest. Op voorspraak van deze dokter Samuel Kropveld en de Tsjechische arts Fischer werd hij de volgende dag in het hospitaal opgenomen.

Uit de verklaring op 4 maart 1948 van de Nederlandse arts Kropveld: (...) *zo heb ik daar de vader van Anne Franck (sic) leren kennen, die ontzettend vervuild en onder de luizen op een zolder lag. "Dokter help me toch" was het en ik ben naar de Joodse Tsjechische collega,*

²¹⁹ Transcript Schnabel, p. 150.

²²⁰ Bijvoorbeeld Max Canes (NRK 2050, inv.nr. 1248) die in barak 2 terecht kwam voor graaf- en spit werk van *Kommando Peterson*, toen naar barak 5 ging voor *Kartoffelschalen* en daarna weer terug naar blok 2 voor *Straßenbau* om graaf en spitwerk te doen in het *Kommando Peterson*.

²²¹ Transcript Schnabel, p. 150.

²²² Spronz, p. 16.

²²³ AFS, AFC, *Raucherkarte*.

²²⁴ Nicolas Roth, *Avoir 16 ans à Auschwitz. Memoires d'un Juif hongrais*, Collection Témoignages de la Shoah, Paris: Le Manuscrit, 2011, p.297, p. 332, p. 343.

²²⁵ Schnabel, transcript, p.150; Rosa de Winter in: *Lass mich sein so sein wie ich bin, dan bin ich zufrieden* (1979).

*Fischer, gegaan om hem advies te vragen. Fischer was een neuroloog en hij wilde Franck wel ter psychische observatie opnemen. Die Franck is opgenomen en in een hoekje gestopt, waar hij nog lag toen de Russen hem bevrijdden. Hij verwijt me nu nog, dat ik hem het leven heb gered.*²²⁶

De datering van Otto Franks ziekenhuisopname is onzeker. Aan Ernst Schnabel vertelde Otto Frank in 1957 dat hij vanaf 19 november 1944 in het ziekenhuis van Auschwitz verbleef.²²⁷ In de verklaring uit 1962 voor Joseph Spronz zegt Otto dat hij begin november 1944 in het ziekenhuis werd opgenomen.²²⁸ Spronz zat al sinds 19 oktober 1944 in ziekenblok 19.²²⁹ Ondanks de slechte omstandigheden – er waren geen medicamenten en nauwelijks medische verzorging – was het voor Otto Frank in deze periode niet meer zo gevaarlijk om in het ziekenhuis opgenomen te worden: sinds begin november 1944 waren er in Auschwitz immers geen vergassing en daaraan verbonden selecties meer. Hij zat binnen, buiten voor het 20 graden en hij hoefde niet te werken. Otto deed alles om in het ziekenhuis te blijven.²³⁰ Over Otto's verblijf in het ziekenblok is niet veel bekend, behalve dat hij later aan Joseph Spronz memoreerde hoeveel ze daar samen hadden doorstaan.²³¹ Peter van Pels bezocht hem daar praktisch iedere dag.²³² Aan zijn nicht Milly Stanfield schreef Otto Frank vlak na zijn bevrijding hoe hij zich herinnerde dat twee medegevangenen, die het allebei niet zouden overleven, met Kerstmis viool en cello speelden in het ziekenhuis van Auschwitz.²³³ Sal de Liema, geïnterviewd over zijn verblijf in Auschwitz en zijn relatie met Otto Frank, vertelt dat de gevangenen het moreel hoog probeerden te houden door over klassieke muziek te praten, de melodie te zingen en over schilders als Rembrandt en Van Gogh te praten.²³⁴

Bij de ontruiming van Auschwitz in januari 1945 bleef het ziekenblok waarin Otto Frank zat ongemoeid.²³⁵ Otto heeft herhaaldelijk verklaard dat hij daardoor heeft overleefd en dat hij geluk heeft gehad.²³⁶ Medegevangenen hebben verklaringen van dezelfde strekking gegeven: door hun verblijf in het ziekenhuis waren ze aan de dodenmarsen ontsnapt en was hun leven gered.²³⁷

In zijn notitieboekje noteerde Otto Frank *16.I.45 "SS" geht fort*. Tien dagen later, toen Otto Frank met een paar andere gevangenen bezig was een dichtgevroren vijver open te hakken om aan water te komen, was er plotseling een groep SS'ers die alle gevangenen liet aantreden met de bedoeling hen te executeren.²³⁸ Op het allerlaatste moment ging het niet door omdat het Rode Leger eraan kwam en de Duitse afmars dreigde te blokkeren. Otto

²²⁶ NIOD, 250d, inv.nr.646, S.M. Kropveld.

²²⁷ Schnabel transcript, p. 150.

²²⁸ AFS, AFC, OFA, inv.nr. 85, verklaring Otto Frank inzake Entschädigung Spronz, 29 juli 1962.

²²⁹ Spronz, p. 18. (Spronz was sinds 15 juni 1944 in Auschwitz)

²³⁰ Unger, p.95.

²³¹ AFS, AFC, OFA, inv.nr. 85, kaart Otto Frank aan Joseph Spronz, 26 juni 1945.

²³² Unger, p. 95 (zonder verdere uitleg).

²³³ Stanfield, 27 juli 1945; in Otto's notitieboekje staan drie musici genoteerd: van Beem, Schraab en Bleekrode.

²³⁴ De Liema bij Blair, transcript, De Liema/Sal. Aus, p.3.

²³⁵ Spronz, p. 19: op 19 oktober in hospitaal in blok 19; op een lijst opgemaakt door het Sovjet leger na de bevrijding waar de naam van Otto Frank op staat lijkt barak nummer 21 te staan.

²³⁶ AFF, Bazel, brief Otto Frank aan Alice Frank-Stern, 18 februari 1945.

²³⁷ NRK2050, verklaringen, Georg Hirsch, Abraham Hakker, Philip Felix de Jong, Barend Konijn, Richard Felix Levee, Sally Bernard de Liema, Fritz Bernhard Simon.

²³⁸ Unger, pp. 22-23; Schnabel, transcript, p. 151.

Frank heeft deze gebeurtenis aangetekend in zijn notitieboekje als: *26.I Apell*.²³⁹ Aan zijn moeder schreef hij over deze gebeurtenis *es geschah ein Wunder*.²⁴⁰ Ook in latere interviews beschouwde hij dit als een van de wonderen in zijn leven.²⁴¹ Deze gebeurtenis wordt bevestigd door Justus Philips, Joseph Spronz en enkele anderen.²⁴² De volgende dag werd Auschwitz door het Rode Leger bevrijd. *27.I. Ruski*, schreef Otto Frank in zijn notitieboekje.²⁴³ **Otto Frank was toen twintig weken en vier dagen gevangene in Auschwitz geweest.**

Op 2 februari verhuisde Otto Frank naar de ziekenboeg in blok 18.²⁴⁴ Hij staat vermeld op de lijst van de Poolse Rode Kruis-arts Józef Bellert die zich over de gevangenen ontfermde.²⁴⁵ Het lange traject van de repatriëring kon daarna beginnen.

In zijn notitieboekje heeft Otto Frank een groot aantal namen van medegevangenen uit het transport van 3 september genoteerd. Met sommigen van hen is hij gerepatriëerd naar Nederland en met enkelen van hen heeft hij nadien altijd contact gehouden.²⁴⁶ Maar hij noteerde ook namen van mensen van wie hij op dat moment het lot niet kende.²⁴⁷ Zoals *Goudsmit, Horloges, Rotterdam* en *Gerhard Salinger, uitgever*. Beiden vertrokken op 26 oktober 1944 naar Stutthof en stierven daar.²⁴⁸ In totaal noteerde hij zo'n vijftig namen. Hieruit blijkt dat Otto Frank na zijn bevrijding al de noodzaak voelde getuigenis af te leggen.

Auschwitz-Birkenau: Edith, Margot en Anne Frank en Auguste van Pels-Röttgen

Ook de vrouwen van het transport van 3 september 1944 bleven na de registratie in Auschwitz-Birkenau eerst in quarantaine. Het is lastig precies vast te stellen waar deze vrouwen op welk moment in Birkenau verbleven. Bovendien waren er de laatste maanden van 1944 constant verhuizingen gaande binnen het kamp.²⁴⁹ Anita Mayer noemt minstens zes verhuizingen binnen het kamp voordat zij op 26 oktober 1944 op transport werd gestuurd naar Libau.²⁵⁰

De meeste barakken in Auschwitz-Birkenau waren houten paardenstallen, elk onderverdeeld in achttien boxen en oorspronkelijk gemaakt voor het stallen van tweeënvijftig paarden. In deze barakken stonden stapelbedden van driehoog, bedoeld voor circa vierhonderd gevangenen per barak, allemaal twee aan twee in een bed.

Uit de beschrijvingen dat nergens in de barak ruimte was om te zitten en dat meerdere, soms wel tien of twaalf, vrouwen om en om in één kooi of bed moesten slapen, is af te leiden dat de quarantaine begon in een van de stenen barakken van het vrouwenkamp in

²³⁹ Notitieboekje 1945 van Otto Frank.

²⁴⁰ AFF, Bazel, brief Otto Frank aan Alice Frank-Stern, 8 juni 1945.

²⁴¹ Unger, pp. 196-197.

²⁴² NIOD 205d, inv.nr. 755, Justus Philips; NRK 2015, inv.nr. 1302, Jacob van West; Joseph Spronz. p.23.

²⁴³ Notitieboekje 1945 van Otto Frank.

²⁴⁴ Ibidem.

²⁴⁵ NRK 2050, inv.nr. 1455, Lijst van Nederlanders aanwezig op het ogenblik van de bevrijding door het Roode leger Oświęcim, Birkenau (Brzezinki), en Monowice (Dwry-Bunawerke), samengesteld door Dr. Bellert voor het Poolsche Roode Kruis, in Februari 1945.

²⁴⁶ Bijvoorbeeld Joseph Spronz, Sal de Liema: AFS, AFC, OFA, inv.nr. 85.

²⁴⁷ Bijvoorbeeld van Johan Goudsmit, Simon Meyer die in Stutthof stierven en Nico Pimentel die in Groß Rosen stierf: database Juan Goudsmit.

²⁴⁸ Transportlijst Stutthof, privé collectie Juan Goudsmit.

²⁴⁹ Andrzej Strzeleki in Auschwitz, Nazi Death Camp, p. 270-1.

²⁵⁰ Anita Mayer, pp. 47-52.

sectie BI van Birkenau.²⁵¹ Deze stenen barakken – gebouwd door Russische krijgsgevangenen in 1941 – hadden geen fundering. De aarden grond, soms een dun laagje cement of stenen, vormde de vloer.²⁵² De ruimte (zesendertig bij elf meter) was door stenen muren verdeeld in circa zestig nissen van twee bij twee meter met drie plankieren boven elkaar om op te slapen: bedoeld voor vier vrouwen per ‘bed’. In de praktijk waren het er soms wel tien tot twaalf. Op de planken lag alleen wat stro en een paardendecken.

De Nederlandse vrouwen van het *Normal-* en *Häftlinge* transport van 3 september 1944 kwamen in quarantainebarak 29 terecht. Uit de getuigenissen blijkt dat de groep grotendeels bij elkaar bleef.²⁵³ Ronnie Goldstein-van Cleef noemt het – toen zij na zes weken ontslagen werd uit de ziekenbarak en het *Krätzblock – de Hollandse barak*. De vrouwen van het *Schutzhafttransport*, onder wie Rachel van Amerongen en de zusjes Brilleslijper, kwamen in Auschwitz-Birkenau in een andere barak terecht.²⁵⁴ Rosa de Winter beschrijft dat er al ongeveer vijfhonderd Franse, Hongaarse en Poolse vrouwen in de barak zaten toen de circa tweehonderd Nederlandse vrouwen uit het transport van 3 september 1944 aankwamen.²⁵⁵

Hier begon voor de vrouwen de quarantaineperiode, waarvan het Nederlandse Rode Kruis heeft vastgesteld dat deze ongeveer acht weken duurde, totdat eind oktober 1944 de selecties voor Libau, Kratzau en Bergen-Belsen begonnen.²⁵⁶ Sommige getuigen verklaren dat ze de eerste dagen van de quarantaineperiode niets te eten of te drinken kregen. Zoals ook bij de mannen was dit bedoeld om de gevangenen meteen aan het kampregime te onderwerpen.²⁵⁷ Net als de mannen moesten de vrouwen in Birkenau tijdens de quarantaineperiode werken. Het werk wordt beschreven als zwaar en nutteloos: graszoden steken en op een hoop gooien, zand en stenen sjuwen zonder doel, van A naar B en weer terug. Soms sjuwden ze de stenen in de schoot van hun jurk, of moesten ze stenen voor straf met uitgestrekte armen dragen.²⁵⁸ Beter af waren de vrouwen die *Stubendienst* hadden en overdag in de barak bleven om schoon te maken, eten te halen e.d.

Dagelijks stonden de vrouwen eindeloos op appèl om geteld te worden: ‘s morgens, ‘s avonds, soms ook ‘s nachts. Het eten bestond uit ‘koffiewater’, waterige soep, brood, soms een stukje worst of margarine. Van tijd tot tijd moesten ze voor ontluizing naar de Sauna,

²⁵¹ <http://www.auschwitz.nl/paviljoen/nederlanders-in-auschwitz/overlevenden/ronnie-goldstein/verhaal> (geraadpleegd december 2015); Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt!*, p. 15: Brede houten kribben voor 8-10 personen; NIOD 250d, inv.nr. 583, I. Salomon: ‘houten planken met stro, mevr. Frank en dochters boven mij’; Frieda Menco Frauenblock 29, houten kooien met beetje stro, acht naast elkaar de negende aan het voeteneind; Auschwitz II, p.46; Anita Mayer (p. 136) en Rosa de Winter (p.14) noemen allebei BIIB als het deel van Birkenau waar ze verblijven. ; idem Anita Mayer, p. 136: maar dit zijn houten barakken; Anita Mayer, p. 30: noemt houten boxen zoals in een stal; Danuta, p. 883 noemt BIa het Frauenlager op 20 september 1944.

²⁵² Auschwitz II, p. 54.

²⁵³ Anita Mayer, Ronnie Goldstein van Cleef e.a.

²⁵⁴ Janny Brilleslijper en Rachel, van Amerongen ontmoetten Anne en Margot pas weer in Bergen-Belsen: Lindwer, *De laatste zeven maanden*, p.86, p.128.; *Schutzhäftlinge* Annie Ehrlich-Mindus,(NRK 2050, inv.nr. 1253) en Ruth Feldman-Kan, (NRK 2050, inv.nr. 1254) noemen beiden blok 12 A; Danuta Czech vermeldt dat *Schutzhäftlinge* in aparte afdelingen van Birkenau zitten: *Kalendarium*, p. 891, p.1025.

²⁵⁵ Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt!*, p.14.

²⁵⁶ NRK V, p. 21-22; NRK 2050, inv.nr. 1261, Bertha de Groot-Godfried: quarantaine duurde tot eind oktober 1944.

²⁵⁷ NIOD 250d, inv.nr. 583, Inge Salomon; Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt!*, p.15.

²⁵⁸ Rosa de Winter-Levy bij Schnabel, *Spur eines Kindes*, p. 136; NRK 2050, inv.nr. 1297, J. Verdoner-Cohen; Auschwitz Bulletin, 49^e jaargang nummer 1, januari 2005. Herdenkingsnummer laatste getuigen. De reddende gedichten en tekeningen van Ronnie Goldstein-van Cleef “k draag een hoed vol dode lijven”, Interview Carrie van Lakerveld met Ronnie Goldstein van Cleef, pp. 17-22; NIOD 250d, inv.nr. 583, I. Salomon; NRK 2015, inv.nr. 1301 S. Weisz; NIOD 250d, inv.nr. 583.

waar hun kleren en dekens ontsmet werden en ze daarna willekeurige andere kleding terugkregen.²⁵⁹

Tijdens de quarantaineperiode waren er regelmatig selecties voor de gaskamer in het quarantaineblok.²⁶⁰ Tegelijkertijd werden ook grote groepen vrouwen voor transport naar werkkampen in Duitsland geselecteerd.²⁶¹ De vrouwen uit het transport van 3 september 1944 waren bestemd voor dwangarbeid. Dat is ook de reden dat ze op zeker moment in het deel van Auschwitz- Birkenau (BIIC) terechtkwamen dat als *Durchgangslager* fungeerde.²⁶² Hier bevonden zich vooral veel Joodse Hongaarse vrouwen die na de Duitse inval in Hongarije met grote aantallen naar Auschwitz waren gevoerd.²⁶³ Hier zaten ze in houten barakken, en na het vertrek van de vrouwelijke gevangenen naar Kratzau, Libau en Bergen-Belsen begin november 1944 werd dit deel van Birkenau opgeheven.

Edith, Margot en Anne Frank

Edith, Anne en Margot Frank kregen bij de registratie nummers in hun linker onderarm getatoeëerd tussen A 25109 en A 25116.²⁶⁴ Met de andere vrouwen van het transport van 3 september 1944 kwamen ze in quarantaine in blok 29 van het vrouwenkamp in sectie BI.²⁶⁵ I. Salomon verklaarde voor het NRK dat ze daar moesten slapen op houten planken met stro, en dat boven haar mevrouw Frank en haar dochters sliepen. Ook andere medegevangenen noemen de aanwezigheid van Edith, Margot en Anne Frank in deze barak.²⁶⁶ Al vrij snel na hun aankomst brak een roodvonkepidemie uit in het quarantaineblok. Ronnie Goldstein-van Cleef en korte tijd later ook Frieda Menco-Brommet moesten naar de ziekenbarak (ook wel het *Revier* genoemd). Na een paar weken verhuisden beiden naar het *Krätzeblock* (een barak voor schurftlijders) waar zij Margot en Anne Frank aantreffen. Uit de beschrijving blijkt dat dit in een van de houten barakken was: ze lagen twee aan twee in stapelbedden. Samen met de moeder van Frieda Menco-Brommet en geholpen door Lenie de Jong-van Naarden, groef Edith ergens aan de zijkant van de barak een gat om eten aan de kinderen te kunnen geven.²⁶⁷ Lenie beschrijft het verdriet van Edith omdat haar kinderen ziek waren, honger hadden en ze niets kon doen: *En als je dat aanziet, woorden... hebben geen enkel doel. (...) Je hoefde haar geen moed in te spreken, want dat is er niet. Was er niet.*²⁶⁸

²⁵⁹ Mail Eva Schloss aan Erika Prins, januari 2016; NIOD 250d, inv.nr. 583, I. Salomon.

²⁶⁰ NRK V, p.22-23; Danuta Czech, *Kalendarium*: op 3 oktober gaan 989 vrouwen naar de gaskamer, p. 894; 3000 vrouwen uit *Frauenlager* naar gaskamer, p.904; op 14 oktober 477 Jodinnen uit *Durchgangslager* naar de gaskamer, p. 90; 3000 uit BIIC, p.907; 156 vrouwen uit *Frauenlager*, p.909; zie ook NRK 2050 Sientje Spiikerman de Swarte (inv.nr.1294), mej. de Vries (inv.nr.1298).

²⁶¹ Danuta Czech, *Kalendarium*, p. 922 over transporten naar werkkampen; Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt!*, p. 19: dagelijks gaan er duizenden vrouwen voor werk naar Duitsland.

²⁶² Danuta Czech, *Kalendarium*, p. 922; *ibidem* Auschwitz V, pp. 220-221; *Auschwitz Nazi Death Camp*, p. 35; Anita Mayer noemt verhuizing naar andere kant van de Lagerstraße op 26 september: Anita Mayer, p.48.

²⁶³ Wenck, p. 338.

²⁶⁴ Zie 12. Bijlage gevangenenummers.

²⁶⁵ Rosa de Winter, Ronnie Goldstein-van Cleef, I. Salomon: Anne, Edith en Margot in het bed boven haar, NIOD 583; Er zijn twee mogelijkheden voor een barak met nummer 29 in sectie BI van Birkenau.

²⁶⁶ Bloeme Evers, Ronnie Goldstein-van Cleef, Lenie de Jong –van Naarden Frieda Menco- Brommet, Anita Mayer-Roos.

²⁶⁷ De getuigenissen hierover van Frieda Menco, Ronnie Goldstein van Cleef en Lenie de Jong-van Naarden hebben allen dezelfde strekking, maar wijken in de details van elkaar af.

²⁶⁸ AFS, AFC, Getuigenarchief, Getuigen verhalen, 17, Lenie de Jong van Naarden.

Ronnie verklaart dat het ‘veilig’ in het *Krätzeblock* was omdat daar, kort voordat zij en Frieda er aankwamen, net een selectie had plaatsgevonden. Hebben Margot en Anne die selectie daar meegemaakt? Het lukt niet om het verblijf van de zusjes Frank in het *Krätzeblock* te dateren. Het wekt geen verbazing dat het tijdsbesef van de getuigen achteraf vaak niet juist is. Toen Ronnie en Frieda in het *Krätzeblock* terechtkwamen, lagen Anne en Margot daar al met z’n tweeën in een bed. Kort voor het vertrek van de dwangarbeidsters met het transport naar Libau en Kratzau op 26 oktober 1944 kwam Ronnie weer terug in de ‘Hollandse’ barak.²⁶⁹

Selectie voor Bergen-Belsen

Op 26 oktober 1944 was er een selectie van circa honderd vrouwen. Later zou blijken dat vijftig van hen naar Libau (Silezië) gingen en vijftig naar Kratzau (Tsjechië) om dwangarbeid in de oorlogsindustrie te verrichten. Het waren ‘gezonde’ vrouwen die in staat geacht werden te kunnen werken.²⁷⁰ Onder hen waren Bloeme Evers, Ronnie Goldstein-van Cleef, Mej. de Vries, Rosa de Liema en vele anderen. Ondanks de zware omstandigheden hebben de meesten van hen de oorlog overleefd. De vrouwelijke overlevenden van het transport van 3 september 1944 die na de oorlog voor het NRK verklaringen hebben afgelegd, zijn bijna allemaal naar Libau en Kratzau gegaan. Ook Judik, de dochter van Rosa Winter moest naar Kratzau.²⁷¹ Rosa werd zelf niet geselecteerd en zag haar dochter afgevoerd worden zonder te weten waar naartoe.

Het is niet duidelijk of Edith, Anne en Margot de selectie van 26 oktober 1944 hebben meegemaakt. Uit de getuigenissen is niet duidelijk op te maken of zij niet geselecteerd werden omdat ze niet gezond waren of dat zij deze selectie zijn misgelopen omdat Anne en Margot nog in het *Krätzeblock* lagen.²⁷² Bloeme Evers denkt het laatste. Maar Frieda Brommet denkt dat Anne en Margot tegelijk met Ronnie ontslagen waren.

Vier dagen later, op 30 oktober 1944 na het avond-appèl, volgde er weer een selectie onder de overgebleven vrouwen. De selectie vond plaats bij het Saunagebouw. Daar stonden al honderden vrouwen te wachten die daags daarvoor met een transport uit Theresienstadt waren aangekomen. De vrouwen moesten zich uitkleden, stonden uren te wachten voordat ze door de kamparts bekeken werden. Hierbij werden *weliswaar zieke, maar potentieel voor tewerkstelling geschikt geachte vrouwen* geselecteerd om *tijdelijk naar het ‘Erholungslager’* (herstellingskamp) Bergen-Belsen afgevoerd te worden.²⁷³

Bij deze selectie was het onderscheid tussen de vrouwen van het *Normal- en Häftlinge* transport en de *Schutzhäftlinge* verdwenen: Rachel van Amerongen en de zusjes Brilleslijper moesten bijvoorbeeld ook mee. Het was een selectie van dwangarbeidsters, en een aantal van hen is later ook daadwerkelijk tewerkgesteld in buitenkommando’s van de kampen

²⁶⁹ HCKW, interviews Ronnie Goldstein van Cleef, Frieda Menco.

²⁷⁰ NRK V, p.21.

²⁷¹ Rosa de Winter noemt als datum van vertrek 27 oktober 1944: Schnabel, *Spur eines Kindes*, p. 138.

²⁷² Bloeme Evers bij Lindwer, *De laatste zeven maanden*, p.154; Getuigenarchief, Getuigen verhalen 14, Frieda Menco-Bromet, interview, 12 februari 2010.

²⁷³ NRK VI, p. 15: alle categorieën gevangenen werden geselecteerd (*Normal-, Haft- en Schutzhaft*); in een *Erholungslager* zouden zieke gevangenen kunnen herstellen om daarna weer te kunnen werken.

Buchenwald en Flossenburg.²⁷⁴ Rosa de Winter heeft al in augustus 1945 in haar boekje *Aan de gaskamer ontsnapt!* beschreven hoe Anne en Margot voor dit transport werden geselecteerd en hoe hun moeder Edith alleen achterbleef.²⁷⁵ De meer dan duizend geselecteerde vrouwen werden in een barak opgesloten, en de volgende dag, het was toen inmiddels 1 november 1944, vertrok het transport.²⁷⁶ De gevangenen wisten niet wat hun bestemming was. Nanny Blitz, klasgenote van Anne op het Joods Lyceum, schreef Otto Frank in oktober 1945 dat Anne en Margot op 3 november in Bergen-Belsen waren aangekomen.²⁷⁷ Zij wist dit van Annelore Daniel, een meisje met wie ze na de oorlog in het Sanatorium verbleef, en die met hetzelfde transport als Anne en Margot Frank naar Bergen-Belsen was vertrokken.²⁷⁸ Met dit transport gingen ook Rachel van Amerongen, Auguste van Pels en andere vrouwen uit het transport van 3 september 1944 mee.²⁷⁹ De moeder van Frieda Menco-Bromet wist zich aan de selectie voor Bergen-Belsen te onttrekken en bleef in Auschwitz-Birkenau bij haar dochter die in het *Krätzblock* was achtergebleven.²⁸⁰

Edith Frank-Holländer

De vrouwen die niet geselecteerd werden, zoals Rosa de Winter en Edith Frank, werden opgesloten in een barak om de volgende dag vergast te worden. Op wonderbaarlijke wijze ontkwamen zij de volgende dag aan dit lot. Rosa de Winter heeft in haar boekje *Aan de gaskamer ontsnapt!* in augustus 1945 beschreven hoe zij samen met Edith en een grote groep andere vrouwen aan de gaskamer ontkwam doordat zij zich bij een tel-appèl van een ander blok konden voegen.²⁸¹ Deze gebeurtenis is terug te vinden in de verklaringen van twee andere Nederlandse vrouwen van het transport van 3 september 1944 die ook niet voor Bergen-Belsen werden geselecteerd en op dezelfde wijze aan het dodenblok ontkwamen: Sientje Spiekerman de Swarte en Dina Wajnsztok.²⁸² De overige vrouwen die niet geselecteerd waren voor Bergen-Belsen gingen naar de gaskamer, onder hen een aantal van het transport van 3 september 1944.²⁸³ Dit zal een van de laatste vergassingens in Auschwitz geweest zijn want begin november stopten deze. Het *Frauendurchgangslager* werd opgeheven.²⁸⁴

Edith en Rosa, nu allebei zonder kinderen, bleven bij elkaar totdat Edith te ziek werd en in de ziekenbarak werd opgenomen.²⁸⁵ Daar kwam Rosa de Winter haar in december weer tegen

²⁷⁴ NRK VI, p.15.

²⁷⁵ Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt!*, p.24.

²⁷⁶ Odette Abadi zat in hetzelfde transport en beschrijft de selectie en het transport: Odette Abadi, *Terre de détresse. Birkenau-Bergen-Belsen*, Paris: L'Harmattan, 2012, pp. 84-91.

²⁷⁷ AFS, AFC, Getuigenarchief, Nanette König-Blitz.

²⁷⁸ Annelore en Ellen Daniel zijn op 28 oktober met hun ouders (zij werden op 29 en 30 oktober in Auschwitz vergast) aangekomen uit Theresienstadt, NRK, Joodse Raad Cartotheek.

²⁷⁹ Zie 12. Bijlage gevangenenummers. De zussen Brilleslijper gingen waarschijnlijk een of twee dagen later op transport naar Bergen-Belsen.

²⁸⁰ Ad van Liempt, p.63.

²⁸¹ Rosa de Winter-Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt!*, p.25.

²⁸² NRK 2015: G. Wajnsztok (inv.nr.1282), Sientje Spiekerman-de Swarte (inv.nr. 1294) verklaren allebei dat ze na de selectie eerst naar 'dodenblok' gingen en dat zij dat met 100 andere vrouwen verlieten en in *Schonungsblock* terecht kwamen.

²⁸³ Bijvoorbeeld Dina Gabay Smeer en Martha Culp, zie www.joodsmonument.nl.

²⁸⁴ Danuta Czech, *Kalendarium*, p. 922.

²⁸⁵ Niet nauwkeuriger te dateren bij Rosa de Winter (*Aan de gaskamer ontsnapt!*, p.26-27.

toen Rosa zelf in de ziekenbarak zat. Edith stierf op 6 januari 1945 van honger en uitputting. Deze datum komt uit het notitieboekje van Otto Frank, die tijdens de terugreis naar Nederland door Rosa de Winter op de hoogte gebracht werd van het overlijden van Edith en het lot van zijn beide dochters.²⁸⁶

Betje Jakobs verklaarde op 2 augustus 1945 voor het NRK *daar in mijn nabijheid [heb ik] zien sterven mevrouw Frank uit Amsterdam waar haar man de Opekta maatschappij had.*²⁸⁷

Auguste van Pels

Het gevangenenummer van Auguste van Pels in Auschwitz ligt tussen A 25195 en A 25203.²⁸⁸ Er zijn geen duidelijke getuigenissen over Auguste van Pels in Auschwitz overgeleverd. De vrouwen uit het transport van 3 september 1944 (behalve de *Schutzhäftlinge*) kwamen in barak 29 terecht en bleven grotendeels bij elkaar tot aan de selecties voor Kratzau, Libau en Bergen-Belsen. Auguste van Pels wordt alleen door Anita Mayer genoemd als aanwezige in deze barak.²⁸⁹ Rosa de Winter verklaarde later dat zij mevrouw Van Pels niet meer heeft gezien, noch in het kamp noch in blok 29, en dat zij haar bij aankomst uit het oog had verloren.²⁹⁰ Maar dit zegt op zichzelf niets. Uit het Bergen-Belsen nummer van Auguste van Pels valt op te maken dat zij met hetzelfde transport als Anne en Margot Frank naar Bergen-Belsen ging.²⁹¹

Ontruiming van Auschwitz: 17-21 januari 1945

Na de grote transporten vanaf het najaar van 1944 waren er begin 1945 nog circa 67.000 gevangenen in het Auschwitz-complex achtergebleven.²⁹² Het Russische front was vanaf de zomer van 1944 gestaag dichterbij gekomen.²⁹³ Sinds 21 december 1944 bestonden er uitgewerkte plannen voor een algehele ontruiming van Auschwitz voor het geval dat het gebied veroverd dreigde te worden.²⁹⁴ Deze plannen voorzagen in voettochten in westelijke richting en vandaar per trein naar kampen diep in Duitsland. Toen het Sovjetleger zo dicht genaderd was en op het punt stond Krakau te veroveren, werd begonnen met de ontruiming van Auschwitz.

De algehele evacuatie werd enkele dagen van te voren aan de gevangenen medegedeeld.²⁹⁵ Het was weer een selectie, want alleen gevangenen die geschikt leken om te werken en in staat geacht werden de dagelijkse marsen van ongeveer twintig kilometer af te leggen moesten mee. Vanwege de plotselinge ontruiming (het Russische offensief kwam een week eerder dan verwacht) heerste er een zekere mate van chaos en verslapping van het toezicht

²⁸⁶ Notitieboekje 1945 van Otto Frank.

²⁸⁷ NRK 2050, inv.nr. 1267, Betje Jakobs inv.nr. inv.nr.1267, 2 augustus 1945.

²⁸⁸ Zie 12. Bijlage gevangenenummers.

²⁸⁹ Anita Mayer, pp. 30, 36; Maar in geen van de interviews van vóór 2000 wordt ook naar Auguste van Pels gevraagd.

²⁹⁰ Schnabel, *Spur eines Kindes*, p.134.

²⁹¹ Zie 12. Bijlage 12: Gevangenenummers.

²⁹² Hiermee wordt het gehele Auschwitz complex bedoeld, dus ook alle buitenkampen; Max Garcia noemt Auschwitz half januari 1945 half leeg, p. 122.

²⁹³ Een groot offensief begon op 22 juni 1944 en op 13 juli 1944 bereikte het Sovjetleger de Vistula/Weichsel. Op 12 januari 1945 Vistula/Weichsel-Oder offensief waardoor het Duitse leger moest zich terugtrekken.

²⁹⁴ Auschwitz V, p.25.

²⁹⁵ NIOD 250d, inv.nr. 827, C. Schimmer,p.25.

op de gevangenen. Hierdoor slaagden sommigen gevangenen erin extra kleren en eten mee te nemen uit een opengebroken depot.²⁹⁶

De ziekenbarak waarin Otto Frank verbleef werd ongemoeid gelaten. Ongeveer 9000 gevangenen bleven in Auschwitz achter. Er was onzekerheid over hun lot: zouden zij straks bevrijd worden of zouden zij als achterblijvers alsnog geëxecuteerd worden?²⁹⁷ Achteraf hebben Otto Frank en anderen verklaard dat zij hun leven te danken hadden aan het feit dat zij achterbleven in een ziekenbarak. Achteraf is dit waar gebleken, maar voor tijdgenoten was dat toen echter niet zeker en plannen om de achterblijvers te liquideren bestonden wel degelijk.²⁹⁸

Peter van Pels bezocht vlak voor de ontruiming van Auschwitz Otto Frank, die hem probeerde over te halen zich in de ziekenbarak te verstoppen. Maar Peter was in goede conditie en overtuigd van zijn kansen.²⁹⁹

Barak voor barak moesten de gevangenen aantreden voor het transport. De route voerde via de keukens, waar ze rantsoen voor onderweg meekregen. Tussen 18 en 21 januari 1945 vertrokken uit Auschwitz de transporten of 'dodenmarsen': in totaal 58.000 mensen op weg naar verschillende kampen in Duitsland.³⁰⁰ Het vroom hard en alles was bedekt met een dikke laag sneeuw. De gevangenen waren slecht gekleed en geschoeid.

²⁹⁶ Schimmer, p.25; Max Garcia, p. 123.

²⁹⁷ Wenen, archief Gedenkstätte Mauthausen, (signatuur AMM OH/ZP1/299), Jakob Maestro, interview Keren Harazi, Israël, 17 juni 2002, p.49.

²⁹⁸ Auschwitz, Nazi Death Camp, p. 273.

²⁹⁹ Unger, p.95.

³⁰⁰ NRK VI, p. 15.

7. Bergen-Belsen

Van Auschwitz naar Bergen-Belsen

In de vroege ochtend van woensdag 1 november 1944 vertrokken circa duizend vrouwen, met z'n zeventigen samengeperst per goederenwagon, in een lange trein vanaf de *Rampe* van Auschwitz-Birkenau.³⁰¹ In het transport bevonden zich vooral veel Hongaarse en Poolse vrouwen, maar ook Franse, Belgische en uit Nederland afkomstige vrouwen, onder wie de zusjes Frank en Auguste van Pels. Ze hadden brood, een stukje worst of kaas en een klein stukje margarine voor onderweg meegekregen.³⁰² Een enkele getuige noemt een pan of emmer water, deuren die een enkele keer opengingen en water dat ververst werd.³⁰³ De vrouwen wisten niet wat hun bestemming zou zijn.³⁰⁴ Voor sommigen was het vertrek uit Auschwitz een opluchting en hoop op beter. Janny Brandes-Brilleslijper: *In onze ogen kon het niet erger worden. Niets kon erger zijn dan Auschwitz.*³⁰⁵ Margot en Anne Frank waren voor het eerst sinds de deportatie zonder hun moeder Edith, die na de selectie in Auschwitz-Birkenau was achtergebleven om vergast te worden.³⁰⁶ Dat dit niet gebeurd was, konden de zusjes niet weten. In Bergen-Belsen waren zij samen met Auguste van Pels. Of zij ook tijdens het transport met Auguste samen waren, is aannemelijk maar niet met zekerheid te zeggen. De reis in de veewagons duurde drie dagen en nachten.³⁰⁷ De trein stond regelmatig uren stil vanwege luchtalarm en bombardementen van geallieerde vliegtuigen. Het algemene beeld is dat de vrouwen in de wagons volledig aan zichzelf waren overgeleverd: ze moesten hun behoeftes gewoon laten lopen, stank, nauwelijks kunnen slapen, geschreeuw, gehuil en ruzie.³⁰⁸

Op woensdag 3 november 1944, bij aankomst op de *Rampe*, een laadperron nabij Bergen, gingen de deuren open en 'vielen' de vrouwen als het ware uit de trein op het perron.³⁰⁹ Doden bleven in de wagons achter. Ze hadden honger en dorst. Ze waren slecht gekleed, het was koud, de temperatuur schommelde rond 7 graden Celsius.³¹⁰

Ze moesten zich opstellen in rijen van vijf bij vijf, en onder bewaking van soldaten met geweren en honden liepen ze in kolonne de ongeveer 7 kilometer naar het kamp Bergen-Belsen. De wandeling voerde door het bos en langs velden. Ondanks de kou, honger en dorst werden sommige vrouwen verrast door de mooie omgeving.³¹¹ Nu ze wisten dat de

³⁰¹ Odette Abadi, p.86, p. 91.

³⁰² Odette Abadi, p. 91; Rachel van Amerongen bij Lindwer, p. 126.

³⁰³ Odette Abadi, p.92; Janny Brandes noemt bij Lindwer (p.90) dat ze soms uit de trein mochten en vers water kregen; Misschien gingen Janny en haar zus Lientje Rebling-Brilleslijper een of twee dagen later op transport naar Bergen-Belsen.

³⁰⁴ Anita Lassker-Walfisch, *Inherit the Truth 1939-1945*, London: DLM, 1996, p. 87; Odette Abadi, pp. 84-86; AFS, AFC, Getuigenarchief, Getuigenverhalen, interview, Freda Wineman, 24 augustus 2015.

³⁰⁵ Janny Brandes-Brilleslijper bij Willy Lindwer, p. 89. Idem Rachel van Amerongen, p.126; Marianna Sencerz vertrok eind september met een transport naar Bergen-Belsen, zij vertelt dat ze niet wist waarheen het transport voerde, maar dat ze allemaal probeerden om in dit transport mee te komen, ook als je niet geselecteerd was, om van deze plek [Auschwitz] weg te komen: Gedenkstätte Bergen-Belsen, verzameling getuigenverklaringen: Marianna Sencerz; Anita Lassker, *Inherit the truth*, p.87.

³⁰⁶ NRK 2050, inv.nr 1282 verklaring Dina Waijnszok; Rosa de Winter, 1945, p.24.

³⁰⁷ Gedenkstätte Bergen-Belsen, verzameling getuigenverklaringen: Simone Grzybowski – Hochberg; Odette Abadi, pp. 92-93; het blijft lastig precies de duur van de reis vast te stellen. Uit de getuigenissen blijkt dat ze in de nacht van 1 november weggingen en in de dag van 3 november aankwamen: vandaar drie dagen en nachten.

³⁰⁸ Rachel bij Lindwer, p. 126; Odette Abadi, p. 91.

³⁰⁹ Zo beschreven door Odette Abadi, p.93 en Anta Lassker-Walfisch: *Inherit the truth*, p.88.

³¹⁰ www.chroniknet.de.

³¹¹ Rachel van Amerongen bij Lindwer, p. 126; Abadi, 93.

bestemming Bergen-Belsen was, hadden sommigen ook hoop: Bergen-Belsen stond bekend als een 'goed' kamp, een *Vorzugslager* en *Erholungslager*.³¹²

Bergen-Belsen: krijgsgevangenenkamp, uitwisselingskamp en concentratiekamp

Bergen-Belsen nam een aparte plaats in binnen het Duitse systeem van concentratiekampen. Bergen-Belsen was in eerste instantie geen werkkamp of vernietigingskamp. Er waren geen gaskamers in Bergen-Belsen. Bergen-Belsen viel onder de verantwoordelijkheid van het *SS Wirtschaftsverwaltungshauptamt* (WVHA), de SS-organisatie was verantwoordelijk voor het beheer en exploitatie van concentratiekampen. Historica Alexandra-Eileen Wenck onderscheidt in haar studie over Bergen-Belsen verschillende opeenvolgende functies van het kamp in de loop van zijn bestaan: krijgsgevangenenkamp, uitwisselingskamp, een verzamel- en doorgangskamp voor dwangarbeidsters en een 'vernietigend' concentratiekamp door overbevolking en volstrekt ontoereikende middelen.³¹³

Krijgsgevangenenkamp

Bergen-Belsen was van oorsprong de locatie van een groot oefenterrein voor pantsertroepen van de Wehrmacht en een kazernecomplex bij de plaatsjes Bergen en Belsen op de Lüneburgerheide. De ongeveer dertig barakken op het terrein, gebouwd door en voor de bouwvakkers die het kazernecomplex in de tweede helft van de jaren dertig aanlegden, werden na de Duitse invasie in juni 1940 in gebruik genomen als krijgsgevangenenkamp voor circa zeshonderd Franse en Belgische krijgsgevangenen.

In juni 1941 werd het kampgebied uitgebreid met een grote open vlakte, waar in juli 1941 meer dan 21 000 Russische (Sovjet)krijgsgevangenen werden ondergebracht.³¹⁴

In dit *Russenlager* – in concentratiekampjargon synoniem voor 'ten dode opgeschreven zijn' – leefden de krijgsgevangenen onder erbarmelijke omstandigheden, in de open lucht, in holen in de grond.³¹⁵ Het sterftecijfer onder hen was erg hoog, praktisch niemand overleefde. Tijdens de hele oorlog zou een gedeelte van het kamp dienstdoen als krijgsgevangenenkamp en ook bleef een gedeelte in gebruik bij de Wehrmacht.

Austauschlager (uitwisselingskamp)

In april 1943 nam de SS een groot terrein van het krijgsgevangenenkamp over van de Wehrmacht voor de inrichting van het *Aufenthaltslager Bergen-Belsen*: een verblijfskamp waar men Joodse gevangenen bijeenbracht om uit te ruilen tegen in het buitenland geïnterneerde Duitsers, Duitse krijgsgevangenen, deviezen of goederen.

³¹² Een *Vorzugslager* is een kamp met betere omstandigheden of voorwaarden zoals bijvoorbeeld Theresienstadt en het uitwisselingskamp van Bergen-Belsen; een *Erholungslager* is een kamp om te herstellen, weer gezond te worden.

³¹³ Wenck, p.343.

³¹⁴ Officiële naam Stalag 311 XI C: Wenck, p. 94.

³¹⁵ Binnen een jaar stierven ongeveer 14.000 Russische krijgsgevangenen ten gevolge van honger, kou en besmettelijke ziekten als dysenterie en tyfus. Honderden Sovjetcommissarissen, partijfunctionarissen e.d. werden afgevoerd en in Sachsenhausen vermoord. Onmenselijke behandeling, want ze werden niet als krijgsgevangenen beschouwd, Wenck, pp. 97-98.

Het kamp werd hiervoor uitgebreid met barakken, sanitair en een crematorium door een bouwcommando van ongeveer vijfhonderd gevangenen, afkomstig uit Buchenwald, Natzweiler en andere kampen. De meesten van hen vonden hierbij de dood. Vanaf juli 1943 arriveerden de eerste joodse gevangenen in Bergen-Belsen.³¹⁶

Het uitwisselingskamp bestond uit verschillende onderdelen die van elkaar gescheiden waren door hoge prikkeldraadomheiningen om ieder contact tussen de verschillende gevangenen te vermijden.³¹⁷ Joden in het bezit van papieren voor Noord-, Midden- of Zuid-Amerika, een paspoort van een neutraal land, en Joden in bezit van een Palestina-certificaat verbleven in dit zogenaamde *Vorzugslager* Bergen-Belsen; ze koesterden de hoop dat zij uitgewisseld zouden worden. In de praktijk kwam hier weinig van terecht.³¹⁸

Sternlager

Een van de onderdelen van het *Austauschlager* was het zogeheten *Sternlager*, dat bestond uit ongeveer achttien barakken. Hierin zaten veel uit Nederland afkomstige Joodse gevangenen die grotendeels tussen januari en september 1944 in acht transporten vanuit Westerbork waren aangekomen.³¹⁹ Gevangenen in het *Sternlager* droegen hun eigen kleding met Jodenster, vandaar de naam *Sternlager*. Families en gezinnen zaten er bij elkaar, mannen en vrouwen net als in Westerbork in aparte barakken, maar overdag was er tussen hen contact mogelijk. De gevangenen van het *Sternlager* konden sporadisch post of pakjes ontvangen. Volwassenen en kinderen vanaf zestien jaar moesten meestal werken in het schoenencommando (het leer van oude schoenen recycleren) of het aardappelcommando (aardappels schillen), boomstronken uitgraven e.d.³²⁰ De voedselsituatie was van meet af aan slecht. Een enkele keer werden er voedselpakketten door het Rode Kruis bezorgd.³²¹ Door de functie van het kamp als *Austauschlager* waren hier aanvankelijk betere omstandigheden dan in andere concentratiekampen. De gevangenen waren in een gewone trein met hun bagage uit Westerbork aangekomen en hadden soms nog wat persoonlijke bezittingen. Sommigen van hen hebben kans gezien een dagboek bij te houden.³²² In de nagelaten dagboeken van Abel Herzberg en Renata Laqueur is te lezen hoe de mogelijke uitwisselingen de hoop levend hielden maar ook tot wanhoop leidden.³²³ De meeste

³¹⁶ Tussen juli 1943 en eind 1944 arriveerden minstens 14.600 joodse gevangenen, waaronder 2750 kinderen, bron: <http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/gesamtchronologie.html> (geraadpleegd januari 2016).

³¹⁷ In het *Ungarnlager* zaten Hongaarse Joden in bezit van Palestina certificaten, zij zouden voor geld 'verkocht' worden aan het geallieerde buitenland. In het *Neutralenlager* zaten vanaf augustus 1943 Griekse Joden van Spaanse komaf. In het *Sonderlager* of *Polenlager* zaten Poolse Joden met (Noord-, Midden- en Zuid-)Amerikaanse passen en Palestina certificaten. Zie hiervoor Wenck, p. 14.

³¹⁸ Gesprek Erika Prins met Klaus Tätzler, onderzoeker Gedenkstätte Bergen-Belsen, 4 november 2013: 2560 personen zijn in totaal uiteindelijk uitgewisseld; Uit het *Sternlager* waar de Nederlandse Joden zaten werden in juni 1944 222 joden uitgewisseld naar Palestina onder wie Mirjam Bolle en in januari 1945 300 Joden naar VS via Zwitserland en Algerije onder wie Ruth Wiener.

³¹⁹ Hannah Goslar, Martha van Collum, Nannette Blitz, zusjes Wiener e.a.

³²⁰ Renata Laqueur, *Dagboek uit Bergen-Belsen*, Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij B.V., 1979, p.38: :In het schoenencommando, een stenen paardenstal, zitten circa 120 vrouwen die schoenen uit elkaar tornen, naadje voor naadje en de stukken leer in de daarvoor bestemde Wehrmachtshelmen deponeren.

³²¹ Bolle noemt ontvangst van post in het *Sternlager*, p. 239; Voedselpakketten genoemd door Laqueur, p.94, Herzberg, p.244; Thereze Klee ontving rond 23 januari 1945 een voedselpakket: ITS, Bad Arolsen, brief, Commission Mixte de Secours de la croix-rouge internationale, 23 januari 1945 aan Generalführer Hartmann.

³²² Zoals Ruth Wiener, Renata Laqueur, Mirjam Bolle en Abel Herzberg.

³²³ Laqueur bijvoorbeeld, p. 94 en Abel I. Herzberg, *Tweestromenland, Dagboek uit Bergen-Belsen*, Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij B.B, 1980, pp. 174-175.

Nederlandse getuigenissen over Bergen-Belsen zijn afkomstig van overlevenden van het *Sternlager*. Na de zomer van 1944 verslechterden de omstandigheden in het *Sternlager*.

Concentratiekamp en *Durchgangslager*

Met het keren van de Duitse kansen in de oorlog veranderde Bergen-Belsen vanaf het voorjaar van 1944 meer en meer in een concentratiekamp. Joodse gevangenen werden in groten getale voor dwangarbeid in de Duitse oorlogsindustrie naar Duitsland gebracht.³²⁴

In maart 1944 arriveerden duizenden zieke en verzwakte mannen uit andere kampen in het nieuw opgerichte *Häftlingslager II* (mannengevangenenkamp) van Bergen-Belsen, dat de cynische benaming van *Erholungslager* (herstellingskamp) kreeg. Na herstel zouden de gevangenen alsnog als dwangarbeiders kunnen worden ingezet. De medische verzorging hier was volstrekt ontoereikend en de sterftcijfers waren hoog.³²⁵

Tentenkamp

Begin augustus 1944 werd op een open vlakte in de zuidwestelijke hoek van het kamp een tentenkamp opgericht met circa 18 grote tenten. Op verkenningfoto's door de RAF gemaakt op 13 en 17 september 1944 zijn deze tenten duidelijk te herkennen.³²⁶ De tenten waren bedoeld voor de opvang van de grote transporten die vanaf half augustus 1944 aankwamen. Het ging om Poolse en vooral Hongaarse vrouwen uit voornamelijk Auschwitz-Birkenau, die later weer doorgestuurd werden om als dwangarbeidsters in andere kampen te werken.³²⁷ Dit vrouwenkamp had de functie van *Durchgangslager*.³²⁸ De vrouwelijke gevangenen verbleven hier enkele weken, enkele dagen of werden soms dezelfde dag meteen verder gedeporteerd naar Duitse bedrijven of buitenkommandos van andere kampen die productie leverden voor de Duitse industrie. In de tenten sliepen de vrouwen op vervuild en 'verluisd' stro. Er was geen licht, water kwam onregelmatig uit een buis, de latrine was een gevaarlijk gat in de grond met alleen een stang om je aan vast te houden.³²⁹ Het tentenkamp lag naast de schietbanen van de Wehrmacht: voortdurend was het schieten te horen.

Vanuit het verderop gelegen *Sternlager* werd de inrichting van het tentenkamp en de aankomende transporten waargenomen.³³⁰ Renate Laqueur, sinds maart 1943 gevangene in het *Sternlager*, schreef op maandag 28 augustus 1944 in haar dagboek: *Verleden week kwamen 1000 vrouwen uit ... Auschwitz. De weg was volkomen afgezet en wij mochten niets zien van het aankomende transport. Wij zagen ze toch. Gedeeltelijk kaal geschoren, blootsvoets, in een soort uniformjurk van verschillende kleuren katoen. Men zegt het zijn joden, 'Flintenweiber' (vrouwelijke Russische gevangenen, partizanes), politieke gevangenen, Polen en dergelijke. Niemand weet het.*³³¹

³²⁴ Op aanwijzing WVHA Wirtschaftsverwaltungshauptamt, Wenck, p. 339.

³²⁵ Ook de gevangenen van het Baukommando die de barakken van het uitwisselingskamp hadden moeten opbouwen werden hier ondergebracht en overleefden nauwelijks: Wenck, p. 340-343.

³²⁶ Wenck, p.334, noot 23.

³²⁷ Wenck, p.339.

³²⁸ Wenck, p.343.

³²⁹ Gedenkstätte Bergen-Belsen, getuigenverklaringen: Margot Vetrocova, interview, december 1986.

³³⁰ Renata Laqueur, p.88.

³³¹ Renata Laqueur, Dagboek uit Bergen-Belsen, maandag 28 augustus 1944, p.89.

De komst van nog meer transporten tekende zich af toen in september op de appèlplaats van het *Sternlager* barakken werden opgebouwd, afkomstig uit kamp Plaszow bij Krakau in Polen.³³² Renata Laqueur: *Sinds een paar weken worden nog meer barakken gebouwd. Ze worden opgetrokken uit in de grootste haast afgebroken jodenbarakken uit Poolse kampen. Dat ziet men aan de krabbels die in en op het hout gekrast zijn. Waarvoor? Wat komt er nu weer hierheen? Häftlinge, joden uit Polen of civiel bevolking?*³³³ Begin oktober was het oorspronkelijke *Sternlager* helemaal volgebouwd.³³⁴ Ook in Birkenau werden barakken afgebroken die naar Bergen-Belsen werden vervoerd.³³⁵ Vanaf half augustus tot begin november 1944 kwamen ongeveer achtduizend vrouwen vanuit Auschwitz naar Bergen-Belsen, waarvan drieduizend de eerste dagen van november.³³⁶ Vanaf toen trad het provisorische karakter van Bergen-Belsen aan het licht. Bergen-Belsen werd een concentratiekamp.³³⁷

Margot en Anne Frank en Auguste van Pels in Bergen-Belsen

Aankomst en registratie

Op 3 november 1944 waren Anne en Margot en Auguste van Pels met het transport dat op 1 november uit Auschwitz was vertrokken in kamp Bergen-Belsen aangekomen.³³⁸ De voor dit transport geselecteerde vrouwen waren ziek maar werden nog wel geschikt geacht om te werken.³³⁹

In een lange kolonne passeerden de ongeveer duizend vrouwen van het transport de schietbanen van de Wehrmacht en kwamen in de zuidwestelijke hoek, direct bij de open vlakte waar de tenten stonden, op 3 november 1944 het kamp binnen.³⁴⁰ Het voortdurende geschiet was angstaanjagend. Anita Lassker zag een bord met *zu dem Schießstand* (naar de schietbanen) en was bang dat ze nu doodgeschoten zouden worden.³⁴¹ Bij aankomst in het kamp werden de vrouwen geteld en geregistreerd. Ieder kamp had zijn eigen registratiesysteem, en in Bergen-Belsen kregen de gevangenen weer nieuwe gevangenennummers. Er zijn geen registratiegegevens uit Bergen-Belsen bewaard gebleven, maar het NRK heeft gereconstrueerd dat de circa honderd Nederlandse gevangenen van dit

³³² Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen, Geschichte des Aufenthaltslager, 1943-1945*, p. 115; Wenck, pp. 345-6: de bouw van deze barakken begint op 5 september 1944.

³³³ Laqueur, maandag 2 oktober 1944, p. 92; Zie ook het agendaatje van Ruth Wiener: *Er wordt gebouwd aan tenten en barakken* (5 september 1944).

³³⁴ Wenck, p. 345.

³³⁵ Andrzej Strzelecki in *Nazi Death Camp*, p. 270.

³³⁶ Klaus Tätzler noemt transporten op 3, 4 en 5 november 1944; Odette Abadi noemt een groep van 3000 vrouwen in Auschwitz die na de selectie in een barak werden opgesloten; Herzberg, p. 169 noemt aankomst van 3000 vrouwen in Bergen-Belsen; Dr. Terezia Braun noemt transporten van 3000 vrouwen; NRK VI noemt nrs. 7270-7360 voor het transport dat aankwam op 3 november en vertrok op 1 november 1944 van uit Auschwitz; idem Cato Polak NRK, 2050, inv.nr.926.

³³⁷ Wenck, p.346, p.338.

³³⁸ Deze datum is bepaald op grond van de transportgegevens van enkele vrouwen die gelijk met Anne en Margot Frank in Bergen-Belsen aankwamen en bij hen in de barak terechtkwamen (NRK, Joodse Raad Cartotheek: Rachel van Amerongen, Auguste van Pels, Annelore en Ellen Daniel, Lientje Rebling-Brilleslijper); brief van Nanette Blitz aan Otto Frank in 1945: AFS, AFC, Getuigenarchief, Nanette König-Blitz, brief, Nanny Blitz aan Otto Frank, 31 oktober 1945; Rosa de Winter, 1945, p.24; NRK VI, p. 34.

³³⁹ NRK VI, p.15.

³⁴⁰ Wenck, p.346.

³⁴¹ Anita Lassker-Wallfisch, p.87; Margot Vetrocova: Dag en nacht hoorde je schieten.

transport nummers tussen 7270 en 7360 kregen.³⁴² Auguste van Pels kreeg nummer 7306. Rachel van Amerongen, die met hetzelfde transport als Anne en Margot Frank naar Bergen-Belsen kwam en ook met hen in dezelfde barak terecht kwam, kreeg nummer 7356.³⁴³ In de documentaire *Anne Frank Remembered* van Jon Blair laat Rachel zien waar het nummer was aangebracht: op haar jurk ter hoogte van de linkerborst.³⁴⁴

De aankomst in het tentenkamp is door verschillende overlevenden beschreven.³⁴⁵ Ze kregen allemaal een paardendecken en een gamel of pannetje. Het regende en het was koud. Met de deken om zich heen geslagen stonden ze uren te wachten. Janny Brandes-Brilleslijper heeft verteld dat zij hier Anne en Margot, gehuld in twee dekens, voor het eerst sinds Westerbork weer terugzag.³⁴⁶ Bijna alle vrouwen waren ziek, en door de emoties en de vermoeidheid van de reis was hun toestand nog meer verslechterd. Toen het donker begon te worden, kregen ze een soort soep. Daarna werden ze in groepen van vier- tot vijfhonderd vrouwen de tenten in gestuurd. Het was chaotisch. Er werd geduwd en getrokken om de lekke tenten in te komen, en er was te weinig plaats. Iedereen lag dwars door elkaar in de tenten op het vieze stro. 's Nachts was het bijna onmogelijk om door de mensenmassa naar de uitgang van de tent te komen om naar de latrine te gaan. Veel vrouwen hadden dysenterie. De volgende ochtend stonden ze om 6 uur op appèl.

Storm op 7 november 1944

De vierde nacht na aankomst, op 7 november 1944, woedde een hevige novemberstorm. De volgepakte tenten stortten in. Deze gebeurtenis werd waargenomen vanuit het *Sternlager* en is gedocumenteerd in verschillende dagboeken. Renata Laqueur: *Verleden week woeien door een hevige herfststorm in de nacht in de stromende regen een paar tenten om en de vrouwen, haast zonder kleding of dekking, liggen onbeschermd in de koude.*³⁴⁷

Abel Herzberg, sinds januari 1943 in het *Sternlager*, noteerde op 8 november 1944 : *De novemberstormen zijn opgestoken met regen, hagel, sneeuw en doordringende kou. De storm heeft nu gisterenmiddag de tenten stukgescheurd, zodat de vrouwen in de stromende regen en in het noodweer zijn blijven staan zonder enige beschutting. In allerijl is nu de loods, waar de schoenenploeg zit, voor haar gereserveerd en een grote keukentent. De bodem van deze tent is echter ondergelopen. Er staat 10 cm water.*³⁴⁸

³⁴² NRK VI, p.34; Zie 12. Bijlage gevangenenummers: door een overgeleverde transportlijst met de namen van vijfhonderd vrouwen die allen op 7 februari 1945 van Bergen-Belsen naar Raguhn gestuurd werden, zijn de Bergen-Belsen nummers van een groot aantal vrouwen bekend. Omdat het alfabet niet helemaal niet consequent is doorgevoerd zoals blijkt uit deze lijst, kan het nummer van Margot en Anne Frank niet nader bepaald worden. Auguste van Pels kreeg gevangenenummer 7306 in Bergen-Belsen.

³⁴³ De in deze tekst genoemde gevangenenummers uit Bergen-Belsen zijn afkomstig van een transportlijst uit Buchenwald, zie 12. Bijlage gevangenenummers.

³⁴⁴ Hadassa Binko schrijft dat de gevangenen het nieuwe nummer bij de poort kregen, geschreven op een stukje stof dat links op de jurk moest worden vastgemaakt. Zij kwam op 23 november 1944 in Bergen-Belsen aan. Voor Hadassa was dat nummer 10060: Yesterday my story by Hadassah Rosensaft. Intr by Elie Wiesel, 2004 USHMM Washington: Rachel van Amerongen, ruwe materiaal voor Anne Frank remembered van Jon Blair, 1995.

³⁴⁵ Bijvoorbeeld Simone Grzybowski,; Odette Abadi, p. 93-94; Janny Brandes-Brilleslijper, NIOD 250d, inv.nr. 834, F. Schrijver-Jacobs.

³⁴⁶ Janny Brandes-Brilleslijper bij Lindwer, p.90.

³⁴⁷ Renate Laqueur, maandag 13 November 1944, p. 93.

³⁴⁸ Herzberg, p. 170 (9 november 1944).

Ruth Wiener, die met haar moeder en zusjes sinds januari 1944 in het Sternlager verbleef, noteerde op 7 november 1944 in een agendaatje dat zij nog van huis had meegenomen: *Storm. Tenten waaien om. Schoencommando komt thuis*. En op 8 november: *tenten geëvacueerd naar schoenen*. Daarna noemt ze, net als Herzberg in zijn dagboek, allerlei verhuizingen en verplaatsingen naar andere barakken.³⁴⁹ De gevangenen van het *Sternlager* moesten plaatsmaken voor de vrouwen uit de tenten en verhuisden de volgende dag en in de weken daarna naar de nieuw opgerichte barakken. Voor de gevangenen van het *Sternlager* betekende dit een verslechtering: er was geen licht en geen water in de nieuwe barakken. De bedden waren in plaats van tweehoog nu driehoog.³⁵⁰ De vrouwen uit het tentenkamp kwamen terecht in barakken van het voormalige *Sternlager*.³⁵¹

Er was in het kamp een constant geruchtencircuit en een hang naar nieuws. Dit werd de IPA (*Jewish Press Association*) genoemd.³⁵² Uit de verschillende dagboeken blijkt dat er op de een of andere manier communicatie was tussen de gevangenen uit het *Sternlager* en de nieuwkomers. Ruth Wiener noteerde dat er bij de transporten uit Polen kennissen en familie van mensen uit het *Sternlager* zaten.³⁵³

Herzberg vermeldt dat de vrouwen uit Auschwitz afkomstig waren en dat de meest gruwelijke verhalen de ronde deden over de omstandigheden in Auschwitz: de vrouwen waren van hun mannen gescheiden, hun kinderen waren afgenomen en allen die niet voor werk in aanmerking kwamen, waren vergast.³⁵⁴

Renata Laqueur ontdekte ook vele bekenden in het tentenkamp. Ze kwam iets over de Poolse 'mysteries' te weten: *ik zag de op de arm ingebrande nummers van Auschwitz, hoorde over Vernichtung door vergassing, over het leven in de kampen daar. Dát hebben wij toch allen niet geweten!*³⁵⁵

Kleines Frauenlager

Na het tentenkamp, de storm en het korte, tijdelijke verblijf in de barak van het schoenenkommando of de keukentent, kwamen Anne en Margot terecht in het zogenaamde *Kleines Frauenlager*, dat gesitueerd was op het terrein dat daarvoor tot het *Sternlager* had behoord.³⁵⁶ Naarmate er meer transporten arriveerden, werd de afscheiding van dit vrouwenkamp steeds verder verplaatst ten koste van het *Sternlager*.

Ruth Wiener noteerde op 20 december 1944 in haar agendaatje: *Anne en Margot Frank in het andere kamp!*³⁵⁷ Dit is het enige bekende document dat getuigt van de aanwezigheid van Anne en Margot Frank in Bergen-Belsen. Ruth had Anne en Margot, die zij goed kende van de Liberale Gemeente in Amsterdam en van het Joods Lyceum, herkend aan de andere kant van het hek. Ze heeft hen niet gesproken, alleen maar gezien. Wiener vertelt dat een

³⁴⁹ Agenda Ruth Wiener 7-13 november 1944; Herzberg, p.172 (9 november 1944).

³⁵⁰ Laqueur, Dagboek, vrijdag 24 november 1944, p. 95.

³⁵¹ Dit zijn de barakken 43 t/m 50 van het voormalige Sternlager: Wenck 347.

³⁵² Renata Laqueur, p. 23.

³⁵³ Ruth Wiener, agenda, 4 november 1944.

³⁵⁴ Abel Herzberg, p. 169 e.v.

³⁵⁵ Renata Laqueur, p. 93.

³⁵⁶ Wenck, p. 347.

³⁵⁷ Ruth Wiener, 20 november 1944.

transport altijd rumoer gaf: wie was erbij? Nederlanders? Ze ging dan altijd kijken. Ontmoetingen bij het hek waren verboden, maar kwamen desalniettemin regelmatig voor.³⁵⁸

In het *Kleines Frauenlager* kwamen Anne, Margot en Auguste van Pels in een overvolle barak terecht. Annelore Daniel en haar zusje Ellen, ook op 1 november 1944 uit Auschwitz-Birkenau vertrokken, waren daar eveneens terecht gekomen. Annelore vertelt dat Margot en Anne Frank samen waren met Auguste van Pels.³⁵⁹ Ze dacht aanvankelijk dat Auguste van Pels de moeder van de meisjes was. In haar herinnering waren ze altijd samen en zaten ze gedrieën apathisch op het bovenste bed tegenover het stapelbed waarin Annelore en haar zusje Ellen 'kop aan staart' sliepen. Anne en Margot en Auguste van Pels waren erg op zichzelf, en de meisjes duidelijk ziek. In Bergen-Belsen was je aan je zelf overgeleverd, zegt Annelore. Er was geen regelmaat. Je kreeg heel weinig eten, één keer per dag een stuk brood dat je dan ergens verstopte om nog iets voor de volgende ochtend te hebben.

Rachel van Amerongen, ook in deze barak, noemt de ongunstige plaats van de zusjes Frank: vlakbij de deur die iedere keer openging, koud en op de tocht.³⁶⁰

Cato Polak, met hetzelfde transport gekomen en in dezelfde periode als Anne en Margot in het vrouwenkamp van Bergen-Belsen, noemt het volledige gebrek aan organisatie.³⁶¹ Ze werkten niet en hingen maar wat rond, het was koud en op sommige dagen was er helemaal geen eten.

Nannette Blitz was een klasgenootje van Anne Frank van het Joods Lyceum. Met haar ouders en broer stond zij op de 'Palestinalijst' en zat in het *Sternlager* om eventueel uitgewisseld te worden naar Palestina. Door het overlijden van haar vader op 14 november 1944 raakte het gezin deze status kwijt. Haar moeder en broer werden verder gedeporteerd; Nanette zelf kwam op 5 december 1944 in het *Kleines Frauenlager* terecht.³⁶² Daar ontmoette zij haar schoolvriendin Anne. Het is niet gelukt om deze ontmoeting precies te lokaliseren en dateren. Aan Otto Frank, die na de oorlog op zoek was naar een ieder die hem iets over zijn dochters kon vertellen, schreef Nanette dat zij Anne en Margot in Bergen-Belsen had ontmoet. In januari bezocht zij hen nog in een ziekenbarak en in februari hoorde zij nog over hen. Later vertelde ze dat Anne toen al erg ziek was en duidelijk tekenen van vlektyfus vertoonde. Anne liep naakt en graatmager in alleen een deken. Margot was te ziek om op haar benen te staan.³⁶³

³⁵⁸ Tape-call interview Erika Prins met Ruth Klemens – Wiener, 12 januari 2010; AFS, AFC, Getuigenarchief, Getuigenverhalen, Interview Annelore Beem-Daniel, 19 mei 2014.

³⁵⁹ Interview Annelore Beem-Daniel.

³⁶⁰ Rachel bij Lindwer, p. 129.

³⁶¹ NIOD 250d, inv.nr. 804, Cato Polak; 1966 Gettofighters Museum, 1966, Sofia Engelsman-Huisman.

³⁶² NRK, Kampen en gevangenen, inv.nr. 677, kopieën transportlijsten: abgehend Transport vom 5. Dezember 1944; AFS, AFC, Getuigenarchief, Getuigenverhalen, interview Nanette König-Blitz: Nanette's broer moest naar Oranienburg, waar hij kort na aankomst stierf. Haar moeder stierf tijdens een evacuatie transport uit Beendorf in april 1945.

³⁶³ Ibidem.

Janny Brandes-Brilleslijper en haar zus Lientje Rebling-Brilleslijper werkten in Bergen-Belsen als verpleegsters en stonden veel mensen bij.³⁶⁴ Zij maakten de zusjes Frank daar mee. Waar en wanneer is niet duidelijk te achterhalen, maar ook zij constateerden dat Anne en Margot ziek waren.³⁶⁵

In januari kwam Margot Rosenthal vanuit Auschwitz naar Bergen-Belsen. Zij kende Anne en Margot uit Westerbork en kon hen vertellen dat hun moeder Edith na de selectie voor Bergen-Belsen niet was vergast.³⁶⁶ Kort voordat Margot moet zijn overleden ontmoette Margot Rosenthal Anne nog een keer toen er een groot appèl was waar Margot onmogelijk bij aanwezig kon zijn.³⁶⁷ Sofia Huisman-Engelsman kon zich naderhand alleen Anne 's gezicht herinneren en dat ze zo zwak was.³⁶⁸

Ontmoetingen aan het hek

Gevangenen in het vrouwenkamp gingen wel in het schemerdonker naar het hek dat hen scheidde van het *Sternlager* om bekenden te ontmoeten en soms spulletjes te krijgen.³⁶⁹ Cato Polak: *daar had Fie [Sofia Huisman-Engelsman] kennissen zitten, die hebben ons de nodige kleren gegeven. Zij mochten namelijk hun eigen kleren houden. Ze liepen daar met een ster op.*³⁷⁰

Overdag was dat te gevaarlijk en je mocht ook niet bij de telappèls ontbreken. In de periode dat de zusjes Frank in het vrouwenkamp van Bergen-Belsen verbleven was het al vanaf een uur of vijf in de middag donker. Rachel van Amerongen vertelt dat Anne en Margot regelmatig naar het hek gingen dat het *Frauenlager* van het *Sternlager* scheidde.³⁷¹ In het *Sternlager* was de situatie aanvankelijk beter geweest omdat de gevangenen hun bagage hadden mogen houden en een enkele keer post of pakketjes van het Rode Kruis uit Zwitserland of Zweden ontvingen.³⁷²

Hannah Goslar, buurmeisje en vriendinnetje van Anne in Amsterdam vanaf de kleuterschool, zat met haar vader, grootmoeder en kleine zusje sinds januari 1944 in het *Sternlager*.³⁷³ In januari of begin februari 1945 kwam iemand haar halen omdat er aan de andere kant van het hek iemand was die haar vriendinnetje Anne kende.³⁷⁴ Dit bleek Auguste van Pels te zijn die Anne voor haar ging halen. Margot kon niet meekomen, die was te ziek om uit haar bed te komen. De twee vriendinnen praatten met elkaar. De volgende avond kwam Hanneli

³⁶⁴ Interview Annelore Beem-Daniel; Rachel van Amerongen bij Lindwer, p. 130.

³⁶⁵ Janny Brandes-Brilleslijper bij Lindwer, p. 90.

³⁶⁶ Brief Nanette aan Otto Frank, oktober 1945.

³⁶⁷ Gettofighters Museum, z.d., Margot Drach-Rosenthal.

³⁶⁸ Gettofighters Museum, 1966, Sofia Engels-Huisman; Sofia Huisman is tot 7 februari in Bergen-Belsen: zij staat op de transportlijst van Bergen-Belsen naar Raguhn.

³⁶⁹ NIOD, 804 Onderzoek-Vernietigingskamp Sobibor, inv.nr 18 verklaring Cato Polak, 20 oktober 1947 ; Gettofighters Museum, 1966, Sofia Engelsman: Joden aan de andere kant van het hek probeerden te helpen; Rachel van Amerongen bij Lindwer, p. 128; 2050 NRK, inv.nr. 923, mejuffrouw Sophia Huisman, 8 augustus 1945.

³⁷⁰ NIOD 804, Cato Polak, p.7.

³⁷¹ Rachel van Amerongen bij Lindwer, p. 128.

³⁷² Laqueur, p. 94, p. 103; Abel Herzberg noemt dat op oudejaarsavond 400 pakketten over het kamp (Sternlager) worden verdeeld: Herzberg, p.198.

³⁷³ De Goslars hadden papieren voor Paraguay en stonden bovendien op de Palestinalijst: Hannah Elisabeth Pick-Goslar bij Lindwer, p.40.

³⁷⁴ Persönliche Erinnerungen an Anne Frank, nr 28, 12 juli 1957, interview, Hanna Elisabeth Pick, Jerusalem, in: Mitteilungsblatt uitgegeven door die Verband der Einwander deutsch-jud Herkunft.

terug met een pakje met wat etenswaren afkomstig uit een Rode Kruis-pakket. Thereze Klee, de grootmoeder van Hanneli had inderdaad kort daarvoor, op 23 januari 1945, een pakket via het Zwitserse Rode Kruis ontvangen.³⁷⁵ Het pakje dat Hannah over het hek gooide werd, tot groot verdriet van Anne, door een andere vrouw weggegrist. In Bergen-Belsen werd, net als in andere kampen, vreselijk gestolen. Het was ieder voor zich.³⁷⁶

Het verhaal van Hannah Goslar wordt bevestigd door Martha van Collum die ook een of twee keer bij deze ontmoetingen aanwezig was.³⁷⁷ Martha was samen met haar moeder en zusje in het Sternlager. De familie Van Collum kende de Franks van de Liberale Gemeente in Amsterdam. Een of twee dagen later kwam Hanneli met een nieuw pakketje dat Anne nu wel te pakken kreeg. Daarna werd Hannah's vader erg ziek en bleef ze een tijdje weg bij het hek. Hans Goslar overleed op 25 februari 1945. Toen Hanna daarna weer bij het vrouwenkamp ging kijken, was dat leeg. Ze heeft Anne daarna niet meer gezien.

Er waren constant grote verplaatsingen binnen het kamp. Vanaf 20 januari 1945 werd een groot aantal gevangenen van het *Kleines Frauenlager* verplaatst naar de barakken van het voormalige krijgsgevangenenkamp aan de overkant van de *Lagerstraße*: het *Großes Frauenlager*.³⁷⁸ Misschien dat Anne en Margot hiernaartoe zijn gegaan, maar dit is niet achterhaald. Ook waren er regelmatig selecties waarna gevangenen naar een ziekenbarak gestuurd werden.³⁷⁹

Ontwikkelingen in Bergen-Belsen tot aan februari 1945

Naarmate de tijd vorderde, verslechterden de omstandigheden in Bergen-Belsen. Onder kampcommandant Joseph Kramer, die op 2 december 1944 vanuit Auschwitz naar Bergen-Belsen was gekomen, verhardde het regime. Mishandelingen namen toe. Twee keer per dag stonden de gevangenen op appèl om geteld te worden. Die appèls waren vreselijk en konden uren duren, ondanks de strenge vorst en koude. Als er iemand flauwviel en het aantal niet klopte, begon het tellen opnieuw.³⁸⁰

Een beruchte bewaakster, die vaak in de getuigenissen van overlevenden terugkomt, was Irma Grese. Zij liet gevangenen urenlang staan, soms op hun knieën of met stenen in hun handen, en zij sloeg erop los.³⁸¹ Niet alleen in het vrouwenkamp waar Margot, Anne en Auguste van Pels zaten, maar ook in het *Sternlager* moest men toen dagelijks op appèl staan.

³⁷⁵ Thereze Klee staat op een lijst van het Rode Kruis: ITS, Bad Arolsen, brief, Commission Mixte de Secours de la croix-rouge internationale, 23 januari 1945 aan Generalführer Hartmann.

³⁷⁶ Herzberg schrijft dat de knopen van zijn jas werden gestolen. Maar ook er zijn veel voorbeelden van het stelen van brood, schoenen etc., bijvoorbeeld: NIOD 250d, inv.nr. 761, Suze en Surry Polak; ibidem Sofia Huisman, inv.nr. 592.

³⁷⁷ AFS, Getuigenarchief, Getuigenverhalen, Interview Martha van Collem; Irene Butter-Hasberg vertrekt net als de Wieners op 20 januari 1945 naar Zwitserland, beweerde in september 1986 dat zij er ook bij was: AFS, AFC, Getuigenarchief; De moeder van Trees Lek vertelde aan Schnabel dat zij Anne ook aan de andere kant van het hek zag en pakketje over het hek gooide, Schnabel, *Spur eines Kindes*, p. 146-147.

³⁷⁸ Wenck, p.351-352.

³⁷⁹ Selecties in BB betekende naar Schönungsblok Bertha Kaas-Hekster: NRK 2050 inv.nr 1204.

³⁸⁰ Archief Gedenkstätte Bergen-Belsen: Protokoll afgelegd in Budapest op 20/7/45 voor The Jewish Agency for Palestine DEGOB no 659, protokoll, dr. Terezia Braun.

³⁸¹ Gedenkstätte Bergen-Belsen: Getuigenissen BB trial, Exhibit 8, Klara Lebowitz.

³⁸² Interview Freda Wineman, 18 mei 2014/ You tube interview. Volgens Freda Wineman was dit appèl op 1 januari 1945.

Freda Wineman, die tegelijkertijd met Anne en Margot in het vrouwenkamp zat, heeft verschrikkelijke herinneringen aan een appèl dat de hele dag duurde.³⁸² Overlevenden noemen de vreselijke koude in Bergen-Belsen in deze periode. De hele maand januari waren er sneeuwbuien en vroom het hard.³⁸³

Tot aan februari 1945 bleven transporten komen en was het *Frauenlager* in gebruik als *Durchgangslager*. Door de evacuatietransporten of dodenmarsen uit Auschwitz en andere kampen raakte Bergen-Belsen overbevolkt. Ook in het *Sternlager* sliep men nu met zijn tweeën in een bed.³⁸⁴ De rantsoenen werden steeds kleiner. Suze Polak vermeldt dat het rantsoen bestond uit 1/8 brood en een halve liter waterige soep per dag. Op het laatst kregen ze nog maar een keer per drie dagen een stukje brood.³⁸⁵ Besmettelijke ziekten als vlektyfus braken uit. Omdat de SS zich steeds meer terugtrok, waren de gevangenen overgeleverd aan de *Kapos*. Duizenden mensen stierven in die laatste weken. De lijken bleven naast de barakken liggen en er was kannibalisme.³⁸⁶ In zijn dagboek schreef Abel Herzberg op 16 januari 1945 dat in het vrouwenkamp vlektyfus heerste.³⁸⁷

Overlijden van Margot en Anne Frank.

Nanette Blitz zag in januari 1945 dat Anne heel erg ziek was. Margot kon toen al niet meer lopen. Het contact voor de ontmoeting van Anne met Hannah Goslar en Martha van Collum werd gelegd door Auguste van Pels, die zelf begin februari 1945 werd geselecteerd en afgezonderd voor het transport van 7 februari naar Raguhn (zie hieronder). Het contact werd dus in ieder geval daarvoor gelegd.³⁸⁸

De ontmoetingen met Hannah Goslar en Martha van Collem aan het hek vonden binnen een tijdsbestek van enkele dagen plaats. De grootmoeder van Hannah ontving haar Rode Kruispakket omstreeks 23 januari 1945. Dit plaatst de ontmoeting aan het hek ook begin februari 1945. Anne en Margot waren toen beide nog in leven, maar Margot was er slecht aan toe. Annelore Daniel, Rachel van Amerongen en Sofia Huisman werden alle drie begin februari geselecteerd voordat zij op 7 februari 1945 vanuit het vrouwenkamp naar Raguhn vertrokken.³⁸⁹ Hun constatering dat Anne en Margot erg ziek waren en vlektyfus hadden, dateert dus van daarvoor. Rachel van Amerongen heeft zelfs verondersteld dat Anne en Margot al eerder waren overleden omdat ze hen opeens niet meer zag in de barak; ze had hieruit geconcludeerd dat ze dood waren. De lijken lagen in die tijd overal in het kamp en misschien, zo dacht ze, was ze wel over hen heen gestapt bij het verlaten van de barak. Het kan ook zijn dat zij hen niet meer zag omdat ze in een ziekenbarak lagen. Janny Brandes-

³⁸³ Abel Herzberg noemt dat de dooi pas intrad omstreeks 31 januari 1945, p.206; in november noemt hij regen, hagel, sneeuw en doordringende kou, p.170.

³⁸⁴ Renata Laqueur, p. 96.

³⁸⁵ NIOD 250d, inv.nr. 761, Suze en Surry Polak.

³⁸⁶ Wenck, pp. 349-350.

³⁸⁷ Herzberg, p.293.

³⁸⁸ Freda Wineman noemt 2 februari 1945 als datum van deze selectie. Hiervoor is nog geen andere bron ter bevestiging gevonden.

³⁸⁹ Transportlijst Bergen-Belsen naar Raguhn.

Brilleslijper, werkzaam als verpleegster in het kamp, had vlektyfus bij Anne en Margot Frank herkend en heeft gezegd dat de zusjes ook in een ziekenbarak geweest zijn.³⁹⁰

(Epidemische) vlektyfus is een ziekte die wordt overgebracht door besmette kleeerluizen in kleding, beddengoed e.d. Na een incubatieperiode van ongeveer een week treden de eerste verschijnselen aan het licht: ernstige hoofdpijnen, rillingen, koorts en spierpijnen. Na ongeveer vijf dagen ontstaan hallucinaties, hersenvliesontsteking en comaverschijnselen. Deze situatie kan twee weken duren alvorens de meeste patiënten overlijden.³⁹¹ Als Margot bij de eerste ontmoeting tussen Anne en Hannah, die enkele dagen vóór begin februari 1945 door Auguste van Pels tot stand werd gebracht, al niet meer op haar benen kon staan en zich dus toen wellicht in de fase van hevige spierpijnen bevond, dan is het niet waarschijnlijk dat zij langer dan tot half februari 1945 heeft kunnen overleven. Anne Frank zal, gezien haar door verschillende getuigen beschreven gezondheidstoestand, haar zusje niet veel later gevolgd zijn.

31 maart 1945?

Na de oorlog vernam Otto Frank in juli 1945 het overlijden van zijn dochters in Bergen-Belsen van de zussen Brilleslijper. Zij hadden hen in Bergen-Belsen meegemaakt. Als verpleegsters wisten ze dat Anne en Margot ziek waren, maar ze waren niet bij hun overlijden aanwezig geweest.³⁹² Toen Otto Frank voor het bevolkingsregister van Amsterdam een verklaring van overlijden van zijn dochters nodig had, vroeg hij de zussen om dit te bevestigen.³⁹³ Lientje Rebling-Brilleslijper verklaarde dat zij Anne en Margot in het kamp had gekend en dat zij beiden eind februari, begin maart overleden waren.³⁹⁴

Officieel werd de overlijdensdatum van Anne en Margot na de oorlog vastgesteld op 31 maart 1945.³⁹⁵ In 1954 had Otto Frank een officiële overlijdensverklaring van zijn kinderen nodig voor het opmaken van een erfrechtverklaring.³⁹⁶ Het NRK had na de oorlog de wettelijke taak gekregen om de plaats en datum van het overlijden van vermiste personen vast te stellen. Op basis van een verklaring van mevrouw Rebling-Brilleslijper van 22 januari 1951 dat Anne en Margot Frank 'ongeveer maart 1945' te Bergen-Belsen waren overleden, concludeerde het NRK: 'Overleden te Bergen-Belsen niet eerder dan op 1.3.45 en uiterlijk 31.3.45'.³⁹⁷

Het ministerie van Justitie (Commissie tot het doen van aangifte van overlijden van vermisten) dateert onbekende sterfdata standaard op de laatste dag van de maand als ze de lotgevallen van een persoon kunnen koppelen aan een gebeurtenis of een verklaring van een

³⁹⁰ Janny Brandes-Brilleslijper bij Lindwer, p. 99.

³⁹¹ www.rivm.nl/infectieziekten; Gerald L. Mandell, John L. Bennet, Raphael Dolin, Mandell, Douglas, and Bennet's Principles and practices of infectious diseases, seventh edition, volume 2, Philadelphia: Churchill Livingstone, 2010; alleen onder gunstige omstandigheden kunnen patiënten deze twee weken crisis overleven.

³⁹² Janny Brilleslijper bij Lindwer, p. 98, p.100.

³⁹³ AFS, AFC, brief Otto Frank aan Rebling [-Brilleslijper], 4 oktober 1945.

³⁹⁴ Verklaring Rebling-Brilleslijper, 11 november 1945.

³⁹⁵ NRK dossier 117266, verklaring, Commissie tot het doen van aangifte van overlijden van vermiste personen, 29 juli 1954.

³⁹⁶ NRK dossier 117266, Anne Frank, Brief Kleiman namens Otto Frank aan Commissie tot het doen van aangifte van overlijden van vermisten' van het ministerie van justitie, 7 mei 1954.

³⁹⁷ NRK dossier 117266, Cartotheekkaartje Afwikkelingsbureau Concentratiekampen (ABC)

getuige. Dus toen Lientje Rebling-Brilleslijper aangaf dat Anne en Margot ongeveer in maart 1945 overleden waren, concludeerde het NRK dat het overlijden tussen 1 en 31 maart had plaatsgevonden en werd hun overlijdensdatum standaard op 31 maart 1945 gesteld.³⁹⁸ Op 29 oktober 1954, na verstrijking van de wettelijke termijn van 3 maanden, werd de overlijdensdatum afgekondigd in de *Staatscourant* en officieel ingeschreven bij de burgerlijke stand.³⁹⁹

Selectie voor Raguhn: Auguste van Pels

Tijdens een appèl begin februari 1945 was er een selectie in het vrouwenkamp van Bergen-Belsen dat nog steeds ook de functie had van *Durchgangslager* voor dwangarbeidsters.⁴⁰⁰

In aanwezigheid van de kampcommandant en opzichters in burgerkleding werden vijfhonderd vrouwen van verschillende nationaliteiten geselecteerd voor een zogenaamd 'Außenlager' (buitenkamp) van het concentratiekamp Buchenwald: het *SS-Kommando Heerbrandtwerke AG* in Raguhn.⁴⁰¹ Auguste van Pels werd geselecteerd samen met 28 andere Nederlandse vrouwen die, voor zover na te gaan, allemaal met het transport van 1 november 1944 als 'potentiele dwangarbeidsters' vanuit Auschwitz-Birkenau naar Bergen-Belsen waren gevoerd. Acht van hen hadden ook in het transport van 3 september 1944 van Westerbork naar Auschwitz gezeten.⁴⁰²

Anne en Margot Frank werden niet geselecteerd. Dat kan zijn omdat ze te ziek waren, verplaatst naar een ander deel van het kamp of misschien zelfs al overleden waren. Dit is niet meer na te gaan en hier bestaat dus geen zekerheid over. Annelore Daniel verbaast zich er achteraf over dat Auguste van Pels voor Raguhn geselecteerd werd, zich herinnerend hoe zij eraan toe was in de barak in Bergen-Belsen.⁴⁰³ Volgens Cato Polak werden de vrouwen op hun lengte geselecteerd.⁴⁰⁴ Dit stemt overeen met de getuigenis van de Française Simone Grzybowski-Hochberg: ze moesten allemaal langs de directeur of een bedrijfsleider van de vliegtuigfabriek Junkers lopen. Simone werd eerst niet gekozen omdat ze te klein was. In tweede instantie lukte het haar wel om voor het transport geselecteerd te worden.⁴⁰⁵

Na de selectie en voordat de geselecteerde vrouwen op 7 februari 1945 op transport gingen, verbleven ze in een aparte barak.⁴⁰⁶ Cato Polak: *Wij sliepen met zijn allen op de grond. Wel 10x per nacht moest je eruit. Het was dan vreselijk moeilijk in het donker je plaats weer te*

³⁹⁸ Mail Michiel Schwarzenberg aan Erika Prins, 15 maart 2015.

³⁹⁹ GAA, Archief van de Burgerlijke Stand, toegang 5009, inv.nr 7411, supplement 105-117, Akte no.46 (Anne), 47 (Margot).

⁴⁰⁰ USC Shoah Foundation, Jewish Survivor Freda Wineman Testimony: <https://www.youtube.com/watch?v=sHQ-kYgDS8s> (geraadpleegd januari 2016) <https://www.youtube.com/watch?v=sHQ-kYgDS8s>; dit is tot nog toe de enige bron voor deze datum. Het interview van de AFS met Freda Wineman van augustus 2015 was nog niet beschikbaar; Van de 12 500 vrouwen die tot aan februari 1945 in het vrouwendoorgangskamp van Bergen-Belsen kwamen zijn er 10 000 daadwerkelijk de dwangarbeid ingestuurd: Wenck, p. 347; Cato Polak noemt het vertrek van verschillende transporten uit Bergen-Belsen voordat zij zelf op 7 februari 1945 vertrok naar Raguhn, NIOD 250d, inv.nr. 804, Cato Polak.

⁴⁰¹ Simone Grzybowski-Hochberg: de selectie werd gedaan door de kampcommandant en de fabrieksdirecteur van Junkers; Transportlijst Bergen-Belsen – Raguhn: 139 Franse-, 100 Hongaarse-, 86 Poolse-, 67 Tsjechische-, 30 Italiaanse, 28 Hollandse vrouwen en verder vrouwen uit Griekenland, Turkije, Bulgarije, Roemenië, Slowakije, Joegoslavië, USA en aantal stateloze vrouwen werden geselecteerd.

⁴⁰² NRK 2050, inv.nr. 949: Netherland names extracted by I.R.O. I.T.S.; transportlijst 3 september 1944; zie ook 12. Bijlage gevangenenummers.

⁴⁰³ Interview Annelore Beem-Daniel, 18 mei 2014.

⁴⁰⁴ NRK-Collectie 2050, inv.nr. 926., Cato Polak.

⁴⁰⁵ Getuigenissen Gedenkstätte Bergen-Belsen: Simone Grzybowski-Hochberg, p. 30.

⁴⁰⁶ Suze en Surry Polak, NIOD 250 d. inv.nr. 761.

*vinden. Wij waren allemaal ontzettend mager en als je elkaar dan maar even aanraakte, deed het ontzettende pijn, zodat het gegil niet van de lucht was.*⁴⁰⁷

De vijfhonderd geselecteerde vrouwen moesten weer de ongeveer 7 kilometer lopen naar de *Rampe* en de veewagons die hen naar Raguhn zouden brengen. Onderweg zagen ze hoe er vanuit tegenovergestelde richting nieuwe transporten van gevangenen naar Bergen-Belsen liepen.⁴⁰⁸ In februari 1945 kwamen nog steeds grote ontruimingstransporten en dodenmarsen in Bergen-Belsen aan.

⁴⁰⁷ NIOD 250d, inv.nr. 804, Cato Polak.

⁴⁰⁸ *ibidem*

8. Raguhn

Van Bergen-Belsen naar Raguhn

Over het transport van Bergen-Belsen naar Raguhn is nauwelijks iets bekend. Voor de meesten getuigen was dit het zoveelste transport en in hun verklaringen zeggen ze er nauwelijks iets over: ze werden vervoerd in goederenwagons en weten vaak niet meer wanneer ze in Raguhn aankwamen.⁴⁰⁹ Achteraf is vastgesteld door het NRK dat ze op 10 februari 1945 aankwamen.⁴¹⁰ De reis had dus 3 dagen geduurd.

SS-Kommando Heerbrandtwerke Raguhn

Aan de westelijke rand van Raguhn was van september 1944 tot maart 1945 een buitenkamp of buitencommando gevestigd van het concentratiekamp Buchenwald: *SS-Kommando Heerbrandtwerke Raguhn*.⁴¹¹ Concentratiekampen hadden vaak wijdverspreide en talrijke onderafdelingen die buitenkampen of (buiten)kommandos genoemd werden. Soms waren het echte concentratiekampen, maar soms ook bestaande fabrieken of industrieën waar gevangenen als dwangarbeiders werkten.

In het buitencommando Raguhn werkten ongeveer vijfhonderd vrouwelijke Joodse gevangenen als dwangarbeidsters in een fabriek voor vliegtuigonderdelen van *Junkers Flugzeug und Motorwerke AG* dat 15 kilometer noordelijker, in Dessau, gesitueerd was. *Junkers* was van oorsprong een particulier bedrijf dat in 1936 in handen van het Duitse Ministerie van Luchtvaart was gekomen. Een belangrijk bedrijf voor de Duitse oorlogsindustrie waar verschillende typen vliegtuigen en motoren werden gebouwd.

Auguste van Pels: dwangarbeidster in Raguhn

Na aankomst werden de vrouwen opnieuw geregistreerd. Omdat het buitencommando Raguhn onderdeel was van het concentratiekamp Buchenwald, werden ze opgenomen in de administratie van dat kamp en kregen ze 'Buchenwald-nummers'. Op alfabetische volgorde van hun achternaam werden de vrouwen genummerd in de reeks 67001 t/m 67505.⁴¹² Auguste van Pels kreeg nummer 67357.⁴¹³

De onderkomens in Raguhn waren geen standaard barakken, maar een aantal voormalige werkplaatsen en sanitaire ruimtes.⁴¹⁴ Na Bergen-Belsen vielen deze barakken mee: ze waren schoon, de vrouwen sliepen alleen in een bed, ze hadden een deken en er was gelegenheid om zich te wassen.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ 12 Februari volgens Rachel van Amerongen bij Lindwer, p. 132; ITS Bad Arolsen geeft als vertrekdatum 7 februari 1945 en als datum van aankomst 10 februari 1945. Voor Cato Polak en Sophie Huisman was dit hun 10^e kamp (van in totaal 11 kampen).

⁴¹⁰ Volgens de transportlijsten vertrekt het transport op 7 februari 1945. Het NRK noemt ook een enkele keer 8 februari als datum van vertrek; ITS Bad Arolsen geeft als vertrekdatum 7 februari 1945 en als datum van aankomst 10 februari 1945.

⁴¹¹ Volgens de transportlijst en inv.nr. 3131 van NRK; www.Aussenlager.Buchenwald.de: Projekt Aussenlager des ehemaligen KZ Buchenwald geraadpleegd januari 2016)

⁴¹² NRK VI, p. 39.

⁴¹³ Kopie lijst met Neuzugänge vom 21. März 1945, gekregen in Bergen-Belsen: Hauptkommission zur Untersuchung der Verbrechen am polnischen Volk. Institut des nationalen Gedenkens in Warchau, signatur: Buchenwald, syg. 41, k.30-39.

⁴¹⁴ www.Aussenlager.Buchenwald.de: Projekt Aussenlager des ehemaligen KZ Buchenwald (geraadpleegd januari 2016)

⁴¹⁵ Rachel van Amerongen bij Lindwer, p. 132.

In Raguhn droegen de vrouwen gestreepte gevangenenkleding.⁴¹⁶ Zo waren ze herkenbaar in de fabriek en tijdens hun dagelijkse gang, onder begeleiding van soldaten, van ongeveer tien minuten lopen door het stadje Raguhn naar de fabriek van *Junkers*. In de fabriek werkten ze onder toezicht van opzichters in burger aan machines maar het is niet helemaal duidelijk wat ze precies moesten doen. Verschillende werkzaamheden worden genoemd: Cato Polak stond aan een draaibank.⁴¹⁷ Freda Wineman moest solderen of lassen.⁴¹⁸ Annelore Daniel moest 'iets van plaatjes tikken'.⁴¹⁹ Er werd in twee ploegendiensten dag en nacht gewerkt. Per week werd gewisseld van dag naar nachtdienst en andersom. Het was zwaar werk. In de fabriek werkten ook burgers (mannen).

Rachel van Amerongen moest met acht Poolse vrouwen in een aardappelkelder aardappels schillen en kon af en toe een aardappel voor de anderen meenemen.⁴²⁰ Het eten in Raguhn was redelijk, maar veel te weinig en er werd erg honger geleden. Veel vrouwen waren al ziek aangekomen uit Bergen-Belsen in hun 'verluisde' kleren. Velen leden aan dysenterie en in het buitencommando Raguhn brak na verloop van tijd vlektyfus uit.

Transport naar Theresienstadt: overlijden Auguste van Pels

Regelmatig moesten de dwangarbeidsters tijdens hun werk toevlucht zoeken in schuilkelders vanwege de geallieerde bombardementen. Toen het Amerikaanse leger begin april 1945 Buchenwald naderde werd het buitencommando Raguhn ontruimd. Op 9 april 1945 gingen de vrouwen weer op transport.⁴²¹ Onderweg kwamen ze vele andere transporten tegen. Iedereen leek op de vlucht. De vrouwen wisten niet waar ze naartoe gingen. De trein stond vaak en lang stil. Soms waren er beschietingen, bombardementen en vluchtte iedereen de trein uit.

De omstandigheden onderweg waren vreselijk. De vrouwen hadden honger en dorst. Velen stierven onderweg. Sommigen probeerden tijdens een van de ophouds te ontsnappen.⁴²² Anderen waren juist bang dat ze na een ophoud niet weer tijdig in de trein terug konden komen. Het was de laatste chaotische periode van de oorlog in Duitsland.

Tijdens het transport naar Theresienstadt overleed Auguste van Pels. Uit de verklaring van Bertha Kaas-Hekster: (...) *daar overleden aan typhus of op transport naar Theresienstadt herrinner ik me (...) Gusta Pels – Duitse van afkomst, doch uit Amsterdam gedeporteerd.*⁴²³ Annelore Beem-Daniel, die Auguste van Pels nog uit de barak in Bergen-Belsen kende, heeft verklaard dat Auguste vlektyfus had en tijdens het transport van Raguhn naar Theresienstadt

⁴¹⁶ Cato Polak NIOD, Onderzoek Vernietigingskamp Sobibor, 804, 20 oktober 1947.

⁴¹⁷ Cato Polak Niod 250d, inv.nr. 804.

⁴¹⁸ Holocaust survivor testimonialb Freda Wineman at UJIA, London. 19th November 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=CVsC9ijwXfs> (geraadpleegd januari 2016); Jewish Survivor Freda Wineman Testimony, USC Shoah Foundation, <https://www.youtube.com/watch?v=sHQ-kYgDS8s> (geraadpleegd januari 2016).

⁴¹⁹ Getuigen verhalen. Getuigen van Theresienstadt, Ria van den Brandt, interview met Annelore Beem-Daniel, 20 oktober 2009.

⁴²⁰ Rachel van Amerongen bij Lindwer, pp.132-133.

⁴²¹ Verklaring NRK, februari 1961, dossier nr. 103586, Auguste van Pels-Röttgen.

⁴²² Freda Wineman en Annelore Daniel probeerden beiden tevergeefs te ontsnappen.

⁴²³ NRK 2050 inv.nr 1204, verklaring Bertha Kaas-Hekster, 8 januari 1948.

naast haar is gestorven. Samen met iemand anders samen heeft zij haar uit de trein getild en in de berm naast het spoor gelegd.⁴²⁴

Zo heeft zij het na de oorlog aan Otto Frank verteld toen hij in het sanatorium in Santpoort Nanette Blitz bezocht om te horen over de laatste dagen van zijn kinderen.⁴²⁵ Annelore lag in Santpoort in het bed naast Nanette. Nog navranter is de verklaring van Rachel van Amerongen voor het NRK op 28 september 1945: *Tijdens de reis van Ranguhn naar Theresienstadt is door de Duitsers onder de trein gegooid en daardoor gedood: Mevr. Gusti van Pels-Roettgen, circa 42 jaar oud.*⁴²⁶

Annelore weet hier niets van en er zijn ook geen andere getuigen gevonden om deze lezing te bevestigen.

Op 16 april 1945 kwamen de overlevenden van het transport in Theresienstadt aan. Daar werden zij op 8 mei 1945 door de Russen bevrijd.

⁴²⁴ Annelore Beem-Daniel, Interview mei 2014.

⁴²⁵ AFS, Getuigen II, Interview Annelore Beem-Daniel, 19 mei 2014; AFS, Anne Frank Collectie, Otto Frank Archief, reg. code OFA_076: Otto Frank aan Rechtsanwältin Elisabeth Späth (i.v.m. Entschädigung Auguste van Pels), 13 april 1960.

⁴²⁶ NRK 2050, inv.nr. 1237, verklaring Rachel van Amerongen.

9. Mauthausen

Van Auschwitz naar Mauthausen: ‘dodenmars’

Half januari 1945 waren honderdduizenden mensen uit de omgeving van Auschwitz onderweg om het gebied te verlaten: 58.000 gevangenen uit Auschwitz, duizenden Engelse en Russische krijgsgevangenen, enorme kolonnes van militaire voertuigen, terugtrekkende Wehrmacht en SS-troepen.⁴²⁷

De van tevoren geplande evacuieroutes konden vaak niet gevolgd worden omdat de wegen overvol waren en soms binnen bereik van het Sovjetleger waren komen te liggen. In lange kolonnes moesten de gevangenen te voet de 55 kilometer afleggen naar Gleiwitz of lopen naar Loslau, dat op 63 kilometer van Auschwitz ligt. Vandaar ging de reis in open goederenwagens verder met de trein naar andere kampen als Mauthausen, Groß Rosen, Buchenwald, Bergen-Belsen, Flossenburg, Dora Mittelbau, Ravensbrück, Sachsenhausen en Dachau. Tijdens deze zogenaamde ‘dodenmarsen’ zijn naar schatting negen- tot vijftienduizend mensen omgekomen.⁴²⁸

Op 18 januari 1945 vertrokken vanaf middernacht tot in de middag met tussenpozen grote kolonnes met gevangenen.⁴²⁹ Vijfentwintigduizend gevangenen in totaal.⁴³⁰ Peter van Pels was een van hen.⁴³¹

De ‘dodenmars’ van Peter van Pels volgde de route via Loslau naar Mauthausen.⁴³² Met ruim zevenenvijftighonderd gevangenen kwam hij in Mauthausen aan.⁴³³ Het is niet bekend hoeveel mensen onderweg omkwamen.

De tocht was onmenselijk. De gevangenen wisten niet waar ze naartoe gevoerd werden.⁴³⁴ De SS-bewakers schoten eenieder die niet mee kon komen of probeerde te vluchten zonder meer dood. De lichamen bleven achter langs de kant van de weg. Overlevende C. Schimmer legde dezelfde route af als Peter van Pels. In zijn naoorlogse verslag beschrijft hij hoe nog geen uur na vertrek de eerste doden vielen en hoe hij langs de kant van de weg de dode lichamen zag liggen van gevangenen die hen voorgedaan waren – in het begin vooral veel vrouwen en soms zelfs een kind – die door het hoofd geschoten waren. Hele dagen moesten ze lopen, in de kou en de sneeuw. ‘s Nachts sliepen ze soms op een hooizolder, onder een paar planken of in de openlucht in de sneeuw, dicht tegen elkaar aan.⁴³⁵

⁴²⁷ Auschwitz V, p. 29.

⁴²⁸ Auschwitz, Nazi Deathcamp, p. 274.

⁴²⁹ Auschwitz V, p. 227.

⁴³⁰ Auschwitz V, p. 31.

⁴³¹ Op 25 januari 1945 kwamen gevangenen uit Auschwitz aan in Mauthausen die genummerd werden in de reeks 116501 – 122225. Peter van Pels had nummer 119162. Volgens het NRK vertrokken deze nummers op 18 januari 1945: NRK VI, p.85; Deze datum wordt bevestigd door de getuigenissen van C. Schimmer (NIOD 250d inv.nr 827 verklaring C. Schimmer) en A.F. van Velzen (nummer 117418).

⁴³² Peter van Pels kwam aan op 25 januari 1945 in Mauthausen, dit is de groep die op 18 januari vertrok en via Loslau reisde: NRK, Kampen en gevangenen, inv.nr. 397, verklaringen Mari C. Sloot, en A.F. van Velzen; de Poolse naam voor Loslau is Wodizlaw .

⁴³³ Liste der Zugänge von 25. Januar 1945, Wenen, archief Gedenkstätte Mauthausen: E/12/8/1.

⁴³⁴ Bijvoorbeeld Jakob Maestro, p. 53; De beschrijving van de dodenmars hier is gebaseerd onder andere op de getuigenissen van Jakob Maestro, Job Jansen, Mari Sloot, Max Garcia, C. Schimmer, A.F. van Velzen.

⁴³⁵ Schimmer, van Velzen, Jakob Maestro, Job Jansen.

Op de vijfde dag, 22 januari 1945, bereikten ze Loslau.⁴³⁶ Daar werden ze per honderd gevangenen ingeladen in open kolen- of goederenwagons die vol sneeuw en ijs lagen.⁴³⁷ De hele nacht stonden ze eerst nog stil, de trein vertrok pas de volgende morgen. Het vroom 20 graden. Ze wisten niet waar ze naartoe gingen. De gevangenen kregen geen eten of drinken. De eerder genoemde Max Garcia stelt dat hij deze onmenselijke tocht alleen maar overleefde dankzij de fysieke reserves die hij in het *Pakketstelle Kommando* in Auschwitz had opgebouwd.⁴³⁸ Velen stierven tijdens de reis, en als de trein stilstond werden dode lichamen naar buiten gegooid. Na drie dagen kwamen ze op het station van Mauthausen aan. Vandaar liepen de gevangenen in een lange kolonne langs de weg die door het stadje zes kilometer in noordwestelijke richting omhoog slingert naar het concentratiekamp Mauthausen.

Vernietigingskamp Mauthausen

In augustus 1938, vijf maanden na de *Anschluss* van Oostenrijk bij het Duitse Rijk, was Mauthausen opgericht als concentratiekamp voor mannelijke gevangenen.⁴³⁹ De locatie bij Mauthausen was gekozen omdat het gebied rijk is aan graniet en er van oudsher veel steengroeven gevestigd waren. De Donau zorgde voor goede aan- en afvoermogelijkheden. Graniet en de productie van bouwmaterialen was essentieel voor de grote bouwprojecten van het Duitse rijk onder leiding van Hitlers bouwmeester Albert Speer. De *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH (DEST)*, in april 1938 opgericht in Berlijn door het *SS Wirtschaftsverwaltungshauptamt (WVHA)*, verwerfde bij Mauthausen een aantal steengroeven.⁴⁴⁰ Op ongeveer acht kilometer afstand van Mauthausen ontstond in mei 1940 het neven-kamp Gusen nadat de DEST ook daar steengroeven had verworven.⁴⁴¹ Politieke gevangenen en krijgsgevangenen van verschillende nationaliteiten werkten als dwangarbeiders in de steengroeven van Mauthausen en Gusen.⁴⁴²

Het concentratiekamp Mauthausen was in de eerste plaats een vernietigingskamp dat vanaf februari 1939 onder leiding stond van kampcommandant en SS-er Frans Ziereis. De SS-leiding en de eerste gevangenen van Mauthausen kwamen uit Dachau. De gevangenen werkten als dwangarbeiders in de steengroeven en bouwden het daarnaast gelegen kamp. De vierhonderdenzeventwintig jonge Joodse mannen die bij de razzia in de Amsterdamse Jodenbuurt op 22 en 23 februari 1941 – aanleiding voor de Februaristaking – waren opgepakt, kwamen bijna allemaal (via kamp Schoorl en Buchenwald) in Mauthausen

⁴³⁶ Jakob Maestro, p.50; A.F. van Velzen; Mari C. Sloot.

⁴³⁷ A.F. van Velzen.

⁴³⁸ Max Garcia, p.125.

⁴³⁹ Vanaf eind 1944 waren er ook ongeveer duizend vrouwelijke gevangenen in Mauthausen. Bij de bevrijding waren er ruim 1700 vrouwelijke gevangenen en bijna 65.000 mannelijke gevangenen in het concentratiekamp Mauthausen.

⁴⁴⁰ De steengroeven Wienergraben, Marbacher Bruch en Bettelberg waren oorspronkelijk in bezit van de stad Wenen. Ze werden eerst gepacht, daarna gekocht door de DEST.

⁴⁴¹ Steengroeven Gusen en Kastenhof.

⁴⁴² Nationaliteiten en aantallen: in Mauthausen zaten veel Spanjaarden die na de Spaanse burgeroorlog naar Frankrijk waren gevlucht. Daarnaast veel Russische krijgsgevangenen, Franse-, Poolse-, Griekse en andere politieke gevangenen. Joodse gevangenen waren een minderheid in Mauthausen maar na inval in Hongarije kwamen veel Hongaarse joden in Mauthausen terecht; ook met de grote evacuatietransporten komen er veel joodse gevangenen naar Mauthausen.

terecht. Praktisch niemand van hen overleefde. Joodse gevangenen waren een minderheid in Mauthausen, in de rangorde van gevangenen stonden zij op de allerlaagste plaats.⁴⁴³

Mauthausen was een kamp van de zwaarste categorie: *Lagerstufe III*.⁴⁴⁴ De sterftcijfers waren extreem hoog door het harde regime en het ongelofelijk zware werk in de steengroeves. Het was een combinatie van dwangarbeid en uitroeiing tegelijkertijd: de gevangenen werkten zich letterlijk dood. Het dieet was berekend op een levensverwachting van drie tot vier maanden.⁴⁴⁵ In de beruchte steengroeve van Mauthausen droegen gevangenen van het strafcommando in een houten drager granietblokken op hun rug langs de steile trap naar boven. Joodse gevangenen kwamen tot aan 1944 bijna standaard als stenendragers in dit strafcommando terecht. In het kamp stonden de gevangenen uren op appèl. De medische verzorging was gebrekkig. In Mauthausen waren ook gaskamers en een crematorium. Mishandelingen en executies waren er aan de orde van de dag.

Vanaf 1943, toen de Duitse oorlogsperspectieven verslechterden en gevangenen steeds meer als dwangarbeiders in de oorlogsindustrie werden ingezet, kreeg Mauthausen verspreid over heel Oostenrijk in totaal zesenvertig zogenaamde buitenkampen en commando's onder zijn beheer. Vanwege de toename van de geallieerde luchtaanvallen eind 1943 werden vliegtuig- en wapenfabrieken verplaatst naar ondergrondse locaties, zodat de oorlogsproductie in het geheim kon worden voortgezet. Gevangenen werkten bij de aanleg van deze ondergrondse fabrieken, over het algemeen onder erbarmelijke omstandigheden.

Het 'hoofdkamp' Mauthausen of *Stammlager* werd vanaf toen meer het administratieve centrum vanwaar gevangenen, na registratie en een periode van quarantaine, als dwangarbeiders verdeeld werden over het netwerk van buitenkampen.⁴⁴⁶ Tegelijkertijd werd Mauthausen ook een zogenaamd *Sterbelager* waarnaar gevangenen teruggestuurd werden die te ziek of zwak waren om de zware dwangarbeid te kunnen verrichten. In totaal werden circa 190.000 mensen naar Mauthausen (en zijn buitenkampen) gedeporteerd van wie er 90.000 werden vermoord.⁴⁴⁷ Deze cijfers houden geen rekening met de duizenden gevangenen die na de bevrijding van Mauthausen zijn gestorven.

Peter van Pels in Mauthausen

Aankomst en registratie

Peter van Pels kwam op 25 januari 1945 in het concentratiekamp Mauthausen aan. Zijn naam staat op de lijst met 5714 namen van gevangenen die op die datum vanuit Auschwitz in Mauthausen arriveerden.⁴⁴⁸

⁴⁴³ ITS Archives, Bad Arolsen, archiv.nr, 5792, CC Mauthausen, general report by Mr. Kanthack, former inmate etc., p. 54.

⁴⁴⁴ Kampen werden ingedeeld naar Stufe I,II,III waarbij Lagerstufe III het zwaarste regime was: Hans Maršálek, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation*, Edition Mauthausen: Wien, 2006.

⁴⁴⁵ Ladislaus Szücs, *Zählappell. Als Arzt im Konzentrationslager*, Fischer Taschenbuch Verlag: Frankfurt am Main, 1995, p.34; gesprek Harald Hutterberger (Ministerialrat Gedenkstätte Mauthausen) met Erika Prins (oktober 2014): het aantal calorieën was precies op deze levensverwachting afgesteld.

⁴⁴⁶ Alleen Gusen had een eigen registratiesysteem: Christan Dürr, Ralf Lechner; In december 1944 waren er 72.825 gevangenen geregistreerd in Mauthausen, meer dan 62.000 daarvan bevonden zich in buitenkampen.

⁴⁴⁷ Deze cijfers zijn ontleend aan de website van de Gedenkstätte Mauthausen: www.mauthausen-memorial.at.

⁴⁴⁸ Liste der Zugänge von 25. Januar 1945 Mauthausen; volgens de gegevens van het NRK in totaal 5724 gevangenen: NRK VI, p.85.

De registratieprocedure na aankomst in Mauthausen duurde lang.⁴⁴⁹ Gezien de omvang van het transport kan deze operatie de hele nacht en volgende dagen in beslag genomen hebben.

Bij aankomst in het kamp moesten de gevangenen zich helemaal uitkleden. Het was winter en het vroom 20 graden. Naakt gingen ze om beurten in groepjes naar de ruimte waar ze moesten douchen, gedesinfecteerd en geschoren werden. Daarna moesten ze buiten wachten, naakt of alleen met een onderbroek of hemd aan, om daarna geregistreerd te worden. De 5714 gevangenen van dit transport werden genummerd in de reeks van 116501 t/m 122225.⁴⁵⁰ Aan de nummering van de gevangenen op de lijst is af te leiden dat de registratie in vijf grote groepen van duizend of meer gevangenen weer in alfabetische volgorde plaatsvond.⁴⁵¹ Peter van Pels hoorde bij de derde groep. De gevangenen kregen hun nummer, gestanst op een ijzeren plaatje, dat ze met een ijzerdraadje om hun pols moesten dragen.

Op een doorslag van zijn registratie in Mauthausen staat Peters hele deportatiegeschiedenis in een notendop: een Nederlandse Jood, naar Auschwitz op 3/9/1944, en op 25 januari 1945 in het *KL Mauthausen* aangekomen. Zijn gevangenennummer is 119162. Op zijn kaart staat verder dat hij in Mauthausen tot 29 januari 1945 in quarantaine verbleef. Op die dag werd hij overgeplaatst naar *Quarz*. Op 11 april 1945 kwam hij terug naar het *Revier* van Mauthausen.

Daarnaast lezen we dat hij *Tischler* (meubelmaker) was. Hij was 1 m 73 lang en had een slank postuur. Zijn gezicht was ovaal, hij had groene ogen, platliggende oren, een rechte neus, volle mond, een goed gebit en zwart haar. Hij sprak Nederlands, Engels en Duits. Als bijzonder kenmerk had hij een tatoeage: zijn Auschwitznummer.⁴⁵²

Na de registratie werden de gevangenen en masse in de quarantainebarakken gepropt. Hier stonden geen bedden, ze lagen als sardientjes in een blik, zij aan zij op de grond.⁴⁵³

De gevangenen verbleven enkele dagen, met nauwelijks kleren aan en weinig of niets te eten, in de quarantainebarakken. Daarna kregen ze oude en gebruikte, gevangenenkleding. Gevangenenkleding in Mauthausen bestond uit een jas, broek, pet en houten schoenen of sandalen. De gevangenen moesten hun nummer op borsthoogte op hun jasje naaien en tegen de naad van hun rechterbroekspijp. Alle categorieën gevangenen hadden hun eigen kenmerk. Joodse gevangenen waren te herkennen aan een rode gelijkzijdige driehoek met de punt naar beneden naast hun nummer.⁴⁵⁴ Er golden strikte regels over het dragen en

⁴⁴⁹ Wenen, archief Gedenkstätte Mauthausen, Miksa Mechlowitz, interview, 11 juni 2002, Alpharetta, Georgia, USA [Sammlung MSDP, signatuur AMM OH/ZP1/234] interviewer Sarah Ghitis; Michal Kraus, *Diary 1942-1945: notes of the fifteen year old Miša Kraus who survived the Holocaust*, Kromeriz: Kvartus Media, 2012, p.15. (Miša Kraus kreeg 117965 als registratienummer)

⁴⁵⁰ NRK inv.nr 461, dit zijn er 5724, op de Liste der Zugänge von 25. Januar 1945 staat een aantal van 5714 geschreven.

⁴⁵¹ Liste der Zugänge von 25. Januar 1945: vijf cijferreeksen van duizend gevangenen lopen grofweg van de letter A t/m B.

⁴⁵² Doorslag registratie Peter van Pels Mauthausen, kopie bij AFS; In het verhaaltje 'Mijn eerste interview' schrijft Anne Frank dat hij blauwgrijze ogen had: AFS, AFC, Kenniscentrum, Manuscripten Huygenseditie, Verhaaltjesboek, Mijn eerste interview, 22 februari 1944.

⁴⁵³ Jakob Maestro (p. 51) noemt verschillende aantallen: met 1000 in een barak bedoeld voor 100 personen en met 500 in een barak voor 80.

⁴⁵⁴ Ioan Gottlieb, p.25.

afnemen van de pet. Voor het ontbreken van de pet tijdens het appel kon je doodgeschoten worden.⁴⁵⁵

Van Mauthausen naar Melk

Na vier dagen 'quarantaine' werd het overgrote deel van de gevangenen die op 25 januari 1945 in Mauthausen waren aangekomen, verder op transport gestuurd naar buitenkampen van Mauthausen als Ebensee, Gusen en Melk.⁴⁵⁶

In enkele gevallen lijkt het erop dat gevangenen werden geselecteerd naar hun beroep. Overlevende C. Schimmer heeft verklaard dat uit 'zijn' groepje Hollanders de metaalbewerkers werden geselecteerd voor het kamp Gusen.⁴⁵⁷ Voor het veel grotere transport naar Melk lijkt dit niet op te gaan: de circa tweeduizend gevangenen, onder wie Peter van Pels, staan in de volgorde van hun registratie in Mauthausen op de transportlijst naar Melk.⁴⁵⁸ Op 29 januari 1945 liep deze grote groep gevangenen de weg terug omlaag door het stadje naar het station van Mauthausen.⁴⁵⁹ In goederenwagons werden ze naar het stadje Melk vervoerd, ongeveer 70 kilometer ten oosten van Mauthausen.

Buitenkamp Melk

Melk was een zogenaamd *Außenlager* van Mauthausen, gevestigd in de voormalige *Freiherr von Birago*-kazerne, hooggelegen aan de zuidwestrand van het stadje Melk aan de oever van de Donau. De kampcommandant was Julius Ludolph.⁴⁶⁰ Het kamp Melk was op 21 april 1944 ingericht als concentratiekamp voor mannelijke gevangenen die als dwangarbeiders moesten werken aan een project met de codenaam Quarz: de aanleg in een berg van een ondergrondse fabriek voor de productie van machineonderdelen voor tanks en vliegtuigen.⁴⁶¹

In het kamp verbleven gemiddeld zevenduizend gevangenen van verschillende nationaliteiten.⁴⁶² Dagelijks stonden de gevangenen op appèl voordat ze in kolonnes van vijf bij vijf onder bewaking van SS'ers het kamp uit marcheerden naar beneden. De gevangenen liepen verplicht met elkaar gearmd om te voorkomen dat iemand vluchtte: bij een vluchtpoging werd het hele rijtje doodgeschoten.⁴⁶³ In de winter was het gevaarlijk glad. Beneden liepen de circa tweeduizend gevangenen van een ochtend-, dag- of nachtploeg

⁴⁵⁵ Roman Frister in: *The Concentrationcamp Mauthausen, 1938-1945*, Wenen: New Academic Press, 2013, p.101.

⁴⁵⁶ (Overzichten van het aantal gevangenen van:) Mauthausen dem 27. Januar 1945 en Mauthausen, dem 30. Januar 1945: ITS Archives, Archivnummer: 5792; Peter van Pels vertrekt naar Melk op 29 januari 1945, de transporten naar Gusen en Ebensee liggen ook rond deze datum.

⁴⁵⁷ C. Schimmer (moest zelf ook naar Melk) noemt acht namen van hem bekende Nederlandse metaalbewerkers die geselecteerd werden voor Gusen. Op de transportlijst van 3 september 1944 stond Peter van Pels ook vermeld als metaalbewerker. In Mauthausen stond hij echter geregistreerd als meubelmaker.

⁴⁵⁸ ITS Archives, Bad Arolsen, Archivnummer 5792, Deportationsliste Mauthausen – Melk; Schimmer noemt wel 8 meubelmakers die met hem naar Melk gingen.

⁴⁵⁹ Transportlijst Melk 29.1.45; op deze lijst staan 1971 namen. Dit komt grofweg overeen met de gegevens uit de overzichten van het aantal gevangenen van Mauthausen tussen 27-30 januari 1945: Bad Arolsen, ITS Archives, Archivnummer: 5792;

⁴⁶⁰ Wenen, Archief KZ-Gedenkstätte Mauthausen, Document over Melk, B/30/13, p.3.

⁴⁶¹ Wapenfabriek van Steyr-Daimler-Puch AG was de grootste producent van kogellagers in het Duitse rijk. Verplaatste zijn kogellagerfabriek van Steyr-Münichholz naar Melk om veilig te zijn voor de geallieerde luchtaanvallen.

⁴⁶² Volgens de kampcommandant Julius Ludolph tijdens zijn verhoor op 22 mei 1945 door Major Harolder Sullivan: Rijksduitsers, Joden, Fransen, Russen, Polen, Noren, Mohammedanen, Slowenen, Italianen, Spanjaarden en jongeren: Document over Melk, B 30/II/8.

⁴⁶³ NIOD 250d, inv.nr. 1185, H.L. Bastiaans.

naar een noodperron, waar ze moesten wachten op een trein. De civiele werkers en SS'ers werden vervoerd in personenwagons. De gevangenen werden in open goederenwagons met 160 man per wagon in ongeveer 20 minuten verderop naar het plaatsje Roggendorf gebracht.⁴⁶⁴ Daar moesten ze weer een half uur lopen en daarna werden ze verdeeld over de verschillende werkkommandos.

In drie ploegendiensten werkten de gevangenen dag en nacht bij het boren, uitgraven en stutten van de tunnelgangen, het afvoeren van het (quarz)zand, de vervaardiging van de balken, nodig om de tunnels te stutten, het laden en lossen van bouwmaterialen en bij andere bouwwerkzaamheden in het gigantische fabriekscomplex. De gevangenen werkten onder toezicht van SS'ers, *Kapo's* en civiele arbeiders. De gevangenen waren slecht gekleed, hadden soms niet eens schoenen, waren verzwakt, ziek en werden mishandeld tijdens het werk. Er waren geen veiligheidsmaatregelen tijdens het zware en gevaarlijke werk in de mijngangen. Dagelijks waren er ongelukken, niet zelden met dodelijke afloop. De mijngangen stonden vaak onder water. In de winter hadden de gevangenen soms bevroren ledematen. Sommige gevangenen hadden het iets beter als ze 'specialistisch' werk hadden zoals bijvoorbeeld de Nederlandse Job Jansen (een voormalig werknemer van Opekta, het bedrijf van Otto Frank) die de pompen moest onderhouden die de tunnelgangen droog moesten houden.⁴⁶⁵ Begin januari 1945 waren de Russen dicht genaderd. Tijdens de veelvuldige geallieerde luchtaanvallen in de omgeving schuilden de gevangenen in de tunnelgangen. Ter vervanging van de doden werden regelmatig 'nieuwe' gevangenen aangevoerd vanuit Mauthausen. De grote evacuatietransporten leverden een constante stroom van dwangarbeiders op. Het waren vooral Joodse gevangenen die hiervoor gebruikt werden.⁴⁶⁶

In het kamp op het voormalige kazerneterrein verbleven de gevangenen in primitieve houten barakken. Ze sliepen in stapelbedden van driehoog en deelden met zijn vieren een bed. Ze hadden geen winterkleding maar slechts een dunne broek, een jasje en pet, geen ondergoed, en soms zelfs geen schoenen. Het rantsoen bestond uit 's morgens een halve liter 'koffie', 's middags een liter waterige koolsoep en 's avonds brood, een stukje margarine of worst: een dagelijks dieet van 1200 calorieën. In de laatste maanden van het bestaan van het kamp Melk werd dit nog veel minder. Wekenlang was er bijvoorbeeld geen brood. Er was dus honger en er kwam ook kannibalisme voor.⁴⁶⁷ Er was nauwelijks medische verzorging voor de gevangenen. In het *Revier* of ziekenbarak lagen de gevangenen naakt op britsen zonder strozakken. Soms met zijn vieren in een bed. Lijken werden in het crematorium van het kamp Melk verbrand.⁴⁶⁸ Zwaar zieken werden naar Mauthausen teruggestuurd en daar geëxecuteerd of vergast.⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ Schimmer, p.29.

⁴⁶⁵ Interview Spielbergproject, Josephus Jansen, JHM, code 21005. Job was de zoon van Opekta demonstratrice Jetje Jansen.

⁴⁶⁶ ITS Archives, Bad Arolsen, archiv.nr. 5792, CC Mauthausen, general report by Mr. Kanthack, former inmate etc., p. 54.

⁴⁶⁷ Bastiaans NIOD, 250d, inv.nr. 1185.

⁴⁶⁸ Vanaf november 1944 was er een crematorium in Melk, daarvoor werden de lijken opgestapeld en na verloop van tijd afgevoerd naar Mauthausen: Wenen, archief KZ-Gedenkstätte Mauthausen, document B/30-B/39.

⁴⁶⁹ Document over Melk B/30/13, p.3.

Over Peter van Pels in Melk zijn geen getuigenissen gevonden, zodat niet bekend is wat voor werk hij precies deed. In Melk waren opvallend veel jonge Joodse gevangenen onder de twintig jaar.⁴⁷⁰ Een groep van ongeveer honderd gevangenen uit het transport van 29 januari 1945 was zelfs jonger dan vijftien jaar. Kinderen in de kampen deden over het algemeen hetzelfde werk als volwassenen voor zover zij daartoe in staat waren. De groep kinderen in Melk was ingedeeld bij het keukencommando: zij moesten aardappels schillen.⁴⁷¹ Peter van Pels was net achttien jaar toen hij in Melk aankwam. Gezien zijn leeftijd zal hij daarom bij een arbeidscommando ingedeeld zijn. Hij verbleef ruim tien weken in kamp Melk. Hij moet ziek zijn geworden, want voor zijn vertrek lag hij in het *Revier* van Melk.⁴⁷²

Met de komst van het transport van 29 januari 1945 uit Mauthausen telde Melk 10.314 gevangenen. In de maanden januari – april (de periode dat Peter van Pels in Melk was) stierven er 3106 mensen door ziekte, ongelukken, mishandelingen, of zij werden er doodgeschoten.⁴⁷³ In totaal zijn ongeveer vijfduizend gevangenen van de circa vijftienduizend gevangenen van kamp Melk gedurende zijn eenjarige bestaan omgekomen.⁴⁷⁴

Terug naar Mauthausen: overlijden van Peter van Pels

Toen begin april 1945 het Sovjetleger steeds dichterbij kwam en op het punt stond Wenen te veroveren, werd het kamp Melk in grote haast ontruimd. Op 11 april 1945 werden in totaal vijftienhonderd zieken uit het revier van Melk en de jonge gevangenen uit het kamp per trein teruggestuurd naar Mauthausen. Iedereen in het *Revier* die nog op zijn benen kon staan moest mee.⁴⁷⁵ Na aankomst in Mauthausen werd een aantal van hen vergast.⁴⁷⁶ De anderen kwamen terecht in het *Sanitätslager* van Mauthausen.

De overige zesduizend gevangenen van kamp Melk werden op 13 en 15 april 1945 verder gevoerd naar het *Außenlager* Ebensee.⁴⁷⁷

Peter van Pels kwam op 11 april 1945 terug in Mauthausen. Hij belandde in het *Sanitätslager* van Mauthausen.⁴⁷⁸ Dit waren houten barakken die buiten de muren van het kamp Mauthausen stonden en waar vroeger de Russische krijgsgevangenen waren ondergebracht.

⁴⁷⁰ Bertrand Perz, *Kinder und jugendliche im Konzentrationslager Mauthausen und seine Außenlagern*, p.6

⁴⁷¹ De kampcommandant had herhaaldelijk geprobeerd de kinderen terug te sturen naar Mauthausen omdat hij ze niet kon gebruiken. Firma's betaalden geld voor de dwangarbeiders en aan kinderen hadden ze niets: kampcommandant Julius Ludolph tijdens zijn verhoor op 22 mei 1945 door Major Harolder Sullivan, document B/30/II/8.

⁴⁷² Peter van Pels kwam op 11 april terug naar Mauthausen met een transport van de jongeren en zieken uit Melk. De anderen gevangenen, circa 6000 gingen naar Ebensee: *Aufstellung über von KL-Melk abgegangene Transporte (Evakuierung des Lagers)*, document B 30/6/d.

⁴⁷³ Document over Melk B/30/13.

⁴⁷⁴ *Ibidem*: 5000 gevangenen zijn in Melk gestorven, door ongelukken om het leven gekomen of doodgeschoten. In totaal 14.357 gevangenen.; Totaal aantal gevangenen april 1944 – april 1945: 14387 (Eingänge) – 8928 (teruggestuurd) = 5459 Gestorven 4873 en gevlucht 85

⁴⁷⁵ Bertrand Perz, *Das Projekt "Quarz"*, p.531

⁴⁷⁶ Perz, p.532.

⁴⁷⁷ *Aufstellung über von KL-Melk abgegangene Transporte (Evakuierung des Lagers)*, document B 30/6/d.

⁴⁷⁸ Forschungsstelle der KZ-Gedenkstätte Mauthausen, Wenen, entry registers (Y/36, Y/44); entry register (E/13/8/1), inschrijving Peter van Pels.

Een andere benaming voor het *Sanitätslager* was *Russenlager*. De omstandigheden in het *Russenlager* waren abominabel. De barakken waren overbevolkt. Het was een plek waar gevangenen zonder enige medische verzorging werden neergelegd. Vaak naakt en zonder eten.⁴⁷⁹ Ze lagen op de grond of met vier tot zes personen op britsen in stapelbedden van twee of drie hoog. Het was eigenlijk alleen een plek om te sterven. De ernstig zieke en verzwakte gevangenen overleefden dit meestal niet lang.⁴⁸⁰ Er zijn diverse getuigenissen over het voorkomen van kannibalisme in het *Sanitätslager* of *Russenlager* van Mauthausen.⁴⁸¹

Op 5 mei 1945 kwam een verkenningseenheid van het *3rd US Army* het kamp Mauthausen binnen en vertrok weer snel. Daarmee was Mauthausen bevrijd.⁴⁸² De volgende dag, op 6 mei 1945, trok het *3rd US Army* het kamp binnen en begon met de verzorging van de zieken. Peter van Pels staat niet vermeld in de dodenboeken van Mauthausen, die door de kampadministratie ook na het vertrek van de kampleiding en bewakers zijn bijgehouden. In het '*Hospital Mauth. Abgangsbuch (Tote) 5.5.45 – 18.5.45*' staat echter vermeld dat Peter van Pels overleed op 10 mei 1945.⁴⁸³ Deze datum staat ook op een lijst van het Amerikaanse leger, naar alle waarschijnlijkheid samengesteld op basis van dit *Abgangsbuch*.⁴⁸⁴ Het *Abgangsbuch* werd na de bevrijding van Mauthausen verder bijgehouden. Dit betekent dat Peter van Pels, ondanks de vreselijke omstandigheden in het *Sanitätslager* of *Russenlager*, nog vier weken na zijn terugkeer uit Melk overleefd heeft in Mauthausen.⁴⁸⁵ Hij stierf dus na de bevrijding van Mauthausen.

Na de oorlog was er lange tijd onduidelijkheid over de sterfdatum van Peter van Pels. Vanwege de enorme hoeveelheid vermisten en de grote administratieve chaos na de oorlog was het Nederlandse Rode Kruis niet in staat uitgebreid onderzoek te doen naar de precieze data en omstandigheden van overlijden van de slachtoffers. Van vermisten werd soms de bevrijdingsdatum van het kamp genomen als overlijdensdatum door het NRK. Dat was in geval van Mauthausen 5 mei 1945. De Commissie tot het doen van Aangifte van Overlijden nam deze datum over, en zo kwam de datum van 5 mei 1945 op de overlijdensakte van Peter van Pels te staan.⁴⁸⁶ Toen het NRK later op de hoogte kwam van de datum van 10 mei 1945 (op basis van de gegevens uit het *Abgangsbuch* en de lijst van het Amerikaanse leger) was deze officiële datum al vastgelegd en afgekondigd in de Staatscourant. Niemand nam de moeite om dat te veranderen. Peter had immers geen naaste familie meer...

⁴⁷⁹ Wenen, archief Gedenkstätte Mauthausen, document AMM H/02/03: Vaclav Berdych, *Krankenhauspflege*, p. 8.

⁴⁸⁰ Wenen, archief Gedenkstätte Mauthausen, document H/1: *Die medizinische Betreuung, das Revier*.

⁴⁸¹ NIOD 250d, inv.nr. 1185: H.L. Bastiaans.

⁴⁸² Tien dagen later werd het gezag door de Amerikanen overgedragen aan het Sovjetleger.

⁴⁸³ *Abgangsbuch*, registratienummer: nog niet bekend.

⁴⁸⁴ List der "Verstorbene", document opgemaakt door 3rd US-Army (kopie bij AFS).

⁴⁸⁵ Voorgelegd aan (oktober 2014) Harald Hutterberger: er zijn meer voorbeelden van mensen die nog enige tijd in het *Russenlager* overleefd hebben.

⁴⁸⁶ Het NRK heeft op 21 november 1949 de overlijdensdatum 5 mei 1945 doorgegeven aan de Commissie tot het doen van overlijden etc. Op de achterkant van het kaartje staat de overlijdensdatum van 10 mei 1945 aangetekend (gebaseerd op R830/4 waarvoor zie: NRK, Kampen en Gevangenen, inv.nr. 421)

10. Neuengamme

Concentratiekamp Neuengamme: Vernichtung durch Arbeit

Bij Neuengamme, een dorpje gelegen op ongeveer twintig kilometer ten zuidoosten van Hamburg, werd in 1938 een *Außenlager* (buitenkamp) van het concentratiekamp Sachsenhausen gevestigd. De *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* (DEST), de door de SS geleide bouwonderneming uit Berlijn, had daar een stuk grond met een stilgelegde steenfabriek verworven en bracht die met behulp van dwangarbeid van KZ-gevangenen weer in bedrijf. De eerste ongeveer honderd gevangenen en de SS-bewakers kwamen uit Sachsenhausen.⁴⁸⁷ De dwangarbeiders werkten aan de drainage van het terrein, bouwden de barakken, wachttorens, omheiningen e.d.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd het kamp Neuengamme in juni 1940 vergroot en georganiseerd als een zelfstandig concentratiekamp. Net als in Mauthausen en een aantal andere concentratiekampen produceerde de DEST in Neuengamme met dwangarbeid bouwmaterialen voor de grote bouwprojecten van het Duitse rijk. In het kleiachtige gebied rond Neuengamme ging het om de productie van klinkers en bakstenen voor de bouw van de monumentale gebouwen aan de Elbeoever in Hamburg.⁴⁸⁸ Dwangarbeiders bouwden een nieuwe steenfabriek op het uitgestrekte kampterrein en werkten in de leemgroeve. Daarnaast werden ze ingezet bij het graven van een zijkanaal en havenkom, het bevaarbaar maken van de Dove Elbe, een zijarm van de Elbe en enkele andere grote bouwprojecten zoals de aanleg van een spoorwegaansluiting in het kamp: allemaal infrastructuur om de producten van de steenfabriek naar Hamburg te vervoeren en de noodzakelijke grondstoffen (o.a. cement) naar Neuengamme te krijgen.⁴⁸⁹ Gevangenen in Neuengamme werkten ook in verschillende takken van de oorlogsindustrie: de vervaardiging van ontstekingsmechanismen voor granaten, onderdelen van wapens. Ook moesten ze puinruimen in Hamburg, niet ontplofte bommen onschadelijk maken, antitankgrachten graven etc.⁴⁹⁰

Verspreid over Noord-Duitsland kreeg Neuengamme in de loop van de oorlog een groot aantal buitenkampen, zogenaamde *Außenlager* of *Außenkommandos*. Eind 1944, in de tijd dat Fritz Pfeffer in Neuengamme was, waren er 12.000 gevangenen in het hoofdkamp en

⁴⁸⁷ De veronderstelling dat de fabriek stil lag omdat de Joodse eigenaar was onteigend en het bedrijf door de SS was geariseerd (NRK, Kampen en gevangenen, inv.nr.1771, Komitee ehemaliger politischer Gefangener. Die Geschichte des Konzentrationslagers Neuengamme, zonder datum) kan niet bevestigd worden. De steenfabriek werd in 1926 opgericht. Na faillissement en zelfmoord van de eigenaar waren er een aantal opeenvolgende eigenaren tot de aankoop door de DEST in 1938: Detlef Garbe in: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Band 3 Sachsenhausen, Buchenwald, Herausgegeben von Wolfgang Benz und Barbara Distel, Redaktion Angela Königseder, plaats: C.H. Beck, datum, pp. 233-234.

⁴⁸⁸ Hermann Kaienburg, 'Vernichtung durch Arbeit'. *Der Fall Neuengamme*, Bonn: J.H.W.Dietz Nachf, 1990,p.97: Hamburg was een van de vijf Führerstädten, gepland waren onder andere een hangbrug van 700 meter over de Elbe, een 250 meter hoog 'Gauhaus', een facade van kantoor- en industriegebouwen.

⁴⁸⁹ *Nederlanders in Neuengamme, De ervaringen van ruim 5500 Nederlanders in een Duits concentratiekamp, 1940-1945*, onder redactie van Judith Schuyf, *Aprilis: Zaltbommel*, 2005, p. 33.

⁴⁹⁰ In buitenkampen of kommandos werkten dwangarbeiders vaak voor industriële of particuliere opdrachtgevers die de gevangenen tegen een dagvergoeding van 4-6 RM (*Reichsmark*) van de SS inhuurden; Het graven van antitankgrachten en verdedigingswerken geschiedde in opdracht van de nazi-regering, *Nederlanders in Neuengamme*, pp.55-57.

37.000 in zijn buitenkampen.⁴⁹¹ De kampcommandant van Neuengamme was vanaf 1942 SS-*Sturmbannführer* Max Pauly.

Meer dan 100.000 gevangenen hebben in de periode 1938-1945 verbleven in Neuengamme en zijn 85 buitenkampen. In het begin waren dat veel Polen, Tsjechen en Russische krijgsgevangenen. In de loop van de oorlog kwamen duizenden gevangenen uit alle bezette landen van Europa naar Neuengamme.⁴⁹² Vanaf de zomer van 1944 arriveerden grote groepen Joodse gevangenen rechtstreeks uit Hongarije en via de evacuatietransporten van Auschwitz in Neuengamme.⁴⁹³

Ruim 42.000 mensen vonden de dood in Neuengamme en zijn buitenkommando's. De leef- en werkomstandigheden waren erg zwaar. Velen stierven door het harde werk, in combinatie met de ontoereikende verzorging, mishandelingen en executies: *Vernichtung durch Arbeit*.⁴⁹⁴

Fritz Pfeffer in Neuengamme

Aankomst en registratie in Neuengamme

Er is geen zekerheid over de datum waarop Fritz Pfeffer in Neuengamme belandde: er zijn geen transportlijsten overgeleverd, nadien gemaakte overzichten zijn onvolledig en spreken elkaar vaak tegen. Er is ook weinig bekend over rechtstreekse transporten vanuit Auschwitz naar Neuengamme in deze periode.⁴⁹⁵ Het zou zelfs kunnen dat Fritz Pfeffer vanuit Auschwitz via Sachsenhausen in Neuengamme terecht is gekomen.⁴⁹⁶ De laatste maanden van 1944 en begin 1945 veranderden transporten soms tijdens de reis van bestemming vanwege de geallieerde bombardementen. Het was een chaotische tijd. We weten alleen dat Fritz Pfeffer in Neuengamme was omdat hij in het dodenboek van Neuengamme staat.⁴⁹⁷

Er wordt altijd verondersteld dat Fritz Pfeffer vanuit Auschwitz naar Neuengamme kwam met een transport van (tand)artsen. In de paragraaf over Auschwitz zijn de verschillende verklaringen genoemd die aan deze veronderstelling ten grondslag liggen.⁴⁹⁸ De Hongaarse Joodse arts Adalbert Feher heeft in 1988 verklaard dat hij in oktober 1944 met een transport van dertig Joodse artsen vanuit Auschwitz naar Neuengamme werd gestuurd.⁴⁹⁹ Zijn

⁴⁹¹ Behalve de vrouwen uit Ravensbruck die in het bordeel van Neuengamme waren ondergebracht, waren er in het hoofdkamp van Neuengamme alleen mannen. In de buitenkampen –en kommandos zaten circa 10.000 vrouwen gevangen. Aantallen zijn ontleend aan de website van de KZ Gedenkstätte Neuengamme: www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de (geraadpleegd maart 2016).

⁴⁹² Gevangenen uit België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Italië, Joegoslavië, Letland, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Polen, Rusland, Spanje, Tsjechië, Slowakije.

⁴⁹³ Ongeveer 13.000 Joodse gevangenen werden geregistreerd in Neuengamme.

⁴⁹⁴ Er waren geen gaskamers in Neuengamme, maar er zijn wel experimenten met vergassing in Neuengamme geweest: Kaienburg, p.371.

⁴⁹⁵ NRK VI, pp.13, 20.

⁴⁹⁶ Nederlanders in Neuengamme, p.137; NRK VI, p. 13-14: Op 24 oktober 1944 vertrekt een transport met mannen uit Auschwitz naar Sachsenhausen; Sietse Geertsema (Vriendenkring Neuengamme) noemt ook Buchenwald als mogelijkheid. Hiervoor heb ik geen aanwijzingen kunnen vinden. In de Engelstalige Wikipedia over Fritz Pfeffer wordt gezegd dat hij met 69 artsen op 29 oktober uit Auschwitz naar Sachsenhausen kwam en op een onbekende datum vandaar naar Neuengamme kwam: <https://en.wikipedia.org/wiki/fritzpfeffer>. Hier zijn, ook na navraag bij de Gedenkstätte Sachsenhausen en Buchenwald, geen bronnen voor gevonden.

⁴⁹⁷ Archief KZ-Gedenkstätte Neuengamme, *Häftlings-Toten-Nachweis*, 17.12.1944-19.1.1945.

⁴⁹⁸ NRK dossiers 7500 (Fritz Pfeffer) en 42095 (Willem Swaap); NRK 2015, inv.nr. 0000, Barend Konijn, interview Arthur Unger, notitieboekje OF.

⁴⁹⁹ Archief KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Haftberichten Sammlung, 256 Dr. med. Adalbert Feher, curriculum vitae, Offenbach am Main, 26.9.1988.

gevangenenummer is echter niet bekend waardoor niet bij benadering is vast te stellen wanneer hij in Neuengamme aankwam. Misschien heeft hij zich na zoveel tijd vergist in de datum en de omvang van het transport?

Feher beschrijft verder hoe de Joodse artsen van het transport bij elkaar in een zg. *Schönungsblock* werden ingedeeld en *Stubedienst* (ze moesten het eten onder de gevangenen verdelen) en andere werkzaamheden moesten verrichten. Hij heeft ook beschreven hoe hij en de andere Joodse artsen 's nachts met karretjes de opgestapelde lijken uit de lijkenhal naar het crematorium van Neuengamme moesten brengen.

De positie van artsen-gevangenen in Neuengamme is onduidelijk. Uit de getuigenissen van het na de oorlog gevoerde proces tegen de daders van Neuengamme komt naar voren dat ze in ieder geval niet als arts werkten, hoogstens werden ze als *Sanitäter* (verplegers) ingezet en ze stonden in rang ver onder de Kapos die – ongeschoold – wèl soms medische handelingen verrichtten.⁵⁰⁰ Uit de gevangenenummers in het dodenboek van Neuengamme valt af te leiden dat Fritz Pfeffer en de al eerder genoemde Willem Swaap inderdaad samen met een aantal (tand)artsen in Neuengamme aankwam.⁵⁰¹ Niet duidelijk is hoe groot dat transport was, maar het voorbeeld van Adalbert Feher en uit de al eerder genoemde voorbeelden van de typografen-tekenaars en de artsen-verplegers is op te maken dat er ook kleinere transporten voorkwamen. Die kleinere transporten zijn achteraf vaak moeilijk te reconstrueren.⁵⁰² Jansje Hamburger-Bolle bijvoorbeeld werd met een groepje van zestien verpleegsters of wat daar voor doorging van Auschwitz naar het kamp Groß Rosen gestuurd.⁵⁰³

Het Internationale Rode Kruis heeft bij zijn reconstructie van de deportatietransporten de aankomst van de gevangenen in Neuengamme met nummers tussen ruwweg 64000 en 65000 niet kunnen reconstrueren.⁵⁰⁴ Uit de verschillende overzichten echter valt wel af te leiden dat de gevangenen met deze nummers tussen eind oktober en begin november 1944 aankwamen.⁵⁰⁵

In oktober 1944 arriveerde in Neuengamme een groep van zeshonderd mannen uit Putten op de Veluwe. Zij waren op 2 oktober 1944 door de Duitsers opgepakt als vergelding voor de aanslag van een verzetsgroep en naar kamp Amersfoort weggevoerd.⁵⁰⁶ Op 11 oktober 1944 gingen zij op transport naar Neuengamme. Daar kwamen zij op 14 oktober 1944 in de nacht

⁵⁰⁰ Feher; Archiv KZ Gedenkstätte Neuengamme, Protokoll des vor dem britischen Militärgericht abgehandelten Prozesses gegen die 14 Hauptverantwortlichen des Konzentrationslagers Neuengamme in der Zeit vom 18. März bis 3. Mai 1946- Curio-Haus-Prozess – bearbeitet und kommentiert von Reimer Möllerunter Mitarbeit von Michael ..., Herausgegeben im Auftrag der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, getuigenverklaring prof. dr. Prenant, pp.117-124.

⁵⁰¹ Zie 12. Bijlage gevangenenummers: arts Max Mosheim: 64969; arts Athur Moser: 64970; tandarts Fritz Pfeffer: 64971; *Sanitäter* (verpleger) Ernest Bernheim: 64974; arts Isaac Chatt: 64976; tandarts Willem Swaap: 64995.

⁵⁰² Nederlanders in Neuengamme, p. 188.

⁵⁰³ NRK 2050, inv.nr 1091, verklaring Jansje Hamburger-Bolle.

⁵⁰⁴ NRK, inv.nr. 3281, Comité International de la Croix-Rouge, Häftlings-Nummerzuteilung, p.27.

⁵⁰⁵ Archiv Gedenkstätte KZ-Neuengamme, Hans Schwarz Nachlass (HSN), 13-7-1, Nummerbesetzung des KL.Neuengamme, ITS, Bad Arolsen, juni 1969.

⁵⁰⁶ www.oktober44.nl/weggevoerde-mannen: razzia: 659 mannen werden naar Amersfoort gebracht, daar werden 58 van hen ontslagen, vervolgens gingen 601 mannen naar Neuengamme waar van er 13 zijn ontsnapt. 588 gevangenen kwamen aan in Neuengamme, 48 van hen overleefden en keerden terug.

aan en werden de volgende dag, op 15 oktober, geregistreerd in nummerreeksen die grofweg liggen tussen 56 200 en 57 500.⁵⁰⁷

Fritz Pfeffer kreeg bij aankomst in Neuengamme een veel hoger nummer: 64 971. Willem Swaap kreeg nummer 64 995.⁵⁰⁸ Tussen de gijzelaars uit Putten en het (tand)artsentransport zitten dus ten minste zeventienduizend mogelijke registraties.⁵⁰⁹

Tussen 15 en 17 november 1944 kwamen ongeveer 50 gevangenen uit Kopenhagen het concentratiekamp Neuengamme binnen. Zij kregen nummers die vlak na de registraties van Fritz Pfeffer en de anderen liggen: tussen 65016 en 65061.⁵¹⁰ Tandarts Willem Swaap, die volgens Barend Konijn vanuit de ziekenbarak vanuit Auschwitz op transport werd gestuurd, overleed op 21 november 1944 in Neuengamme.

Omstreeks 10 november 1944 kwam een groep Russische en Poolse gevangenen in Neuengamme aan die naar Meppen-Versen, een *Außenlager* van Neuengamme, werden gestuurd. Gezien hun nummers moeten zij dan vlak vóór het groepje rond Fritz Pfeffer zijn aangekomen.⁵¹¹ Volgens zijn *Häftlingskarte* werd gevangene nummer 64230 in Neuengamme geregistreerd op 10 november 1944.⁵¹² Op basis van deze gegevens kunnen we concluderen dat Swaap en Fritz Pfeffer tussen 10 en 15 november 1944 in het concentratiekamp Neuengamme aankwamen.

Najaar 1944

Aangekomen in Neuengamme gingen de gevangenen naar een ruimte waar ze al hun bezittingen moesten afgeven en zich moesten uitkleden.⁵¹³ Fritz Pfeffer kwam uit Auschwitz, misschien via Sachsenhausen, en hij zal dus niets meer gehad hebben om af te geven. Daarna volgde het bekende ritueel van het afscheren van al het lichaamshaar, douchen, luizencontrole en desinfectie. Vóór de gevangenen de douche ingingen kregen ze een metalen plaatje met een nummer dat met een koordje of stalen kettinkje om de nek gedragen moest worden. In deze periode was er voor de gevangenen geen gevangenenkleding meer beschikbaar. Ze kregen versleten en kapotte kleren, meestal geen ondergoed, geen sokken maar voetlappen, houten schoenen of slippers en een pet. De kleding was veel te dun voor de tijd van het jaar. De kleding was op de rug gemerkt met een

⁵⁰⁷ www.oktober44.nl/weggevoerde-mannen: persoonskaarten kamp Amersfoort van; 659 mannen werden naar Amersfoort gebracht, daar werden 58 van hen ontslagen, vervolgens gingen 601 mannen naar Neuengamme waar van er 13 zijn ontsnapt. 588 gevangenen kwamen aan in Neuengamme, 48 van hen overleefden en keerden terug.

⁵⁰⁸ Archief KZ-Gedenkstätte Neuengamme, *Häftlings-Toten-Nachweis*", 17.12.1944-19.1.1945.

⁵⁰⁹ De toebedeelde nummers in Neuengamme zijn uniek. Er kunnen echter wel grote hiaten in de nummering voorkomen: NRK, inv.nr. 3281, Comité International de la Croix-Rouge, *Häftlings-Nummerzuteilung*, p.26

⁵¹⁰ Archief KZ-Gedenkstätte Neuengamme, Transporten nach Neuengamme, Männer, [von] Barfod eingegeben (een van de gevangenen uit dit transport).

⁵¹¹ Alyn Beßmann (Archiv van de Gedenkstätte KZ-Neuengamme) baseert dit op de registratie van een groep Russische en Poolse gevangenen die omstreeks 10 november 1944 aankwamen en nummers kregen tussen ongeveer 64900 en 64950; Mail Alyn Beßmann aan Monika Liebscher (Archiv@gedenkstaette-sachsenhausen.de), 15 april 2016. Dit komt overeen met gegevens uit de *Häftlings*database van Neuengamme waarin van een aantal gevangenen met nummers die in de buurt liggen van Fritz Pfeffer wordt verondersteld dat zij op 11 november 1944 in Neuengamme aankwamen. Deze informatie is gebaseerd op het "Französisches Mémorial" dat verder echter geen specifieke bronnen geeft.

⁵¹² Archief van de Gedenkstätte KZ-Neuengamme, *Häftlingskarte* gevangenennummer 64230.

⁵¹³ Gemaakt op basis van getuigenis van de 'Puttenaren' Jaap van Wijnkoop (Het verhaal van Jaap van Wijnkoop), Wouter Roozendaal (Het verhaal van Wouter Roozendaal) en J. Vonhof ('k Ben zo weer terug) die half oktober aankwamen in Neuengamme: www.oktober44.nl/weggevoerde-mannen (geraadpleegd, maart 2016).

kruis van gele verf. Joodse gevangenen droegen als herkenning onder hun nummer een gele driehoek op hun kleding.⁵¹⁴ Daarna stonden de gevangenen te wachten op de appèlplaats en volgde toewijzing van de barakken. In een houten barak, vaak met kapotte ramen, sliepen vierhonderd gevangenen met zijn drieën of vieren per bed in stapelbedden van drie hoog. In de barak was de *Blockälteste* (blokoudste) de baas met een aantal ondergeschikten die *Stubedienst* hadden. Zij zorgden voor de verdeling van het eten. Mishandelingen kwamen veelvuldig voor. Een bed dat niet goed was opgemaakt leverde stokslagen op.⁵¹⁵ Overdag mocht niemand in de barak blijven.

Een dag in het kamp begon om half vijf 's ochtends. Het ontbijt was een snee brood en een halve liter koffie om met zijn tweeën te delen. Daarna volgde appèl en moest er gewerkt worden. 's Middags was er koolsoep. Na het werk was er weer telappèl. Ook de tijdens het werk gestorven gevangen waren hierbij: de aantallen moesten kloppen.

's Avonds kregen de gevangenen twee sneden brood met vier keer per week een stukje margarine en soms een stukje worst of smeerkaas en een enkele keer een gekookte aardappel. Om negen uur was de dag voorbij. Bij bombardementen door geallieerde vliegtuigen werd luchtalarm gegeven en werden de gevangenen de schuilkelder ingedreven. Gedurende het kampeven was het belangrijk om 'niet op te geven'. Gevangenen die niet meer verder konden of wilden werden, net als in andere kampen, *Muselmannen* genoemd. Jaap Wijncoop, gijzelaar uit Putten, noemt als kritieke fase hierbij: *De meesten dachten er niet meer aan zich schoon te houden. Vervuild liep men rond met wonden aan handen, mond en voeten.*⁵¹⁶

Johannes Lokker, een tandarts uit Barneveld, kwam begin februari 1945 in Neuengamme terecht.⁵¹⁷ De ondertitel van het verslag over zijn verblijf in Neuengamme luidt *Alleen door geluk komt men er levend vanaf*. Wie het geluk had een bijzondere functie te krijgen, had een kans erdoor te komen. Als kok, kapper, schrijver, arts, lid van de *Stubendienst* was het mogelijk iets extra's te pakken te krijgen. Het 'geluk' van Johannes Lokker bestond eruit dat hij tandarts in het *Revier* van Neuengamme was. Hij noemt de kaakfracturen die hij moest behandelen en het veel voorkomen van uitgeslagen tanden. Wekelijks moest hij naar Hamburg ter behandeling van de gevangenen in de *Spaldingstraße*, een buitencommando van Neuengamme waar een zogenaamd *Sprengcommando* van ongeveer tweeduizend man zat dat niet ontplofte bommen in de straten van Hamburg moest opruimen. In januari 1945 was er ook een Poolse tandarts die wekelijks de Spaldingstrasse bezocht.⁵¹⁸

⁵¹⁴ Tezamen met de gekleurde driehoek die de categorie aangaf waartoe de gevangene behoorde (bijvoorbeeld rood voor politieke gevangene of roze voor homoseksueel) hadden deze twee sterren de vorm van een Jodenster: Konzentrationslager Neuengamme. *Gesichte, Nachgeschichte, Erinnerungen*. Katalog der Ausstellungen, Band I, Hauptausstellung, Hamburg: Edition Temmen, 2014, p.86.

⁵¹⁵ Johannes Lokker, p.2.

⁵¹⁶ www.oktober44.nl/weggevoerde-mannen/hetverhaalvanwijncoop

⁵¹⁷ Johannes Paulus Lokker (Melissant 25/9/1902) werd op 18 november 1944 gearresteerd vanwege verzetsactiviteiten en kwam op 4 februari 1945 in Neuengamme aan: www.monument.vriendenkringneuengamme.nl; het anonieme en ongedateerde verslag gevonden bij het NRK (NRK 2050, inv.nr 1755, Hoe was het leven in Neuengamme. Alleen door geluk komt men er levend vanaf) blijkt van Johannes Lokker te zijn, *Nederlanders in Neuengamme*, p.47.

⁵¹⁸ Bibliotheek Gedenkstätte Neuengamme, inv.nr. 06320: Victor Baeyens, *In de schaduw van de galg. Breendink, Neuengamme, Hamburg-Spaldingstraße, Sandbostel*, p. 88 (in: Tijdschrift Neuengamme, maart 1981-mei 1984). ; Lokker en Bayens werden dus wel vanwege hun medische achtergrond ingezet. Misschien is dit anders omdat het in januari 1945 speelt en omdat beiden niet Joods waren.

De gijzelaars uit Putten bleven over het algemeen maar kort in Neuengamme voordat ze naar de verschillende buitenkampen van Neuengamme werden doorgestuurd. In de woorden van Puttenaar Jaap van Wijncoop: *het kamp deed dienst als voorraadschuur van arbeiders*.⁵¹⁹ Vaklieden als timmerlui en metselaars bleven vaak in het kamp achter. Maar de meesten gevangenen gingen om dwangarbeid te verrichten van het ene *Außenlager* naar het andere. In Husum en Ladelund bijvoorbeeld moesten de gevangenen tankwallen graven. Als ze te ziek waren om te werken – ontstoken en bevroren voeten kwamen veelvuldig voor door het graafwerk in de moerassige grond – werden ze soms teruggestuurd naar het hoofdkamp. Daar kwamen ze dan in de ziekenbarak en stierven of werden soms weer verder gestuurd naar een volgend buitencommando om als dwangarbeiders te werken.

Overlijden Fritz Pfeffer

In het dodenboek van Neuengamme staat dat Fritz Pfeffer op 20 december 1944 om 9 uur in de ochtend is overleden aan enterocolitis. Enterocolitis is een ontsteking aan het darmslijmvlies. Het veroorzaakt diarree, leidt zonder behandeling tot dysenterie en uiteindelijk tot de dood.⁵²⁰ Diarree en dysenterie waren veel voorkomende ziekten in het *Revier* van Neuengamme en genezing was praktisch uitgesloten. Tandarts Johannes Lokker beschrijft hoe in het *Revier* de zieken in bedden terecht kwamen met dekens, bevuild door de ontlasting van andere dysenterie-patiënten.⁵²¹

De vermelde doodsoorzaak en het aangegeven tijdstip geven – net als bij de andere namen van overledenen gevangenen in het dodenboek – de indruk van een zorgvuldige diagnose en een geobserveerd ziekbed. In werkelijkheid werden doodsoorzaken vaak willekeurig van een lijst gekozen.⁵²² Ook het aangegeven tijdstip is nietszeggend: op de leeg gebleven bladzijden van het dodenboek staan de tijdstippen al met tussenpozen van tien minuten al ingevuld. De omstandigheden in het *Revier* waren erbarmelijk. Het was er overvol. Er waren nauwelijks medicijnen en de gevangenen lagen naakt, met drie of vier in een bed. Gevangenen die 's nachts overleden werden door de anderen het bed uit gewerkt om zelf meer ruimte te hebben. 's Morgens werden de lijken overgebracht naar de lijkenhal, daar werd hun nummer van de hals genomen en bleven ze liggen tot er genoeg lagen (ongeveer tweehonderd) om naar het crematorium gebracht en verbrand te worden.

Fritz Pfeffer overleed in het *Hauptlager* van Neuengamme. Dit hoeft niet per se te betekenen dat hij daar al die tijd verbleven heeft. Het is niet bekend of hij in een van de vele buitenkampen heeft moeten werken.

Op de overlijdensacte van Fritz Pfeffer, opgemaakt door het *Standesamt* Hamburg-Neuengamme, wordt vermeld als adres van overlijden: Hausdeich 60 te Hamburg Neuengamme.⁵²³ Met dit adres werd het crematorium van Neuengamme aangeduid.⁵²⁴ Het

⁵¹⁹ Het verhaal van Jaap van Wijncoop.

⁵²⁰ <http://www.menselijk-lichaam.com/besmettelijke-ziektes/enterocolitis> (geraadpleegd februari 2016)

⁵²¹ Verslag Johannes Lokker, p. 3.

⁵²² Lijst met voorgeschreven ziektes afkomstig uit archief van Auschwitz-Birkenau Staatsmuseum, geen inventarisnummer bekend (kopie bij AFS); www.monument.vriendenkringneuengamme.nl

⁵²³ NRK-dossier 7500 overlijdensacte Fritz Pfeffer: Nr.IX/107.

is het adres van de oorspronkelijke steenfabriek uit 1926 waar het kamp Neuengamme als *Außenlager* van Sachsenhausen was gestart in 1938. Fritz Pfeffer is naar alle waarschijnlijkheid gecremeerd.

Charlotte Kaletta, de verloofde van Fritz Pfeffer die in Amsterdam was achtergebleven, werd op 23 oktober 1945 door het NRK van zijn overlijden formeel op de hoogte gesteld.⁵²⁵

⁵²⁴ www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de (geraadpleegd maart 2016).

⁵²⁵ NRK dossier 7500 van Fritz Pfeffer: brief aan mevrouw C. Kaletta van J. van de Voss, 23 oktober 1945.

11. Conclusie en samenvatting

De reconstructie van de lotgevallen van de acht onderduikers uit het Achterhuis aan de Prinsengracht wordt bemoeilijkt door een gebrek aan bronnen. Naast getuigenissen, overgeleverde documenten, bestaande literatuur en -onderzoek over de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging is daarom gebruikgemaakt van getuigenverklaringen en egodocumenten van overlevenden die onder vergelijkbare omstandigheden in dezelfde periode als de acht onderduikers waren gedeporteerd. Hierdoor is het mogelijk gebleken een gedetailleerder beeld van de omstandigheden van de acht onderduikers tijdens hun deportatie te schetsen. Bekende veronderstellingen, zoals bijvoorbeeld dat Herman van Pels begin oktober 1944 in Auschwitz vergast zou zijn, zijn nu aannemelijk gemaakt. Het baantje van Peter van Pels bij de post in Auschwitz heeft reliëf gekregen door de verklaring van leeftijdsgenoot Max Garcia. De *Raucherkarte* van gevangene B 9174 (Otto Frank) die zich in de collectie van de Anne Frank Stichting bevindt, is in zijn context geplaatst.

Ieder kamp had zijn eigen registratiesysteem en de reconstructie van gevangenenummers is een belangrijk houvast gebleken in het onderzoek. Hierdoor kon worden vastgesteld dat Anne en Margot Frank met Auguste van Pels op 3 november 1944 in Bergen-Belsen aankwamen en daar samen verbleven. De sterfdata van Margot en Anne Frank zijn gepreciseerd naar eind januari, begin februari 1945. De komst van Fritz Pfeffer naar Neuengamme met een transport van artsen en tandartsen begin november 1944 is met behulp van de gevangenenummers aangetoond.

De acht onderduikers kwamen in het deportatietraject terecht op het moment dat de Duitse oorlogskansen gekeerd waren. Er was grote behoefte ontstaan aan dwangarbeiders om de Duitse oorlogsindustrie gaande te houden. In Auschwitz (waar de onderduikers na Westerbork terecht kwamen) werd naast 'vernietiging' van gevangenen de verdeling van dwangarbeiders over de verschillende kampen in Duitsland een belangrijk doel. Het oprukken van het Sovjetleger vanuit het Oosten leidde ertoe dat in het najaar van 1944 een begin gemaakt werd met de voorbereiding van de ontruiming van Auschwitz en het uitwissen van de sporen van de massavernietiging. De chaos van enorme transporten die toen ontstond leidde tot een verslechtering van de leefomstandigheden in de verschillende kampen.

De acht onderduikers waren na hun arrestatie als strafgevallenen beland in de strafbarakken van het *Durchgangslager* Westerbork en moesten met het eerstvolgende transport mee. Rond de periode van hun aankomst, op 8 augustus 1944, was het regime in Westerbork door de kampcommandant verscherpt en zij hadden geen enkele mogelijkheid meer om de status van strafgeval kwijt te raken en daardoor iets aan hun situatie te veranderen. De strafbarakken waren overvol en op 3 september 1944 gingen ze op transport naar, wat later bleek, Auschwitz. Het zou vanuit Westerbork het laatste transport naar Auschwitz zijn. De strafbarakken hielden daarmee op te bestaan.

Bij aankomst in de nacht van 5 op 6 september 1944 werden op het perron van Auschwitz-Birkenau de mannen en vrouwen van het transport definitief van elkaar gescheiden. De acht onderduikers doorstonden vervolgens allen de selectie voor de gaskamer en ondergingen de registratieprocedure. De mannen moesten naar Auschwitz I, de vrouwen bleven in Auschwitz-Birkenau achter. Zowel de mannen als de vrouwen uit het transport van 3 september 1944 bleven grotendeels bij elkaar gedurende de quarantaineperiode.

De quarantaineperiode van de mannen duurde tot begin oktober 1944. Toen waren er selecties in de ziekenbarak en onder hen die arbeidsongeschikt waren. Hermann van Pels, vrijgesteld van werk vanwege een blessure aan zijn hand, werd slachtoffer van deze selectie en kwam om in de gaskamer.

Otto Frank werd na de quarantaineperiode in een arbeidscommando ingedeeld maar hield het niet vol. Door toedoen van een Nederlandse arts kwam hij in november 1944 in een ziekenbarak terecht. Er waren toen geen vergassingen meer in Auschwitz. Bij de ontruiming van Auschwitz in januari 1945 werd de ziekenbarak ongemoeid gelaten en zo kon Otto Frank overleven tot de bevrijding van het kamp door het Sovjetleger op 27 januari 1945.

Peter van Pels had in Auschwitz vermoedelijk door zijn baantje bij de post een 'positie' en was in januari 1945 in een 'redelijke' conditie toen hij mee moest met de ontruimingstransporten uit Auschwitz. Hij overleefde met circa zevenenvijftighonderd andere gevangenen de 'dodenmars' naar Loslau en kwam op 25 januari 1945 in Mauthausen aan. Na de registratie werd hij naar het buitenkamp Melk gestuurd om te werken als dwangarbeider bij de aanleg van een ondergrondse fabriek. Hij lag in de ziekenbarak toen kamp Melk ontruimd werd vanwege de nadering van het Sovjetleger. Teruggestuurd naar het *Revier* van Mauthausen stierf hij op 10 mei 1945, enkele dagen na de bevrijding van het kamp door het Amerikaanse leger.

Fritz Pfeffer vertrok in november 1944 vanuit Auschwitz met een aantal Joodse artsen en tandartsen naar Neuengamme. Er is een mogelijkheid dat hij niet rechtstreeks vanuit Auschwitz maar via Sachsenhausen naar Neuengamme kwam. Het enige bewijs dat Fritz Pfeffer in Neuengamme was, is zijn vermelding in het dodenboek van Neuengamme. Neuengamme was een kamp dat voornamelijk voorzag in dwangarbeid in het kamp of een van zijn vele buitenkommandos. Het bleek niet te achterhalen of Fritz Pfeffer bijvoorbeeld als *Sanitäter* (verpleger) in het kamp of in een van de buitenkampen te werk was gesteld. Hij stierf op 20 december 1944 in Neuengamme.

De vrouwen van het transport van 3 september 1944 kwamen terecht in een quarantainebarak in Auschwitz-Birkenau. Na de quarantaineperiode zaten ze in een deel van Auschwitz-Birkenau dat als *Durchgangslager* voor dwangarbeidsters fungeerde. Circa honderd vrouwen van het transport van 3 september werden eind oktober geselecteerd

voor twee transporten van dwangarbeidsters naar Libau en Kratzau. Edith, Margot en Anne Frank en Auguste van Pels waren hier niet bij of werden niet geselecteerd. Enkele dagen later ondergingen ze wel alle vier een selectie voor Bergen-Belsen, waarbij alleen Margot, Anne en Auguste werden geselecteerd. Na deze selectie ontkwam Edith ternauwernood aan vergassing maar stierf ongeveer twee maanden later in een ziekenbarak van Auschwitz-Birkenau.

Margot en Anne Frank en Auguste van Pels werden op 1 november 1944 als potentiële dwangarbeidsters naar Bergen-Belsen afgevoerd. Het was een van drie grote opeenvolgende transporten van elk ongeveer duizend vrouwen. Bergen-Belsen had onder andere de functie van *Erholungslager* en gevangenen van deze transporten waren ziek maar werden na herstel wel geschikt geacht om als dwangarbeidsters te kunnen werken. Bergen-Belsen werd in het najaar van 1944 overspoeld met grote transporten van vrouwen.

Margot en Anne waren samen met Auguste van Pels in Bergen-Belsen. Aangenomen mag worden dat de twee zusjes ziek en verzwakt in Bergen-Belsen waren aangekomen. Na aankomst verbleven zij enkele dagen in een tentenkamp dat op 7 november 1944 door een storm instortte. Margot en Anne raakten besmet met vlektyfus en stierven in het vrouwenkamp van Bergen-Belsen op een onbekende plaats en onbekend moment, maar uiterlijk begin februari 1945. Hun overlijdensdatum staat niet exact vast maar is gereconstrueerd uit getuigenissen over ontmoetingen in het vrouwenkamp en aan het hek dat het vrouwenkamp scheidde van het Sternlager, het vertrek van Auguste van Pels op 7 februari 1945 naar Raguhn en het gebruikelijke verloop van de ziekte vlektyfus.

Auguste van Pels werd begin februari 1945 geselecteerd voor een transport naar Raguhn waar zij als dwangarbeidster in een vliegtuigfabriek moest werken. Bij de ontruiming van Raguhn vanwege de naderende Amerikanen moest zij mee op transport naar Theresienstadt. Zij stierf, vermoedelijk ook aan vlektyfus, tijdens dit transport.

Otto Frank was de enige van de acht onderduikers uit het Achterhuis aan de Prinsengracht 263 die de deportatie overleefde en naar Amsterdam terugkeerde. Peter van Pels stierf op het randje van de vrijheid. Edith, Margot en Anne Frank, het gezin van Pels en Fritz Pfeffer kwamen allen om.

12. Bijlage: Gevangennummers in Auschwitz(-Birkenau), Bergen-Belsen, Raguhn, Mauthausen en Neuengamme

Ieder kamp had zijn eigen registratiesysteem. In sommige kampen werden nummers van gevangenen die overleden waren of verder op transport waren gestuurd hergebruikt voor nieuw binnenkomende gevangenen.⁵²⁶ Andere kampen, zoals bijvoorbeeld Neuengamme, gebruikten unieke nummers.⁵²⁷ De nummers werden op verschillende manieren zichtbaar gemaakt: op de kleding, op een plaatje met kettinkje om de nek of arm, getatoeëerd op het lichaam.

Auschwitz

Auschwitz is het enige kamp waar ter identificatie van de gevangenen de kampregistratienummers op het lichaam werden getatoeëerd.⁵²⁸ Het hoge sterftcijfer onder de gevangenen maakte het moeilijk om de vele lijken, ontdaan van hun kleren waarop de gevangennummers stonden, te identificeren. Toen in de herfst van 1941 duizenden Russische krijgsgevangenen in Auschwitz werden vermoord, ging men experimenteren met verschillende manieren van markeren en tatoeëren van de kampregistratienummers op het lichaam. Vanaf het voorjaar van 1942 werd bij binnenkomende Joodse gevangenen, die de selectie voor de gaskamer hadden overleefd, het kampregistratienummer op de bovenkant van de linker onderarm getatoeëerd.⁵²⁹ Vanaf voorjaar van 1943 werden bijna alle categorieën gevangenen op deze manier getatoeëerd.⁵³⁰

In de literatuur wordt vermeld dat de nummers, gedrukt op een rechthoekig stukje stof, ook op kleding genaaid moesten worden te samen met het kenmerk van de betreffende gevangencategorie.⁵³¹ Voor Joodse gevangenen was dat halverwege 1944 een rode driehoek met de punt naar beneden gericht en een gele balk daarboven.⁵³² De gevangenen moesten na de registratieprocedure, aangekomen in de quarantaine barakken als eerste het nummer en dit teken op hun kleren naaien.⁵³³ Dit is in de getuigenverklaringen niet teruggevonden. Op de schaarse foto's van vrouwen-appèls e.d. in Auschwitz-Birkenau en foto's van gevangenen na de bevrijding is dit ook niet duidelijk te zien.⁵³⁴ Bij ontstentenis van de kampregistratie (geen van de acht onderduikers is in de schaars overgeleverde

⁵²⁶ NRK inv.nr. 3281, Comité International de la Croix-Rouge, p.1.

⁵²⁷ NRK, inv.nr. 3281, Comité International de la Croix-Rouge, Häftlings-Nummerzuteilung, p.26.

⁵²⁸ Auschwitz II, pp. 22-23; Nazi Death Camp, p. 61.

⁵²⁹ NRK inv.nr. 3281, p. 3.

⁵³⁰ Niet-Joodse gevangenen met de Duitse nationaliteit en niet behorend tot de groepen van Roma en Sinti, Jehova's getuigen en homoseksuelen werden in Auschwitz niet getatoeëerd, Auschwitz II, p. 23; Dit waren vaak veroordeelde criminelen en gevangenen met een bepaalde positie (*Prominenten*), NRK 3281, p.3. Vanaf de zomer van 1944 werden gevangenen die alleen via Auschwitz kwamen om verder gedeporteerd te worden niet meer getatoeëerd. Russische krijgsgevangenen kregen een nummer aan de binnenkant van de linker onderarm getatoeëerd.

⁵³¹ Verschillende categorieën gevangenen hadden naast hun nummer verschillende herkenningstekens zoals bijvoorbeeld een zwarte driehoek voor zigeuners en 'asocialen', een rode driehoek voor politieke gevangenen of *Schutzhäftlingen*, een roze driehoek voor homoseksuelen enz. Zie voor een overzicht van alle categorieën Auschwitz, Nazi Death Camp, pp. 64-67 en de afbeeldingen tussen pp.16-17 in Auschwitz II.

⁵³² Nazi Death Camp, p. 64.

⁵³³ Auschwitz II, p. 25.

⁵³⁴ Zie bij voorbeeld de foto's in het Auschwitz fotoalbum van Lily Jacob:

http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/lili-jacob.asp (geraadpleegd januari 2016)

kampadministratie van Auschwitz en Auschwitz-Birkenau terug te vinden) is de reconstructie van de verschillende gebruikte nummerreeksen een belangrijk instrument om iets te kunnen zeggen over het tijdstip van binnenkomst en het verblijf van een gevangene in het kamp.

Transport van 3 september 1944

Vanaf half mei 1944 kregen de Joodse gevangenen in Auschwitz registratienummers die met een A (aparte reeksen voor mannen en vrouwen) of B (alleen voor mannen) begonnen.⁵³⁵ De mannen van het transport van 3 september 1944 werden genummerd (bij benadering) in de reeks B 9109 t/m B 9364.⁵³⁶ De vrouwen kregen nummers (bij benadering) in de reeks tussen A 25063 t/m A 25271.⁵³⁷ Omdat een groot aantal nummers van dit transport bekend is en de gevangenen in alfabetische volgorde van de eerste letter van hun achternaam werden genummerd, valt bij benadering te bepalen wat de nummers van de acht onderduikers geweest zouden kunnen zijn.⁵³⁸

Schutzhäftlingen (voornamelijk gemengd gehuwden, half-Joden en politieke gevangenen) kregen een andere nummering dan de gevangenen van het *Normal- en Häftlinge* transport (gewone gevangenen en strafgevallenen).

De reconstructie houdt geen rekening met een achttal mensen dat tijdens dit transport ontsnapt zou zijn. De tijdens het transport overleden gevangenen werden niet geregistreerd en werden beschouwd als gestorven op 6 september 1944.

Vrouwen⁵³⁹

De vrouwen uit het *'Normaltransport'* en *'Häftlinge'* volgens de transportlijst van 3 september 1944 zijn voor zover bekend gematriculeerd met nummers uit de reeks A 25 063 - A 25 271. De nummering is alfabetisch op de eerste letter van de achternaam, maar daarbinnen willekeurig (dus niet lexicografisch).

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
A 25 063	Aldewereld, Rebecca	25/5/1924
A 25 069	Beekman, Marianne	2/8/1922
A 25 072	Boas, Anna	11/6/1895
A 25 079	Brommet-Ritmeester, Rebecca	21/1/1897
A 25 080	Brommet, Frieda	11/8/1925

⁵³⁵ De gehele B-serie had ca. 15 000 nummers en liep vanaf begin augustus tot begin november 1944; De A-serie van de mannen had ca. 20 000 nummers en liep van mei tot augustus 1944; de A-serie van de vrouwen had ca. 26 100 nummers en liep van mei tot eind oktober 1944, NRK 3281, Comité International de la Croux-Rouge, p.2; Auschwitz II, p. 26.

⁵³⁶ NRK V, p.21; Danuta Czech noemt B 9108 t/m B 9365 voor de mannen, Danuta Czech, Kalendarium, p. 868.

⁵³⁷ NRK V, p.21; Danuta Czech noemt A 25060 t/m A 25 271 voor de vrouwen, Danuta Czech, Kalendarium, p. 868; Volgens het NRK was er nog een aanvullende reeks die liep van A 25262 (letter A) t/m A 25290 (letter O). Hiervoor zijn geen aanwijzingen gevonden: NRK V, p. 22.

⁵³⁸ De reconstructie van de nummering is gebaseerd op de werkaantekeningen van Rode Kruis-medewerkers achterop de transportlijst van 3 september 1944, de registratienummers afkomstig uit Joodse Raad Cartotheek, verklaringen voor NRK en RIOD, verschillende interviews en de database van Juan Goudsmit.

⁵³⁹ Nummers met een * zijn afkomstig uit de database van Juan Goudsmit die hiervoor, naast de transportlijst van 3 september 1944 onder meer gebruik heeft gemaakt van een door hem gevonden transportlijst van Auschwitz naar Stutthof op 26 oktober 1944. Een enkele keer wordt door Goudsmit een nummer twee keer genoemd, als ik dat niet kon corrigeren, heb ik dat laten staan. De lijsten met nummers en namen zijn een reconstructie en zeker niet volledig.

A 25 082	Birnbaum-Hausdorff, Lydia	15/6/1906
A 25 083	Berg-de Hond, Judith van de	27/12/1909
A 25 084	Biene-Rood, Sara van	26/2/1919
A 25 086	Cohen, Annie	22/6/1920
A 25 087*	Cauveren – Marx, Hilde	7/10/1913
A 25 089	Croonenberg – Rosenberg, Rosa	7/7/1917
A 25 090	Cleef, Rozette van	28/6/21
A 25 096	Cohen, Zilpa	27/6/1920 (1914?)
A 25 097	Cats, Branco	20/7/1923
A 25 098	Cohen, Elisabeth	19/10/1920
A 25 100	Creveld, Flora van	15/10/1906
A 25 103	Dijk-Vleeschouwer, Johanne van	30/9/1912
A 25 104	Dam-Teeboom, Margaretha van	24/11/1907
A 25 106	Emden, Bloeme	5/7/1926
A 25 107	Ehbrecht, Clara	6/7/1910
A 25 117	Fortuin-Spanier, Lotte	6/9/1910
A 25 120	Frank-Pienas, Nanette	12/3/1920
A 25 129	Grünberg, Hanna	20/7/1925
A 25 130	Gelderen, Johanna van	22/5/1910
A 25 132	Groot-Gotfried, Bertha de	30/12/1907
A 25 133	Groot-Vlessing, Duifje de	19/3/1909
A 25 145	Jong-van Naarden, Lenie de	18/7/1915
A 25 146	Jakobs, Clara	15/6/1906
A 25 149	Jakobs, Betje	9/6/1922
A 25 153	Kamp, Inge	29/1/1911s
A 25 154*	Kijl, Rosette	2/11/1909
A 25 164*	Kater-Polak, Serlina	30/8/1916
A 25 164*	Lebenberg, Liselotte	14/11/108
A 25 168*	Leefsma, Henny	12/12/1927
A 25 170	Liema-van Gelder, Roosje	9/6/1921
A 25 176	Muller-de Jonge, Frieda	2/7/1896
A 25 178	Mogroby-Jacobi, Zillia	13/2/1897
A 25 183	Mlynek-Wainszok, Dyna	15/5/1900
A 25 187	(Norden-)Beesemer, Rachel	18/6/1901
A 25 191*	Olivijra d', Rozette	29/7/1929
A 25 192*	Orlow Polak, Elize	8/4/1913
A 25 193*	Pels van, Clara	27/5/20
A 25 194*	Pekel Bed, Elisabeth	12/3/05
A 25 198	Pino, Mietje	17/10/1891
A 25 203*	Roselaar, Matilde	3/2/1913
A 25 204	Querido, Sophie	10/7/1907

A 25 204*	Rosenthal, Margot	23/8/1925
A 25 206	Rijn, Henriette van	13/8/1912
A 25 210	Brave-Schelvis, B. de	8/3/1918
A 25 216	Slager-de Levie, Jeanette	19/8/06
A 25219*	Schuler Pachter, Dora (JG)	30/10/1904
A 25230*	Vries de, Clara (JG)	4/1/1911
A 25 231	Turksma-v.d. Kaars, Martha	2/1/1910
A 25 234	Thaler, Paula	18/2/1912
A 25236	Celine van der Hoek - de Vries	13/2/1920
A 25239*	Toff Neeter, Cato (JG)	14/10/1915
A 25245*	Valenca de, Duifje (JG)	5/8/1903
A 25 250	Winter-Levy, Rosa de	9/6/1905
A 25 251	Winter, Judik de	27/10/1928
A 25 260	Zwarte, Sientje de	27/9/1918
A 25 262	Blog, Alida	12/12/1896
A 25 265	Boektje, Betje Rachel	24/3/1921 ⁵⁴⁰
A 25 266	Boektje, Sera Sophia	24/3/1926

Edith Frank-Holländer, Margot Frank en Anne Frank

Aan de hand van de transportlijst is opgemaakt dat van de letter E nog hoogstens twee vrouwen de eerste selectie overleefd hebben.⁵⁴¹ De nummering van de letter F begint dan bij A 25109 of A 25110. Bij de letter F komen hoogstens 12 namen van vrouwen in aanmerking die na aankomst de eerste selectie hebben overleefd.⁵⁴² Dit betekent dat de letter F maximaal kan doorlopen door tot A 25121. De nummers van Edith, Margot en Anne Frank liggen dan tussen A 25109 t/m A 25121 m.u.v. A 25117 (Fortuin-Spanier) en A 25120 (Frank-Pienas). Ervan uitgaande dat Edith, Margot en Anne geprobeerd hebben bij elkaar te blijven, vallen de nummers A 25118, A 25119, A 25121 en A 25122 af. Dit zou betekenen dat zij nummers hebben gekregen tussen A 25109 en A 25116.

<u>nummer</u>	<u>naam</u>
A 25104	Dam-Teeboom
A 25105	
A 25106	Emden, Bloeme
A 25107	Ebrecht, Clara
A 25108	

⁵⁴⁰ Van Betje en Sera Boektje is bekend dat zij zich expres achteraan sloten bij de registratie waardoor ze een hoger nummer hebben gekregen dan verwacht voor de letter B, NRK, 2050, inv.nr. 439.

⁵⁴¹ Emanuel-Schleimer, Jetty (7/5/12) heeft overleefd en Emden-Rosendaal, Henriette (4/5/11) is gestorven in Auschwitz op 31 oktober 1944; Elsbach-de Rooy Rachel (8/10/67), Emden-Ossendrijver, Jeanette (24/4/99) en Engelandervan Praag, Rebecca (15/11/90) zijn na aankomst op 6 september 1944 gestorven. Bron: Digitaal Monument.

⁵⁴² Fresco, Rosina (28/11/23), Franck, Sara van (27/4/02), Francken-Weyand, Johanna (24/12/96) zijn bij aankomst in Auschwitz gestorven; Franken, Roselina (29/3/27), Frankfort-Weijl, Hetty (25/3/24), Frankfort-Werkendam, Rozette (24/6/98), Frenk, Henriette (28/4/21), Frenk, Rosa (15/3/24), Frank-Holländer, Edith (16/1/00), Frank, Margot (16/2/26), Frank, Anne (12/6/29), Fortuin-Spanier, Lotte (6/9/1910), Frankfort-Elzas, Regina (11/12/19) en Frank-Pienas, Nanette (12/3/1920) hebben allen de eerste selectie overleefd; Fruitman-Vlesschedrager, Fanny (24/1/03) zou de eerste selectie overleefd kunnen hebben.

A <u>25109</u>		
A <u>25110</u>		
A 25111		
A 25112		
A 25113		
A 25114		
A 25115		
A 25116		
A 25117	Fortuin-Spanier, Lotte	
A 25118		
A 25119		
A 25120	Frank-Pienas, Nanette	
A <u>25121</u>		
A 25122		
A 25123		
A 25224	Silberberg-Goldfarb, Reizla	22/4/1914 ⁵⁴³
A 25125		
A 25126		
A 25127		
A 25128		
A 25129	Grünberg, Hanna	
A 25130	Gelderen, Johanna van	
A 25131		
A 25132	Groot-Godfried, Bertha de	
A 25133	Groot-Vlessing, Duifje de	

Auguste van Pels-Röttgen

Nummer A 25194 is van Pekel-Bed (Elisabeth), A 25204 is van Querido (Sophie). Hiertussen zijn 8 nummers mogelijk (A 25198 is Mietje Pino). Twee vrouwen waarvan de naam begint met een O zijn geregistreerd. Eén naam begint met een Q. In totaal kunnen hoogstens 11 namen met een P zijn geregistreerd.⁵⁴⁴ Op grond hiervan is vast te stellen dat Auguste van Pels-Röttgen een nummer heeft gekregen in de reeks A 25195 – A 25197 en A 25199 – A 25203.

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
A 25191	d' Olivijra, Rozette	29/7/1929
A 25192	Orlow-Polak, Elize	8/4/1913

⁵⁴³ Dit is een toevoeging van Ruud Hamringa: mail 20/2/2021 aan Erika Prins.

⁵⁴⁴ Dit zijn naast Elisabeth Pekel-Bed (12/3/05), Clara van Pels (27/5/20) en Mietje Pino (17/10/91): Auguste van Pels (29/9/90), Marianne Polak (30/11/24), Elly Polak Maykels (24/10/09), Matilde Huisman-van Praag (11/9/16), Betje Prenselaar, (16/12/26), Johanna Prenselaar-Krant (4/1/03), Jansje Prenselaar-Speyer (19/12/97) en Geertje Prins-van Coevorden 18/2/98). Meteen na aankomst op 6/9/1944 zijn gestorven: Oppenheimer, Estella (29/7/14), Oppenheimer, Juliane (27/2/1869), de Pauw, Floortje de (4/3/09), de Pauw-Heilbron, Sophie (915/7/1886), Polak-Wessel, Carolina (2/8/1991), Polak-de Hond, Femina (24/5/08), Polak-Presser, Keetje (19/12/1871), Pozener-Goudsmit, Esther (9/8/09), van Praag-Soesan, Margarethe (15/7/1986), Presser, Lousje (29/11/40), Presser-Peper, Hendrika (18/5/1892), Polak, Therese (21/1/37), bron: Digitaal Monument; database Juan Goudsmit; NRK, transportlijst 3 september 1944.

A 25193	van Pels, Clara	27/5/20
A 25194	Pekel-Bed, Elisabeth	12/3/05
A 25195		
A 25196		
A 25197		
A 25198	Pino, Mietje	17/16/1891
A 25199		
A 25200		
A 25201		
A 25202		
A 25203*	Roselaar, Mathilde	
A 25204	Querido, Sophie	10/7/1907
A 25204*	Rosenthal, Margot	
A 25205	Roos, Anita	3/7/1925
A 25206	Rijn, Henriette van	13/8/1912

'Schutzhäftlinge' (vrouwen) volgens de transportlijst van 3 september 1944 voor zover bekend met nummers uit de reeks 88397 – 88433.⁵⁴⁵

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
88397	Delius-van Gelder, Rosette	5/6/1905
88398	Ehrlich-Mindus, Annie	14/1/1908
88399	Feldman-Kan, Lotte	10/3/1903
88410	Lu A Si-Frankfoorder, Rachel	23/1/1914
88420	Rebecca Carolina Rebling-Brilleslijper	13/12/1912
884..	Brandes-Brilleslijper, Marianne	

Mannen⁵⁴⁶

Mannen uit 'Normaltransport' en 'Häftlinge' volgens de transportlijst van 3 september 1944 zijn voor zover bekend gematriculeerd met nummers uit de reeks B 9109 – B 9364.

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
B-9109	Aptroot, Barend H.	26/8/1918
B-9110*	Agsteribbe, Samuel	29/09/1904
B-9111*	Andriessse, Hartog N	21/06/1904
B-9114	Aandagt, Isaac	17/5/1904
B-9115*	Beesemer, Albert	
B-9118*	Beets van, Abraham	
B-9120*	Beem, David E	
B-9121*	Blits, Alfred	
B-9126*	Blits, David	

⁵⁴⁵ Volgens Danuta Czech, Kalendarium, p. 869; Volgens NRK deel V, p. 88397 t/m 88427 waarbij nog 20 nummers ontbreken.

⁵⁴⁶ Nummers met een * zijn afkomstig uit de database van Hans Goudsmit die hiervoor gebruik heeft gemaakt van een door hem gevonden transportlijst van Auschwitz naar Stutthof van 26 oktober 1944.

B-9128*	Boasson, Hein	
B-9129*	Bosman, Abraham	
B-9137*	Bles, Salomon	
B-9138*	Berg van de, Juda	
B-9142	Cats, Andries Maximilian	27/4/1913
B-9143*	Cohen, Elias	
B-9145	Canes, Max	7/7/1918
B-9147*	Cohen de Boer, Paul H.	
B-9149*	Cohen, Herman S.	
B-9150	Cahn, Ludwig	24/3/1914
B-9153	Coevorden, Josephus van	13/6/1919
B-9154	Cohen, Franz Herman	19/8/1899
B-9158*	Dam van, Eliazer	
B-9167*	Emanuel, Samuel	
B-9168*	Emden, Salomon D.	
B-9169	Frankfort, Max	20/8/1921
B-9170*	Friezer, Isaak	
B-9174	Frank, Otto Heinrich	12/5/1889
B-9175*	Frankfort, Alex	
B-9178*	Freund, Erich	
B-9279*	Pais, Adam	
B-9182*	Glowinsky, Israel	
B-9189*	Goudsmit, Abraham	
B-9191*	Gelder van, Simon	
B-9192*	Gabay, Semaria	
B-9195*	Gelderen van, Karel	
B-9196	Grishaver, Philip	21/12/1886
B-9198*	Gans, Eli	
B-9199*	Groen, Mozes	
B-9201*	Godschalk, Bernard	
B-9204	Gelder, Eduard van	11/5/1921
B-9205*	Heide, Leon	
B-9206*	Halper, Frederik	
B-9208*	Hamburger, Henry	
B-9212*	Hart, David	
B-9213	Hirsch, Georg	29/5/1902
B-9216	Heide, Frederik v.d.	10/12/1912
B-9217	Hakker, Abraham	25/5/1911
B-9208*	Hamburger, Henry	
B-9220	Jakobs, Herman	25/9/1925
B-9221(?)*	Jakobs, Israel	

B-9223	Jong, Philip de	4/4/1913
B-9224*	Komkommer, Hartog	
B-9226*	Kraushar, Feiwel	
B-9227*	Kamerik van, Philip	
B-9230*	Kaim, Robert	
B-9231*	Katz, Charles	
B-9234*	Katz, Erich	
B-9237	Leijden van Amstel, Aron	13/5/1898
B-9238*	Lewi Henrik	
B-9239	Sal de Liema	
B-9240*	Leon de, Jules	
B-9241*	Lefkowicz, Tobias	
B-9246*	Lakmaker, Hartog K.	
B-9250*	Leisen, Joseph	
B-9254*	Mogroby, Alfred	
B-9255*	Menco, Herman	
B-9259*	Meyer, Simon	
B-9260*	Mot, David	
B- 9262*	Magnus, Benjamin	
B-9267*	Mogendorff, Abraham	
B-9272*	Nord, Meyer	
B-9274*	Nussbaum, Justus	
B-9276	Nijburg, Jacques	28/10/1909
B-9277*	Polak, Juda	
B-9279	Pais, Adam	12/3/1917
B-9280	Posener, Joseph	4/9/1908
B-9281	Platvoet, Jacob	/4/1930
B-9287	Polak, Hans	2/4/1916
B-9288	Prins, Martijn	1/11/1920
B-9289*	Polak, Samuel	
B-9295*	Reisner, David	
B-9296*	Reisner, Herbert	
B-9300	Rodrigues Parreira, Aron	20/6/1907
B-9302*	Salinger, Heinz	
B-9304	Sprecher, Theodor (Tobias)	13//1891
B-9306	Swaab, Samuel	4/3/1907
B-9308*	Schaap, Emanuel	
B-9309	Sternfeld, Jacob	
B-9310*	Stokking, Abraham	
B-9311*	Swaap, Meyer	
B-9313*	Schwarz, Joseph	

B-9316*	Spiegel van, Meyer	
B-9318*	Schellevis, Hartog	
B-9319	Schrijver, Philip	2/11/1911
B-9322*	Slosser, Levie	
B-9324*	Sachs, Jacques	
B-9325*	Slager, Simon	
B-9327*	Turksma, Barend	
B-9329*	Tannenbaum, Benni	
B-9332*	Visser, Leo	
B-9333*	Jacob de Vries	
B-9334	Nathan Vuysje	
B-9336*	Vaz Dias, Mordechai	
B-9339*	Vet, Israel	09/06/1922
B-9340*	Veldman, Joseph	
B-9341	Vuijsje, David	9/1/1900
B-9342*	Wegloop, Jacob	
B-9344*	Weber, Adam	
B-9346	Wittkowsky, Heinz	7/9/1894
B-9348*	Wohlfahrt, Siegfried	
B-9349*	Wolff, Jacob	
B-9350*	Wallig, Henri	
B-9351*	Weiss, Richard	
B-9353	Wolf, Jozef Matthijs	16/4/1878
B-9355*	Weyl, Franz Peter	29/10/1917
B-9356*	Werkendam, Hartog	
B-9357	West, Jacob van	29/4/1916
B-9360*	Zendijk, Nathan	
B-9362*	Zwaap, Alexander	
B-9364	Zadick, Benjamin	17/10/1915

Otto Frank

Otto Frank heeft als nummer gekregen B 9174.⁵⁴⁷

Hermann van Pels, Peter van Pels, Fritz Pfeffer

In de letter P zijn er 18 nummers die eventueel toegewezen kunnen zijn aan Hermann en Peter van Pels en Fritz Pfeffer. Deze achttien namen kunnen minimaal beginnen bij B 9278 en dan doorlopen t/m B 9294.⁵⁴⁸ Omdat een aantal namen met nummers bekend zijn, zijn

⁵⁴⁷ NRK dossier, Otto Frank, 117266.

⁵⁴⁸ Een aantal namen die beginnen met een P op de transportlijst vallen af omdat deze personen volgens het Digitaal Monument na aankomst op 6 september 1944 zijn gestorven: De Pauw, Willem (17/12/34), Parfumeur, Leman (8/6/60), Presser, Salomon (8/10/91) en Pozener, Fritz (1/11/40). Over blijven de elf namen van: De Pauw, David (4/3/09), van Praag, Arnold (12/11/19), Pijpeman, Philip (13/4/91), van Pels, Hermann (31/3/90), van Pels, Peter (8/11/26), Pfeffer, Fritz (30/4/89), Polak, Herman J. (13/7/84), Polak, Samson (1/1/00), Prenselaar, Aaron (27/12/25), Prenselaar, Louis (13/3/93), Prins, Leo (5/1/08).

de nummers van Hermann en Peter van Pels en Fritz Pfeffer mogelijk dan B 9278, tussen B 9282 – B 9286 of tussen B 9290 – B 9294. Er zijn dus twaalf mogelijkheden.

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
B 9276	Nijburg, Jacques	28/10/1909
B 9277 *	Polak, Juda	7/1/1919
B 9278		
B-9279	Pais, Adam	12/3/1917
B-9280	Posener, Joseph	4/9/1908
B-9281	Platvoet, Jacob	1/4/1930
B 9282		
B 9283		
B 9284		
B 9285		
B 9286		
B-9287	Polak, Hans	2/4/1916
B-9288	Prins, Martijn	1/11/1920
B 9289	Polak, Samuel	
B 9290		
B 9291		
B 9292		
<u>B 9293</u>		
<u>B 9294</u>		
B 9295	Reisner, David	
B 9296		
B 9297		
B 9298		
B 9299		
B-9300	Rodrigues Parreira, Aron	20/6/1907

‘Schutzhäftlinge’ (mannen) volgens de transportlijst van 3 september 1944 voor zover bekend met nummers uit de reeks 195289 – 195429.⁵⁴⁹

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
195291*	Adelaar, Maurits	16/12/1890
195292*	Assou, Wolf	25/01/ 1892
195293*	Adelsbergen, Henri	27/05/1907
195309*	Beek, Barend	02/5/1892
195312*	Cohen, Abraham	
195313*	Citroen, André	
195319*	Dresden, Izaak	

⁵⁴⁹ 195289 t/m 195429 volgens Danuta Czech, Kalendarium, p. 868; Volgens NRK V, p.20 195 286 t/m 195429.

195322	Frank, Abraham	27/8/1910
195325*	Gossels, Alfred	
195326*	Goudsmit, Johan	
195339	Israel, Raphael	
195376	Philips, Justus	12/8/1898
195340	Kleerekoper, Elias J.	26/10/1898
195341	Koopman, Joseph	
195342*	Koekkoek, Barend	
195347	Kater, Eliazer	28/9/1886
195348	Konijn, Barend	14/4/1899
195350	Levee, Richard Felix	2/8/1918
195352*	Leeuwe de, Isaak	
195360*	Lopes Cardozo	
195361	Meyer, Ludwig W.R.	27/12/1901
195362	Muller, Leo Mauritz	23/10/1897
195365*	Melkman, Hartog	
195368*	Matteman, Abraham	
195369*	Nyveen, Benjamin	
195373*	Philip, Arend	
195375*	Peereboom, Pieter	
195376	Philips, Justus	
195377*	Porcelyn, Hartog	
195379*	Praag van, Zacharias	
195383*	Soesan, Samuel	
195389	Simon, Fritz	
195391*	Swart, Jonas	
195397*	Schenkhan, Jacques	
195402	Tas, Salomon	16/2/1897
195403*	Thijn van, Elias	
195404	Velleman, Hartog	15/4/1904
195423*	Wolff de, Benjamin	
195424*	Werkendam, David	
195425*	Wijnschenk, Jacob	
195426	Wurms, Salomon	

Bergen-Belsen

De registratienummers uit Bergen-Belsen zijn niet overgeleverd. Het NRK heeft gereconstrueerd dat de ongeveer honderd Nederlandse vrouwelijke gevangenen die op 1 november 1944 vanuit Auschwitz op transport gingen naar Bergen-Belsen bij aankomst nummers tussen 7270 – 7360 hebben gekregen.⁵⁵⁰ Het totale transport bestond uit

⁵⁵⁰ NRK, deel VI, p.34.

ongeveer duizend gevangenen, bij aankomst genummerd tussen 7300 en 8200.⁵⁵¹ Op de transportlijst van 7 februari 1945 van Bergen-Belsen naar Raguhn staan de namen van 500 vrouwen vermeld met hun Bergen-Belsen nummers. Hieronder waren achtentwintig Nederlandse vrouwen die voor zover na te gaan allen met het transport van 1 november vanuit Auschwitz naar Bergen-Belsen kwamen.⁵⁵²

Omdat niet duidelijk is op welke wijze het alfabet gevolgd is op deze lijst, is het niet mogelijk om bij benadering de nummers van Margot en Anne Frank te bepalen.

In het vrouwenkamp van Bergen-Belsen werden de nummers rechts op borsthoogte op de kleding gedragen.⁵⁵³

Transportlijst van Bergen-Belsen naar Raguhn.⁵⁵⁴ Vrouwen met ** achter hun naam staan ook op de transportlijst van 3 september 1944.

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
7274	Sahara Besemer	14/7/24 (of 25)
7286	Bromet-Nabarro	20/6/14
7294	Berens-Schellans	29/4/20
7295	Blitz-Lagrand, Ekisabeth	13/2/00
7296	Norden, Sientje van**	14/1/09
7306	Pels, Auguste van**	29/9/1908
7309	Polak, Lurrey	18/9/18
7310	Polak, Suzane	7/2/25
7311	Dellius-van Gelder, Rosette**	5/6/05
7314	Elzas-Levison	14/5/10
7316	Daniel, Ellen	12/6/1925
7317	Daniel, Annelore	20/8/1927
7326	Gelderland-Staaf, Elisabeth**	26/1/10
7331	Slieker-Reindorp, Alida**	19/3/14
7336	Samson-de Rood, Marianne	9/5/15
7338	Sophie Huisman	22/1/26
7339	Stoelie-de Boer, Rosette	12/3/13
7345	Schnyer, Kitty	16/2/19
7349	Kaufmann, Pauline	5/9/20
7352	Troostwijk, Greta	14/12/06
7353	Labzowski, Betty	29/6/20

⁵⁵¹ Gedenkstätte Bergen-Belsen, gesprek Erika Prins met Klaus Tätzler, november 2013.

⁵⁵² NRK inv.nr. 949.

⁵⁵³ Rachel van Amerongen in *Anne Frank Remembered* van Jon Blair, 1995; <http://bergen-belsen.stiftung-ng.de/de/geschichte/konzentrationslager.html> (geraadpleegd december 2015): Maria Gniatczyk (aangekomen in het vrouwenkamp van bergen-Belsen medio september 1944) kreeg registratienummer nummer 6507.

⁵⁵⁴ NRK inv.nr. 949.

7355	Theunisse-Swaab, Ester**	11/1/15
7360	De Valenca, Duifje **	5/8/13
7375	Polak, Cato	4/12/21
7391	Kaas-Sekstelle, Bertha	17/8/12
7356	Luasi-Frankfoorder, Rachel**	23/1/1914
7357	Leger, Diane	9/9/28

In de eerste dagen van november 1944 gingen er drie grote transporten van elk circa duizend vrouwen van Auschwitz naar Bergen-Belsen.⁵⁵⁵ Het is aannemelijk dat de volgende nummers met een of twee transporten later aankwamen in Bergen-Belsen dan de bovengenoemde vrouwen.

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
7692	Rosenberg, Marceline	19/3/1928
7709	Silverberg, Frida	6/9/1923
7901	Simone Hochberg	16/1/1926 (3/11/44 naar BB)
8327	(Rebling-)Brilleslijper, Rebecca Carolina	13/12/12
10060	Binko, Hadassa	

Raguhn

Raguhn was een *Außenkommando* (buitencommando) van het concentratiekamp Buchenwald. De vrouwen die op 7 februari 1945 vanuit Bergen-Belsen op transport gingen naar Raguhn werden geregistreerd in de kampadministratie van Buchenwald in de reeks 67001 t/m 67505.⁵⁵⁶ Hieronder was Auguste van Pels: nummer 67357.

Het is niet bekend hoe en waar het nummer in Raguhn werd gedragen.

Hier volgt een lijst van de Nederlandse vrouwen van het transport van Bergen-Belsen naar Raguhn die ingeschreven werden in Buchenwald op 21 maart 1945.⁵⁵⁷ De volgorde van de lijst is iets anders omdat de *Schutzhäftlingen* (de eerste drie) weer apart staan en omdat de volgorde hier alfabetisch is op de eerste letter van het alfabet. Namen met ** staan ook op de transportlijst van 3 september 1944.

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>geboortedatum</u>
67245	Kaufmann, Pauline	5/9/20
67312	Luasi-Frankfoorder, Rachel**	23/1/1914
67294	Leger, Diane	9/9/28
67038	Sarah Besemer	14/5/16
67047	Berens-Schellans, Henriette	29/4/20

⁵⁵⁵ Op 3, 4 en 5 november 1944 aankomsten van transporten uit Auschwitz van elk meer dan duizend vrouwelijke gevangenen: Gedenkstätte Bergen-Belsen, gesprek Erika Prins met Klaus Tätzler, november 2013.

⁵⁵⁶ NRK VI, p. 39.

⁵⁵⁷ NRK, inv.nr. 848.

67051	Blitz-Lagrand, Elisabeth	13/2/00
67069	Bromet-Nabarro	20/6/14
67099	Daniel, Annelore	20/8/1927
67100	Daniel, Ellen	12/6/1925
67102	Dellius-van Gelder, Rosette**	5/6/05
67118	Elzas-Levison	14/5/10
67165	Gelderland-Staaf, Elisabeth**	26/1/10
67215	Sophie Huisman	22/1/26
67231	Kaas-Sekstelle, Bertha	17/8/12
67287	Labzowski, Betty	29/6/20
67350	Norden, Sientje van**	14/1/09
67357	Pels, Auguste van**	29/9/08
67369	Polak, Cato	4/12/21
67370	Polak, Lurrey	18/9/18
67371	Polak, Suzane	7/2/25
67399	Samson-de Rood, Marianne	9/5/15
67414	Slieker-Reindorp, Alida**	19/3/14
67431	Schnyer, Kitty	16/2/19
67443	Stoelie-de Boer, Rosette	12/3/13
67452	Theunisse-Swaab, Ester**	11/1/15
67454	Troostwijk, Greta	14/12/06
67461	De Valenca, Duifje **	5/8/13

Mauthausen

Peter van Pels kwam aan vanuit Auschwitz in Mauthausen op 25 januari 1945 met een transport dat bestond uit van 5714 mannen.⁵⁵⁸ De gevangenen van dit transport werden genummerd in de reeks 116501 – 122225.⁵⁵⁹ Het gevangenenummer van Peter van Pels in Mauthausen was 119162.⁵⁶⁰ Op 29 januari vertrok hij met circa tweeduizend gevangenen vanuit Mauthausen naar het buitenkamp Melk.⁵⁶¹ De gevangenen van dit transport hadden nummers in de reeks 116501 – 119188.

In Mauthausen droegen de gevangenen hun nummer op een metalen plaatje aan een kettinkje of touwtje om hun pols.⁵⁶²

Neuengamme

Ongeveer 80.000 mannen en meer dan 13.000 vrouwen zijn geregistreerd als gevangene in Neuengamme.⁵⁶³ Het is niet bekend wanneer precies Fritz Pfeffer in Neuengamme aankwam. Het is alleen bekend dat hij op 20 december 1944 in Neuengamme is overleden.

⁵⁵⁸ Liste der Zugänge von 25. Januar 1945 Mauthausen; volgens de gegevens van het NRK in totaal 5724 gevangenen: NRK VI, p.85.

⁵⁵⁹ NRK VI, p.85: Aankomst op 25 januari 1945 nrs 116501 – 122225.

⁵⁶⁰ Häftlingkarte Peter van Pels.

⁵⁶¹ ITS Archives, Bad Arolsen, Archivnummer 5792, Deportationsliste Mauthausen – Melk.

⁵⁶² Auschwitz II, p. 22.

⁵⁶³ Aantallen zijn ontleend aan de website van de KZ-Gedenkstätte Neuengamme.

Misschien kwam hij via Sachsenhausen of zelfs Buchenwald in Neuengamme terecht. Naar alle waarschijnlijk met een speciaal transport van artsen en tandartsen. Fritz Pfeffer is in ieder geval in Neuengamme geregistreerd met het nummer 64971.

In Neuengamme droegen de gevangenen hun nummer, gestanst op een metalen plaatje aan een kettinkje of touwtje om hun nek.

Hieronder volgen de namen van aantal gevangenen die in Neuengamme zijn overleden met nummers die in de nabijheid van het nummer van Fritz Pfeffer liggen.⁵⁶⁴

<u>nummer</u>	<u>naam</u>	<u>overleden</u>	<u>registratie</u>	<u>beroep</u>
64230	-	29/11/26	10/11/44	<i>Bäcker</i>
64928	Brzegowski, Waclaw	5/1/45		-
64932	Idzik, Leon	19/12/44		-
64957	Holler, Heinrich F. G.	3/12/44		<i>Gewerbeoberlehrer</i>
64964	Galliano, Felice	31/12/44		bakker
64965	Esselbrugge, Jan	25/11/44		handel
64966	-			
64967	-			
64968	-			
64969	Mosheim, Max	15/1/45		arts
64970	Moser, Arthur	9/12/44		arts
64971	Pfeffer, Fritz	20/12/44		tandarts
64972	-			-
64973	-			-
64974	Bernheim, Ernest	11/5/45		-
64976	Chatt, Isaac	30/12/44		arts
64986	Stein, Nikolaus	5/12/44		-
64993	Raduciner, Adelbert	30/1/45		-
94995	Swaap, Willem	21/11/44		tandarts
64999	Sarbinowski, Stanislaw	11/1/45		-
65105	-	27/12/44	18/11/1944	<i>Kaufmann</i>

⁵⁶⁴ Dit overzicht is gemaakt m.b.v. het digitale monument van de vriendenkring Neuengamme: <http://monument.vriendenkringneuengamme.nl> en de het online Totenbuch van de gedenkstätte KZ-Neuengamme: <http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/geschichte/totenbuch/die-toten-1940-1945/>

13. Bijlage: Literatuur- en bronnenlijst kampenonderzoek

ARCHIEVEN

Anne Frank Stichting (AFS), Amsterdam

- Anne Frank Collectie (AFC)

Nederlandse Rode Kruis (NRK), Den Haag

- 2050, NRK-Collectie Vervolging (kamp Westerbork) voorheen: Collectie Westerbork en de reconstructie van de lotgevallen na WOII, 1939-2007.
- Kampen en Gevangenen bij oorlogsnazorg
- NRK Persoonsdossiers
- Joodse Raad Cartotheek

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD)

- 250d, Kampen en gevangenen. Verklaringen van voormalige gevangenen over hun wedervaren, inv.nrs. 90-1219 (selectie).
- 804, Onderzoek vernietigingskamp Sobibor.

International Tracing Services (ITS), Bad Arolsen, Duitsland

- Archiv

Archief Gedenkstätte Bergen-Belsen, Bergen-Belsen, Duitsland

- Getuigenverklaringen.

Archief, Gedenkstätte Mauthausen, Wenen

- Documenten betreffende kamp Melk
- Interviews

Archief Gedenkstätte Neuengamme, Neuengamme

Nationaal Archief , Den Haag

- 2.09.34.01 Archief van de Commissie tot het doen van aangifte van overlijden (COA)
- 2.09.09 Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)

Herinneringscentrum Westerbork (HCKW), Westerbork

- Interviews
- Documenten en correspondenties

Archief Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau, Auschwitz

- Documenten

Stadsarchief Amsterdam (SAA), Amsterdam

- 5009 Archief van de burgerlijke stand.

Archief en database van Juan Goudsmit.

Familiearchief Frank-Elias, Anne Frank -Fonds, Bazel, Zwitserland.

- Correspondentie Otto Frank, Alice Frank-Stern

Wiener Library, Londen,

- Collectie Ruth Wiener

BEELD EN GELUID

- Jon Blair, *Anne Frank remembered*, 1995.
- Rosa de Winter, *Lass mich so sein wie ich bin, dan bin ich zufrieden*, film, (1979).

LITERATUUR EN BRONNEN

- Odette Abadi, *Terre de détresse. Birkenau – Bergen-Belsen*, Paris: L'Harmattan, 2012.
- Jon Blair, *Anne Frank remembered*, 1995 (transcript van het ruwe filmmateriaal).
- Mirjam Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen*, Amsterdam; Contact, 2003.
- Victor Baeyens, *In de schaduw van de galg. Breendink, Neuengamme, Hamburg-Spaldingstraße, Sandbostel*, 1945
- Danuta Czech, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939-1945*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989.
- Gettofighters Museum, z.d., interview (transcript) met Margot Drach-Rosenthal.
- Gettofighters Museum, 1966, interview (transcript) met Sofia Engelsman-Huisman.
- Abel I. Herzberg, *Tweestromenland, Dagboek uit Bergen-Belsen*, Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij B.B, 1980.
- M. Frankenhuis, *Westerbork en een vraaggesprek met zijn commandant Gemmecke in 1948*, 's Gravenhage: W. P. van Stockum en Zn, 1948.
- Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*, Amsterdam: Boom, 2011.
- Lou de Jong, *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede wereldoorlog*. Deel VII,VIII, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1978.
- Hermann Kaienburg, *'Vernichtung durch Arbeit'. Der Fall Neuengamme*, Bonn: J.H.W.Dietz Nachf, 1990.
- Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen, Geschichte des Aufenthaltslager", 1943-1945*,
- Kraus, Michael, *Diary 1942-1945: notes of the fifteen year old Miša Kraus who survived the Holocaust*, Kromeriz: Kvartus Media, 2012.
- Garbe, Detlef in: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Band 3 Sachsenhausen, Buchenwald, Herausgegeben von Wolfgang Benz und Barbara Distel, Redaktion Angela Köningseder, plaats: C.H. Beck, datum, pp. 233-234.
- Aleksander Lasik e.a., *Auschwitz, 1940-1945. Central issues in the history of the camp. Volumes I – V*, The Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim, 2000.
- Renata Laqueur, *Dagboek uit Bergen-Belsen*, Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij B.V., 1979.
- Anita Lassker-Wallfisch, *Inherit the truth 1939-1945*, London: DLM, 1996.

- Ad van Liempt, Frieda –*Verslag van een gelijmd leven*, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 2007.
- Willy Lindwer, *De laatste zeven maanden. Vrouwen in het spoor van Anne Frank*, Hilversum: Gooi & Sticht, 1988.
- Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop: Getuigen van Westerbork, 1939-1945*, Amsterdam: Balans, 1990.
- Gerald L. Mandell, John L. Bennet, Raphael Dolin, Mandell, Douglas, and Bennet's Principles and practices of infectious diseases, seventh edition, volume 2 , Philadelphia: Churchill Livingstone, 2010.
- Hans Maršálek, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation*, Edition Mauthausen: Wien, 2006.
- Protokoll des vor dem britischen Militärgericht abgehandelten Prozesses gegen die 14 Hauptverantwortlichen des Konzentrationslagers Neuengamme in der Zeit vom 18. März bis 3. Mai 1946- Curio-Haus-Prozess – bearbeitet und kommentiert von Reimer Möller unter Mitarbeit von Michael ..., Herausgegeben im Auftrag der KZ-Gedenkstätte Neuengamme, getuigenverklaring prof. dr. Prenant, pp, 117-124.
- E.M. Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue: kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*, PhD thesis, FgW Instituut voor cultuur en geschiedenis (ICG), 2013.
- Eva Moraal, *Als ik morgen niet op transport ga... Kamp Westerbork in beleving en herinnering*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014.
- Het Nederlandsche Roode Kruis, *Auschwitz, Deel V: De deportatietransporten in 1944*. Uitgave van het hoofdbestuur van de vereniging het Nederlandse Roode Kruis, 's Gravenhage, maart 1953.
- Het Nederlandsche Roode Kruis, *Auschwitz, Deel VI: De afvoertransporten uit Auschwitz en omgeving naar het noorden en het westen en de grote evacuatie-transporten*, 's Gravenhage: uitgave van het hoofdbestuur van de vereniging het Nederlandse Roode Kruis, maart 1952.
- Is. Van Nierop, Louis Coster, *Westerbork. Het leven in het kamp*, Den Haag, juni 1945.
- Ben Nijhuis, *Breekbaar maar niet gebroken*, Laren: Verbum, p. 2008.
- Persönliche Erinnerungen an Anne Frank, nr 28, 12 juli 1957, interview, Hanna Elisabeth Pick, Jerusalem, in: Mitteilungsblatt uitgegeven door *die Verband der Einwander deutsch-jud Herkunft*.
- Franciszek Piper e.a., *Nazi death camp*, The Auschwitz-Birkenau State Museum in Oświęcim, 2007.
- J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*. Twee delen, 's Gravenhage: Staatsuitgeverij , 1965, deel II.
- *Auschwitz, Auschwitz... I cannot forget you. As long as I remain alive*. The story of Max Rodrigues as told to Priscia Alden Thwits Garcia, San Jose/California: Socialthinking Publishing, 1979.

- Wim A. H. Rozema, *Treinen naar het eindstation van de beschaving... 'In het midden stond een vent..., die beschikte over je leven...'*, Historische vereniging Hoogezand-Sappemeer e.o., 23 april 2015.
- Hadassah Rosensaft, *Yesterday my story*, Washington: USHMM, 2004.
- Nicolas Roth, *Avoir 16 ans à Auschwitz. Memoires d'un Juif hongrais*. Collection témoignages de la Shoah, Paris: Le Manuscrit, 2011.
- Ernst Schnabel, Deutsches Literaturarchiv, Marbach, Archief Ernst Schnabel: Research Schnabel, uitgetypte notities.
- Ernst Schnabel, *Anne Frank, Spur eines Kindes: ein Bericht*, Frankfurt am Main: Fischer Bücherei, 1958.
- Hans Schwarz Nachlass (HSN), 13-7-1, Nummerbesetzung des KL.Neuengamme, ITS, Bad Arolsen, juni 1969.
- Raymund Schütz, *Vermoedelijk op transport. De Joodsche Raadcartotheek als informatiesysteem binnen sterk veranderende kaders: repressie, opsporing en herinnering : een archiefwetenschappelijk onderzoek naar de herkomst, het gebruik en het beheer van een bijzondere historische bron*, Masterscriptie Archiefwetenschappen: Universiteit Leiden Instituut Geschiedenis, 2010.
- Raymund Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam: Boom, 2016.
- Ladislaus Szücs, *Zählappell. Als Arzt im Konzentrationslager*, Fischer Taschenbuch Verlag: Frankfurt am Main, 1995.
- Alexandra-Eileen Wenck, *Zwischen Menschenhandel und Enlösung: das Konzentrationslager Bergen-Belsen*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2000.
- Roman Frister in: *The Concentrationcamp Mauthausen, 1938-1945*, Wenen: New Academic Press, 2013.
- Auschwitz Bulletin, 49^e jaargang nummer 1, januari 2005. Herdenkingsnummer laatste getuigen. De reddende gedichten en tekeningen van Ronnie Goldstein-van Cleef "k draag een hoed vol dode lijven", Interview Carrie van Lakerveld met Ronnie Goldstein van Cleef, pp. 17-22.
- Bertrand Perz, Kinder und jugendliche im Konzentrationslager Mauthausen und seine Außenlagern, in: Dachauer Hefte, November 1993.
- Bertrand Perz, *Das Projekt "Quarz"*, Der Bau einer unterirdischen Fabrik durch Häftlinge des KZ Melk für die Steyr-Daimler-Puch AG 1944-1945. Innsbruck: Studienverlag GmbH, 2014.
- *Nederlanders in Neuengamme, De ervaringen van ruim 5500 Nederlanders in een Duits concentratiekamp, 1940-1945*, onder redactie van Judith Schuyf, *Aprilis*: Zaltbommel, 2005
- Hermann Kaienburg, *'Vernichtung durch Arbeit'. Der Fall Neuengamme*, Bonn: J.H.W.Dietz Nachf, 1990. Hermann Kaienburg, *'Vernichtung durch Arbeit'.Der Fall Neuengamme*, Bonn: J.H.W.Dietz Nachf, 1990.

- Eva Schloss, *Herinneringen van een Joods meisje, Een ontroerend levensverhaal door het stiefzusje van Anne Frank, 1938-1945*, Amsterdam: de Geus, 1989.
- Hetty Verolme, *De kleine moeder van Bergen-Belsen. Hoe een veertienjarig meisje het concentratiekamp wist te overleven*. Een waargebeurd verhaal, Utrecht: Omniboek, 2014.
- Rosa de Winter Levy, *Aan de gaskamer ontsnapt! Het Satanswerk van de S.S.: relaas van het lijden en de bevrijding uit het concentratiekamp "Birkenau" bij Auschwitz*, Doetinchem: Misset, 1945.
- Konzentrationslager Neuengamme. Geschichte, Nachgeschichte, Erinnerungen. Katalog der Ausstellungen, Band I, Hauptausstellung, Hamburg: Edition Temmen, 2014, p.86;
- Anita Maier, *Als ik Hitler maar kan overleven*, Nieuwkoop: Heuff, 1990.
- H. Wielek, *De oorlog die Hitler won*, Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, 1947.
- E. De Wind, *Eindstation ... Auschwitz*, Amsterdam: Republiek der Letteren, 1946.
- Detlef Garbe in: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Band 3 Sachsenhausen, Buchenwald, Herausgegeben von Wolfgang Benz und Barbara Distel, Redaktion Angela Königseder, plaats: C.H. Beck, datum

INTERNETBRONNEN

- <http://www.auschwitz.nl>
- www.aussenlager.buchenwald.de
- www.bergen-belsen.stiftung-ng.de
- www.drentheinoorlog.nl
- www.historische-vereniging-hs.nl
- www.joodsmonument.nl
- www.kampwesterbork.nl
- www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de
- www.mauthausen-memorial.at
- www.menselijk-lichaam.com
- www.monument.vriendenkringneuengamme.nl
- www.oktober44.nl
- www.rivm.nl/infectieziekten
- www.yadvashem.org
- www.youtube.com (interview Freda Winemann)
- http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/lili-jacob.asp

1. Inleiding (p.5)

2. Literatuur en bronnen (p.6)

Literatuur

Primaire bronnen

Otto Frank

Direct na de oorlog

Opsporing van vermisten

Getuigen

3. Jodenvervolging en concentratiekampen (p.10)

4. Arrestatie en deportatie (p.12)

Adama van Scheltemaplein

Huis van Bewaring aan de Weteringschans

Transport op 8 augustus naar Westerbork

5. Westerbork (p.14)

Durchgangslager Westerbork

Augustus 1944

De onderduikers in Westerbork

Aankomst en registratie

Strafgevallen

Strafbarakken

Werken

Dagelijks leven in de strafbarakken

Transport op 3 september 1944

6. Auschwitz (p. 24)

Naar Auschwitz-Birkenau

Vernietigingskamp Auschwitz

De onderduikers in Auschwitz

Aankomst en selectie

Registratie

Nummers in Auschwitz

Quarantaine

Auschwitz I: Otto Frank, Herman en Peter van Pels en Fritz Pfeffer

Hermann van Pels

Fritz Pfeffer

Peter van Pels

Otto Frank

Auschwitz-Birkenau: Edith, Margot en Anne Frank en Auguste van Pels-Röttgen

Edith, Margot en Anne Frank

Selectie voor Bergen-Belsen

Edith Frank-Holländer

Auguste van Pels-Röttgen

Ontruiming van Auschwitz: 17-21 januari 1945

7. Bergen-Belsen (p.46)

Van Auschwitz naar Bergen-Belsen

Bergen-Belsen: krijgsgevangenenkamp, uitwisselingskamp en concentratiekamp

Krijgsgevangenenkamp

Austauschlager (uitwisselingskamp)

Sternlager

Concentratiekamp en Durchgangslager

Tentenkamp

Margot en Anne Franken Auguste van Pels in Bergen-Belsen

Aankomst en registratie

Storm op 7 november 1944

Kleines Frauenlager

Ontmoetingen aan het hek

Ontwikkelingen in Bergen-Belsen tot aan februari 1945

Overlijden van Margot en Anne

31 Maart 1945?

Selectie voor Raguhn: Auguste van Pels

8. Raguhn (p.60)

Van Bergen-Belsen naar Raguhn

SS-Kommando Heerbrandtwerke Raguhn

Auguste van Pels: dwangarbeidster in Raguhn

Transport naar Theresienstadt: overlijden Auguste van Pels

9. Mauthausen (p.63)

Van Auschwitz naar Mauthausen: 'dodenmars'

Vernietigingskamp Mauthausen

Peter van Pels in Mauthausen

Aankomst en registratie

Van Mauthausen naar Melk

Buitenkamp Melk

Terug naar Mauthausen: overlijden Peter van Pels

10. Neuengamme (p.71)

Concentratiekamp Neuengamme: *Vernichtung durch Arbeit*

Fritz Pfeffer in Neuengamme

Aankomst en registratie in Neuengamme

Najaar 1944

Overlijden Fritz Pfeffer

11. Conclusie en samenvatting (p.78)

12. Bijlage: Gevangenenummers in Auschwitz (-Birkenau), Bergen-Belsen, Raguhn, Mauthausen en Neuengamme (p.81)

13. Bijlage: literatuur- en bronnenlijst kampenonderzoek (p.96)

